

T.Qudratov, T.Nafasov

ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛ

ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИНИНГ ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЪТЕТЛАРИ

СТУДЕНТЛАРИ УЧУН ҚЎЛЛАНМА

Филология фанлари доктори, профессор Л, *ҲОЖИЕВ* таҳрири остида

«ЎҚИТУВЧИ ТОШҚЕНТ 1981

ШАРТЛИ БЕЛГИЛАР

3. Сатр ости белгилари

эга

кесим

тўлдирувчи аниқловчи ҳол

синтактик вази- фа бажармаган элементлар (сўз- юклама, - ундов, ундалма, кириш сўз, кириш би- рикма, кнрнш гап.киритма сўз, киритма бйрик- ма.киритма гап)

ажратилган

тўлдирувчи

ажратилган

аниқловчи

ажратилган

изоҳловчй

ажратилган ҳол

тобе сўз — «—*—•» ҳоким сўз

бош гап

эргаш гап

уюшиқ (бирга- лик) эргашиш

кетма-кет з рга- шиш

2. Сатр усти белгилари

Г'

I

тенг боғланиш

сўз бирикмаси ва гап бўлак- ларининг боғла- ниши (тобе бог- ланиш)

синтактик вазифа т бажармаган эле-

* ментларнинг бог- ланиши

3. Схема учун белгилар

○

Т. ҚУДРАТОВ, Т. НАФАСОВ

эргаш гап

бош гап, боғлан- ган қўшма гап. борлочисиз қўш- ма гап компо- нентн

аисбий бош гап, бир гапга бош гап, бошқа гапга нисбатан эргаш гап

автор гапи ўзга гап

СУЗ БОШИ

Фан асосларини эгаллашда лекциялар билан бир қаторда -ама- лий машғулотларнинг ҳам роли катта. Хусусан, тил фанининг йл мий-назарий асосларини, қонун-қоидаларини амалий мушоҳадасиз ўрганиш қийин. Амалий машғулотлар савиясини ошириш, хилма- хиллигини таъминлаш, илғор методлардан фойдаланиш, студентлар- нинг ижодий активлигига эришиш назарий билимларини чуқур ва изчил ўзлаштиришнинг муҳим омилларидандир.

Лингвистик таҳлил ўзбек тилшунослигининг назарий билимла- рини еистемали ўрганишнинг мақбул усулларида биридир. Таҳлил жараёнида тил фактлари ҳақидаги назарий маълумотлар, грамма- тиканинг қонун-қоидалари конкрет мисолларда амалиётга татбиқ қилинади. Таҳлил этувчи ҳар бир тил фактини назарий асосла- рини пухта эгаллашга интилади.

Ўзбек тилшунослигида амалий машғулотларда бирн бўлган лингвистик таҳлил методикаси назарий ва амалий жиҳатдан ишлаб чиқилмаган. Тилшуносликнинг маълум соҳалари бўйича таҳлил ўт- казиш принциплари ва тартиби белгиламаган. Ҳолбуки, олий ўқув юртларининг ўқув-ўқитув тажрибасида студентлар билимини янада ошириш учун лингвистик таҳлил машғулотларига ва бу ҳдл машғулотларни ўтказиш йўл-йўриқлари баён қилинган қўлланма- га эҳтиёж катта. Ушбу қўлланма ана шу эҳтнёж талаб асосида яратилди.

Қўлланма «Ҳозирги ўзбек адабий тили» программаси асосида тузилди ва қўлланмани яратишда ҳозирги ўзбек тили бўйича яра- тилган илмий грамматикалар ва илмий асарлар, олий ўқув юртла- риинг филология факультети студентларига мўлжалланган дарс- лик ва қўлланмаларга суянилди, олий ўқув юртларида ўзбек тил- шунослиги соҳалари бўйича дарс ўтиш ва кузатиш жараёнида орттирилган узоқ йиллик тажрибаларга асосланилди. Ўзбек тил- шунослиги соҳалари, айрим қисм ва темаларни ўтатиш методлари ҳақида матбуотда эълон қилинган таклиф ва мулоҳазалар эъти- борга олинди. Шунингдек, тилшуносликнинг сўнгги ютуқлари ҳам ҳисобга олинди.

Лингвистик таҳлил ўтказиш методикаси, принциплари ва тар- тиби, ўзбек тилининг турли қисмлари бўйича таҳлил этиш намуна- лари акс этган ушбу қўлланма бу соҳадаги биринчи тажриба бўл- ганлиги учун авторлар

касбдошларнинг барча таклиф ва мулоҳаза- заларши самимият билан қабул қиладилар.

Қўлланманинг лингвистик таҳлил ҳақида, лексикологик, фра- зеологик, фонетик, орфографик ва орфоэпик, морфемага ажратиш, морфологик ва стилистик таҳлил қисмлари Т. Қудратов, синтактик ва пунктуацион таҳлил қисмлари Т. Нафасов томонидан ёзилди.

ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛ ҲАҚИДА

Тил ҳодисалари лингвистик таҳлил асосида амалий ўрганилади. Лингвистик таҳлил — олинган назарий билимлар асосида тил ҳақидаги ҳар бир фаннинг талаби- га кўра конкрет бир тил ёки нутқ бирлигини (сўз ёки гапни) парчалаб ўрганишдир. Бўлажак ўқитувчишар- нинг тил ҳодисаларини тез ва тўғри ажрата олиш малакаларини эгаллашларида назарий билимлар билан бир қаторда лингвистик таҳлил ҳам муҳим роль ўйнай- ди. Лингвистик таҳлил — студент билимининг кўзгуси. Билим — турли қодалар ва терминларни ўзлаштириш- дан дбораг. Бироқ ундан амалда фойдалана олмаса, у фақат механик тарзда ёдланган қоида ва терминлардан иборат бўлиб қолади, холос. Кишининг маълумоти, ма- данияти унинг фаолиятида кўрчганидек, ҳақиқий билим амалиётда қўлланиши билан белгиланади. Агар студент тилшуносликдан назарий дарс ўтишгандан сўнг шу дарсда берилган билимни маълум бир текстни пар- чалаб ўрганишда мустақил қўллай олса, бундай билим ҳақиқий лингвистик билим саналади. Студент билими- нинг ҳақиқийлиги, мустаҳкамлиги таҳлил жараёнида кўринади. Лингвистик таҳлил студентда билимни амал- да ишлата билиш малакасини ҳосил қилади. Лингвистик таҳлил орқали студентлар берилган назарий билимнинг — лингвистик қодалар, формулировкалар- нинг — моҳиятига онгли, амалий тушуниб етадилар. Студент лингвистик таҳлил жараёнида, тилнинг кон- крет бир ҳодисасига боғлиқ ҳолда, назарий дарсларда олинган билим, қодалар устида мустақил мушоҳада қилади, ўз онгида уларни қайта ишлаб чиқади. Бу эса мазкур ҳодиралар мазмунини очувчи фикрларнинг студент хотирасида нисбатан узоқ сақланиб қолишини таъминлайди. Фақат таҳлил орқалигина айрим мурак- аб тил ҳодисаларининг моҳиятини яхшироқ англаш мумкин.

Лингвистик таҳлил студентларга мустаҳкам билим бериш йўлидаги методик приёмлардан **биридир**. Тилшу- носликнинг ҳар бир тармоғи ўхшашганда ўқитувчи лингвистик таҳлилдан, албатта, фойдаланиши лозим. Лингвистик таҳлил уй вазифаси сифатида ҳам берилиши мумкин. Аммо бунинг учун студентларда тил факт- ларини таҳлил қила олиш малакаси бўлмоғи лозим. Морфология ва синтаксис билан **бир** қаторда фонетика, лексикология, орфоэпия, орфография, сўзнинг морфо- логик структураси, сўз ясаши каби соҳалар ўтилаёт- ганда шуларга алоқадор лингвистик ҳодисалар юзаси- дан таҳлил уюштирилади.

Студентлар билан олиб борилдиган лингвистик таҳлилни амалий жиҳатдан икки турга ажратиш мум- кий:

1. **Оғзаки лингвистик таҳлил,**
2. **Ёзма лингвистик таҳлил.**

Таҳлилдаги бу икки усулнинг ҳам ўз афзалликлари бор. Оғзаки таҳлил кам вақт талаб қилади, студент- нинг лингвистикадан олган били|мини қисқа муддат ичида аниқлашга имкон беради. Бундан ташқари, таҳ- лил қилаётган студентга, агар у хатоларга йўл қўйса, ўз вақтида ёрдамлашиш имконияти ҳам бўлади. Таҳ- лилнинг бу ус}чтидан дарс продессидида кўпроқ фойдала- нилади.

Ёзма лингвистик таҳлилнинг ҳам ўзига хос ижобий томонлари бор. Ёзма таҳлил қилаётган студент бема- лол фикрлаш имкониятига эга бўлади, Ҳатто, у иаза- рий материаллардан ҳам фойдаланиши мумкин, Ёзма лингвистик таҳлил кўпроқ уй вазифаси қилиб берилади.

Лингвистик таҳлил тил ҳоддсаларини қамраш чега- расига қараб тўлиқ ва тўлиқсиз таҳлил деб ҳам ажра- тилади. Текстни тўлиқ лингвдстик таҳлил қилиш кўп вақт талаб қилувчи мураккаб ишдир. Текстни тил ҳа- қидаги фаннинг ҳамма тармоқлари бўйича текшириш, том маънода, тўлиқ лингвистик таҳлил ҳисобланади. Дарс жараёнида бундай таҳлилдан фойдаланиб бўл- майди. Умуман, буидай таҳлдлга эҳтиёж ҳам сезил- майди. Тўлиқ лингвистик таҳлилдан факультатив курс- ларда, тилни чуқур ўрганувчи тўғаракларда фойдала- нилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Бу қўлланмада биз «тўлиқ лингвистик таҳлил» тушунчасини маълум бир

С)

тармоқ, бўлим ёки туркумга нисбатан ишлатдик: тўлиқ морфологик таҳлил, тўлиқ синтактик таҳлил каби.

Лингвистиканинг бирор тармоғи юзасидан ўтказиладиган тўлиқ таҳлил шу предмет учун берилган соатларнинг охириги қисмида ёки тилшуносликнинг бошқа Кейинги /тармоқлари ўрганилаётганда ўтказилади. Масалан, тўлиқ фонетик таҳлил фонетикадан берилган ҳамма темалар ўрганилиб бўлгач ёки орфографиядан бўладиган дарслар орасида ўтказилгани маъқул. Тўлиқ таҳлилдан ёзма иш еифатида фойдаланилса ҳам бўлади.

Тўлиқсиз ёки тематик таҳлил маълум бир тармоқнинг айрим темалари юзасидан ўтказилади. Масалан, «От ҳақида маълумот», «Атоқли ва турдош отлар» темалари ўтилгандан сўнг тўлиқсиз таҳлил ўтказилади. Бунда диққат уч масалага қаратиладэ: от, атоқли от, турдош от. Бундан кейинги таҳлил дарсларида эътибор қаратиладиган масалалар сони ошиб бораверади, яъни от, отнинг маъно турлари (атоқли, турдош, конкрет, абстракт, яққа, жамловчи отлар), отларда сон, эгалик, келишик категориялари каби. Тўлиқсиз таҳлилни маълум бир кичик теманинг ўзигагина боғлаб ўтказишнинг дидактик нуқтаи назардан аҳамияти кам. Олдин ўтилган, шу темага алоқаси бор материалларни ҳам таҳлил талабига киритиш керак. Масалан, келишиклар юзасидан бўладиган таҳлил дарсида фақат келишик қўшимчалари ва уларнинг маъносига эътибор бериш шу темани унга (келишикдарга) алоқадор олдинги соатларда ўтилган темалардан узиб қўяди. От туркуми бўйича келишик категориясига қадар ўтилган материалларни ўрганишни ҳам таҳлил талабига киритиш ўринлидир. Бунда олдин (биринчи планда) келишик аффикслари ва уларнинг маъноси, сўнг (иккинчи планда) отнинг маъно турлари ҳамда бошқа категориялари таҳлил этилади. Тўлиқсиз таҳлилдан ҳар бир амалий машғулот дарсида фойдаланиб, вазифалар сони ошириб борилаверса, студентнинг билими қатъийлашиб, кенгайиб, мустаҳкамланиб боради.

Маълумки, тил материаллари таҳлили илмий ва методик адабиётларда «Грамматик таҳлил» номи билан юритилиб келмоқда. Бироқ бу терминни тушунишда бир хиллик кўринмайди. Мактабда таҳлил проблемасини кенг ўрганган методист олим А. В. Текучев ўзининг «Грамматик таҳлил методикаси» (1952), «Мактабда грамматик таҳлил» (1963) асарларида «грамматик таҳлил» термини фонетик, морфологик, этимологик, синтактик ва грамматик стилистика юзасидан бўладиган таҳлилларни тушунади. Муаллиф этимологик таҳлилга морфологик таҳлилнинг бир тури сифатида ёндашади. Н. Н. Стаховский Г. П. Домашенкина, Т. Б. Ивановалар ҳам А. В. Текучев изидан боради. Лекин улар стилистик таҳлилни грамматик таҳлил таркибига киритмайдилар. (Н. Н. Стаховский. О грамматическом разборе по русскому языку, Львов — 1962. Г. П. Домашенкина, Т. Б. Иванова. Грамматический разбор в вузе и в школе, Москва, 1974). Р. И. Лихтман ва О. Я. Прик грамматик таҳлил деганда

фақат мор- фологик ва синтактик таҳлилни тушунадилар. (Грамматический разбор на занятиях по русскому языку, Махач- кала— 1960). Биз ҳам грамматик таҳлил дейилганда, морфологик ва синтактик таҳлилни тушунишни тўғри дёб биламиз. Грамматика морфология ва синтаксисдан иборат экан, грамматик таҳлил ҳам шу тармоқларни ўз ичига олиши керак. Гарчи фонетикасиз грамматика бўлмаса-да, у грамматиканинг таркибий қисми эмас. Этимологик, стилистик таҳлиллар ҳақида ҳам шу хил- да гапириш мумкин. Демак, таҳлилнинг морфологик ва синтактик турларидан бошқа турларини ҳам ўз ичига олган ишни, равшанки, «грамматик таҳлил» деб атаб бўлмайди. Шундай экан, уни қандай ном билан аташ керак? Биз бундай ишни тил ҳақидаги фаннинг умумий номига мослаб, «лингвистик таҳлил» деб юритишни лозим топдик. Бундай номлашда, назаримизда, ҳеч қандай қарама-қаршилик сезилмайди. Аксинча, «грамматик таҳлил» терминига қараганда у умумлаштирувчи хусусиятга эга ва тилшунослик фани тармоқларининг ҳаммасини ўзида мужассамлаштиради.

Дарс тури сифатида лингвистик таҳлил маълум дидактик ва методик талабларга жавоб бериши лозим. Лингвистик таҳлил тил ҳақидаги фаннинг ҳар бир тармоғи учун тузилган программа талабига тўла мос бўлиши керак. Унинг олдида ҳам тил ҳақидаги фанларни ўқитиш олдида қўйиладиган методологик ва методик талаблар қўйилади.

Лингвистик таҳлил олдида қўйиладиган приндициал талаблар куйидагилар: 1. Илмийлик приндици. 2. Маълум схема асосида иш кўриш принципи. 3. Бир тур таҳлилни бошқа тур таҳлил билан аралаштириб юбормаслик принципи. 4. Таҳлилни систематик ўтказиб бориш принципи.

Таҳлилда илмийликка амал қилиш принципи жуда муҳим бўлиб, тил ҳодисаларига марксистик муносабатда бўлишдан келиб чйҳади. Илмийлик — тил ҳодисаларининг табиатини тўғри кўрсатиш, қандай мавжуд бўлса, шундай таърифлаш демакдир. Ҳар бир тил ҳодисасига конкрет ёндашиш, унинг бошқа ҳодисаларга муносабатини, узоқ ёки яқинлигини; айрим ёки умумийлигини кўрсатиш тил фактларига онгли муносабатда бўлишни талаб этади. Тил фактларини тарихийлик нуқтаи назаридан ёритиш ҳам илмийлик талабидир.

Иккинчи принцип белгиланган таҳлил схемаси бўйича студентнинг мустақил ҳаракат қилишини талаб қилади. Худди шу принцип орқали студентнинг назарий билкмлари қай даражада эгаллаганлиги кузатилади. Маълум схема асосида эркин таҳлил эта билиш маънасини ҳосил қилиш принципиал аҳамиятга эга. Таҳлил схемаси яхши ўйланган, тармоқ, фан ёки айрим категорияларнинг асосий хусусиятларини ўзида акс эттирувчи, содда, тушунарли бўлмоғи керак. Схема қисмларини ўта мураккаблаштириб юбориш таҳлилнинг маъноси ва принципларини тушунишни қийинлаштиради.

Ҳар бир таҳлил турининг мақсади ва чегараси қатъий бўлмоғи зарур.

Бу студентда бир хил таҳлил би- лан бошқа хилини аралаштирмаслик кўникмаларини мустаҳкамлайди.

Лингвистик таҳлилни систематик ўтказиб ■ бориш принципи ҳам совет педагогикасининг дидактик талаб- ларидан келиб чиқади. Системасиз таҳлил орқали тил фанидан студентларни чуқур билимли қилиб бўлмага- нидек, олинган билимларни ҳам яхши аниқлаш мумкин эмас.

Биз ушбу ишда лингвистик таҳлилнинг баъзи бир- лари устида тўхталиб намуналар кўрсатдик. Унда тил- шунослиқнинг маълум бир соҳаси бўйича дастлаб таҳ- лил қилишнинг сиқик ҳолда тартиби кўрсатилди,. сўнг таҳлил намуналари берилди. Таҳлил тартибида маълум соҳа ёки туркумнинг асосий категорияларини, хусусият- ларини кўр.сатиш кўзда тутилди.

Лингвистик таҳлил у.чун мисол танлашда қуйидаги тартибга амал қилиш талаб этилади:

а) алоҳида тил бирлиги танланади: товуш, сўз, сўз бирикмаси, гап ва ҳоказо;

б) маълум контекст танланиб, шу текст ичидан тил бирлиги ёки тил бирликлари олинади; сўз, унинг фо- нетик ёки морфологик структураси ўрганилади, сўз би- рикмаси ёки гап бўлаги танланиб синтактик хусусият- лари ўрганилади;

в) маълум контекст танланиб, у яхлитлигича ўрга- нилади.

Қўлланмада ана шу тартибга амал қилинди, алоҳи- да олинган тил бирликлари таҳлил қилиниб, намуна- лари кўрсатилди, маълум контекст олиниб, ундаги зарурий тил бирликлари таҳлил этилди, бундан ташқа- ри, танланган контекстнинг барча қисмлари яхлитлиги- ча таҳлил қилиниб намуналари берилди.

ЛЕКСИКОЛОГИҚ ВА ФРАЗЕОЛОГИҚ ТАҲЛИЛ

Лексикология ва фразеология луғавий бирликлар- нинг маъно структураси, маъноларнинг ранг-барангли- ги, сўз ва ибора маъноларининг кўчиш хусусиятлари; полисемия, синонимия, омонимия, антонимия, луғавий бирликларнинг ишлатилиш доираси ва замонавийлигига кўра классификацияси; луғавий бирликларнинг нутқ стилларига хосланганлиги каби масалалар бидан шу- ғулланади.

Лексикологик ва фразеологик таҳлил программа та- лаб қилган масалаларни қамраб олиши лозим. Лекси- кологик ва фразеологик таҳлилда луғавий бирликлар ўрганилар экан, лексема ва фраземалар ҳар томонлама изоҳланади. Уларнинг маъноси, маънонинг қандайлиги (кўчганми, қайси усул билан кўчган, стилистик бўёққа эгами; кўп маънолими ёки бир, маънолими), синоним, омоним, антоними борми, замонавийлик бўёғи қандай (эскирганми, историзмми, неологизмми) ва ҳоказолар кўрсатилади. Лексикологик ва фразеологик таҳлил тил- нинг луғавий бойлиги, луғавий бирликларнинг маъно тараққиёти, ишлатилиш доираси, замонавийлиги, нутқ кўринишларига хосланганлиқбошқа тилдан ўзлашган- ўзлашмаганлиги бўйича студентга мустақкам билим бе- ришда, улар томонидан олинган билимлар даражасшш аниқлашда жуда қулай методйк приёмдир.

Ю

Лексикологик ва фразеологик таҳлил тартиби

1. Текстдаги луғавий бирликлар лексик ва фразео- логик бирликларга ажратиб кўрсатилади.

2. Луғавий бирликларнинг семантик структураси аниқланади:

а) сўзнинг лексик маънбси ва стилистик бўёғи;

б) иборанинг фразеологик маъноси ва стилистик бўёғи;

3. Луғавий бирликларнинг полисемияси аниқланади:

а) лексик полисемия;

б) фразеологик полисемия.

4. Луғавий синонимия кўрсати|лади:

а) лексик синонимлар;

б) фразеологик синонимлар.

5. Луғавий антонимия кўрсатилади;

- а) лексик антонимлар;
- б) фразеологик антонимлар.

6. Луғавий омонимия кўрсатилади:

- а) лексик омонимлар;
- б) фразеологик омонимлар.

7. Луғавий бирлижларнинг замонавийлиги нуқтаи назаридан типлари кўрсатилади; а) неологизмлар;

б) архаизмлар; в) историзмлар ва бундай бўёққа эга бўлмаган сўзлар.

8. Луғавий бирликларнинг ўз қатламга ва ўзлашган қатламга алоқадорлиги (ўзлашган бўлса, қайси тилдан ўтганлиги) кўрсатилади.

Лексикологик ва фразеологик таҳлил намунаси

Дадамнинг иши орқага кетишига, заводдан ҳайда-лишига мен сабабчи, шумоёқ эмишман. (Э, Раимов.)

Текстда бешта лексик birlik (*дада, завод, ҳайдал-моқ, мен, сабабчи*) ва иккита фразеологик birlik (*иши орқага кетмоқ, шумоёқ*) бор.

дада — сўз, лексик маъноси *кишининг отаси*, яъни *ота* сўзининг лексик маъносига тенг. Бироқ *ота* сўзи стилистик бўёқ нуқтаи назаридан нейтрал: унда сўзлов-чининг ижобий ёки салбий муносабати сезилмайди. *дада* сўзида эса бундай муносабат сезилиб туради. Унда лексик маъно билан бир қаторда сўзловчининг эрка-лаш, ҳурмат каби муносабзти ҳам ифодаланаётир.

Бундан ташқари, *дада* лексик диалектизм *бўлиб*, у, асосан, шаҳар тип шеваларга хос сўздир. *Дада* моно- семантик (бир маъноли) сўз: маъпо плаимда бмргина *кишининг отаси* семемаси мавжуд. *дада* сўзн *ота* сўзи билан синонимдир. Булар ўзаро стилстик синонимлар ҳисобланади. *дада* замонавий қатламга оид, унда эски- лик ёки янгилик бўёғи сезилмайди. *дада* — умумтуркий сўз. У қардош туркий тилларда турли маъно ва фоне- тик вариантларда учрайди.

иши орқага кетмоқ — ибора. Фразеологик маъноси: *ишда муваффақиятсизликка учрамоқ*. Фразеологик бир- ликнинг турига нисбатан бу ибора фразеологик кўшил- мадир, чунки умумий маъноси уни ташкил қилган сўз- ларнинг лексик маънолари йиғиндисидан келиб чиқмоқда. Иборанинг стилистик бўёғи иборанда ифода- ланган воқелик ҳақидаги фикрни кучайтиришдан иборат. *иши орқага кетмоқ* моносемантик ибора. Синоним- лари бор: *иши юришмай қолмоқ*, *иши чапга тушмоқ*. Булар иборанинг вариантлари эмас, балки синонимла- ридир. Чунки буларда *иши орқага кетиш* ибораси англ- латган маъно бошқа-бошқа лексик бирликлар восита- сида юзага чиқаётир, яъни биринчи иборанда (*иши*) *юришмай қолмоқ*, иккинчи иборанда (*иши*) *чапга тушмоқ* бирикмалари иборанинг асосини ташкил этапти. Ибора замонавий қатламга мансуб, унда архаизм ёки неоло- гизмга хос хусусият сезилмайди.

завод — сўз, лексик маъноси *корхона*, турли хилёки *бир хил маҳсулот ишлаб чиқариладиган иш жойи*. Синоними йўқ, тер.мин, корхонанинг номи, шунга кўра монссемантик сўз саналади. Стилистик бўёққа эга эмас. Замонавий қатламга мансуб. Узлашма қатламга тегишли, рус тилидан ўзлашган.

хайдалмоқ — сўз, лексик маъноси *ишдан бўшатиш- моқ*. Унинг бу маъноси (*ишдан*) *қувилмоқ*, (*ишдан*) *бўшатишмоқ* сўзларининг лексик маъносига тенг. Бу уч сўздан *бўшатишмоқ* сўзида стилистик бетарафлик бор; *хайдалмоқ*, *қувилмоқ* сўзларида сўзловчининг антипа- тик (салбий) муносабати сезилади, *хайда(л)моқ* поли- семантик (кўп маъноли) сўз: 1) *қув(ил)моқ*, 2) *хайвон- ларни ҳаракатга келтирмоқ* (молларни ҳайдамоқ); . *жувозни ҳаракатга келтирмоқ* (мой жувозни ҳайдамоқ) каби. *хайдалмоқнинг* лексик омонимик жуфти бор. У ҳамма грамматик формаларида бирор восита билан, мас., *трактор билан ерни ағдармоқ* маъносида ишла- тиладиган *хайдалмоқ* сўзи билан омонимик жуфтликни ташкил этади. *хайдалмоқ* замонавий қатламга тегишли сўз. У туркий тилларга хос, ўзбекча сўздир. Чунки *хай- далмоқ* тарихан *-да* (*-ла* нинг фонетик варианты) аф- фикси орқали ясалгандир.

мен — еўз, кишилиқ олмоши, биринчи шахс сўзлов- чини кўрсатади. Стилистик бўёқ нуқтаи пазаридан нейтрал, моносемантик сўз, синоними ва омоними йўқ. Замонавийлик бўёғи нейтрал. Уз қатламга оид сўз.

сабабчи — сўз, лексик маъноси *бирор нарса*, *ҳоди- са-воқеанинг юз беришига восита бўлиш*. Стилистик . бўёғи нейтрал. Моносемантик сўз.

Синоними бор: *воси- тачи*. Антогшми, омоними йўқ. Замонавий қатламга оид. Сўзгшнг ўзаги араб тилдан ўзлашган.

шумоёқ — ибора. Фразеологик маъноси: *келиши за- рарли, ёқимсиз*. Фразеологик бирликларнинг турига кўра бу ибора фразеологик чатишмадир. Чунки ибора- нинг маъноси уни ташкил этган сўзларнинг лексик маъ- носи йиғиндисидан келиб чиқмайди. Иборапинг стилистик бўёғи сўзловчининг салбий муносабатини кўрсатади. Моносемантик ибора. Синонимми йўқ, антоними бор: *қутлуғ қадам, қадами қутлуғ*. Ибора замонавий ва ўз қатламга тегишли.

Мураббия ҳай-ҳайлаганича бориб унинг ҳовучидаги сувни тўкиб ташлади ва қўлидан етаклаб келди-да, қайнамаган сувдаги қуртлар ҳақида гапирди. (Ойдин.)

Контекстда ўн тўртта лексик бирлик (*мураббия, ҳай-ҳайлаганича, бормоқ, у, ҳовуч, сув, тўкиб ташламоқ, қўл, етакламоқ, келмоқ, қайнамоқ, қурт, ҳақида, гапир- моқ*) бор.

мураббия — сўз, лексик маъноси *тарбиячи*. Бироқ *мураббия* сўзи стилистик бўёғи жиқатдан китобий. *мураббия* моносемаитик сўз*. Синоними бор: *тарбиячи*. Антоними ва омоними йўқ. Архаизм. Аниқроғи, ўз ўр- пини *тарбиячи* синонимига қолдириб, тобора архаикла- шиб бормоқда. Узлашма қатламга оид, араб тилидан ўзлашган,

ҳай-ҳайлаганича — сўз, лексик маъноси огоҳлантир- гаиича, огоҳлантирувчи овоз чиқарганича сўз ва бирик- маларининг маъносига тўғри келади. Стилистик бўёқ иуқтаи назаридан нейтрал. Моносемантик сўз, синоними бор: *огоҳлантирганича*. Антоними ҳам бор: *индамасдан*. Омоними йўқ. Замонавий ва ўз қатламга мансуб сўз. ташламоқ — сўз, лексик маъноси *бирор предметни*

*ерга қўймоқ, ташламоқ*т англатади. Стилистик бўё-ғи — бетараф. Полсемантик сўз. У турли сўзлар билан бирикиб ҳар хил лексик, фразеологик маъноларнинг юзага чиқишига асос бўлади. Мас., *тошни ерга ташламоқ, папиросни ташламоқ (чекмай қўймоқ), кўз қирини ташламоқ (қиё боқмоқ), шох ташламоқ (қийшангламоқ)* ва ҳоказо. *Бизнинг* контекстда *тўкиб* сўзи билап бирикиб кўмакчи феъл вазифасида келган ва ҳаракатнинг (*тўкмоқ* сўзида ифодаланган ҳаракатнинг) тезда, шарт-та бажарилишини англаган.

ҳақида — сўз, лексик маъноси йўқ, грамматик маънонинг юзага чиқшида бошқа сўзларга кўмаклашади, яъни кўмакчи сўз. Свдунимлари бор: *тўғрисида, хусу*

сида. Антоними ва омоними йўқ. Замонавийнинг нейтрал, ўз қатламга оид. Сўзнинг ўзаги арабча, аффикслари ўзбекча (*қақ-и-да*).

Қаттиқ уйқуга чўмган тун фақат станциядан поездлар нари-бери ўтгандагина ёруздан кўзи қамашгандек сесканиб кетарди-да, яна ўша зақотиёқ атрофни зулмат қопларди. (Ч. Айтматов).

Контекстда ўн бешта лексик бирлик бор: *қаттиқ, тун, фақат, станция, поезд, нари-бери, ўтмоқ, ёруғ, сесканмоқ, кетмоқ, ўша, зақоти, атроф, зулмат, қопламоқ*. Иккита фразеологик бирлик бор: *уйқуга чўммоқ, кўзи қамашмоқ*.

каттиқ — сўз, лексик маъноси юмшоқнинг тескарисини англатади. Полисемантик сўз. Бу контекстда унинг маъноси зўр, кучли каби сифатларнинг маъносига мос келади. Синоними йўқ. Аммо контекстуал қолда унга *баланд, юқори, яхиш, зўр, кучли* сўзлари синоним бўлиши мумкин. Контекстга қараб, *юмшоқ, секин, аста, паст, бўш* сўзлари унга антоним бўла олади. Омоними йўқ. Замонавий ва ўз қатламга тегишли лексема.

уйқуга чўмган — ибора. Фразеологик маъноси *ухлаб қолган, ухлаган*. Кўчган маънода, яъни инсонга хос белги инсондан бошқа предметга, жонсиз нарсага кўчирилган. Контекстда *тунга* нисбатан ишлатилиб, *сокин, тинч* маъноларини англатади. Фразеологик бирликларнинг турига кўра бу ибора фразеологик қўшилмадир. Чунки иборанинг маъноси уни ташкил этган сўзларнинг маъноларида иборат. Иборанинг стилистик бўёғи унда ифодаланган воқелик ҳақидаги фикрни кучайтиришдан, образлиликни оширишдан иборат. Моносемантик ибора, биргиа *ухлаган маъносида* ишлатилади. Синонимлари бор: *уйқуга кетган, маст уйқуда*. Булардан ташқари, у *ухлаган* лексемаси билан ҳам синонимик муносабатдадир. Контекстдаги маъносига кўра унга *сокин, тинч* сўзлари ҳам синоним ҳисобланади. Фразеологик антоними йўқ, фақат *уйгоқ* сўзи билан антонимик муносабатда. Омоними йўқ. *Уйқуга чўмган* ибораси замонавий ва ўз қатламга киради.

кўзи қамашмоқ — ибора. Фразеологик маъноси нур таъсирида кўзнинг жимирлаб кетишини англатади. Контекстда *тун* сўзига нисбатан ишлатилган бўлиб, жонли предметга хос хусусият жонсиз

предметга кўчирилган. Фразеологик бирликларнинг турига кўра фразеологик қўшилма. Иборанинг стилистик бўёғи айтилган фикрни ёрқинлаштиришдан, бўрттиришдан иборат. Моносеман- тик ибора. Синоними, антоними ва омоними йўқ. Фақат *кўрмади* лексемаси билан синонимик муносабатда. Ибора замонавий ва ўз қатламга мансуб.

ФОНЕТИҚ ТАҲЛИЛ

Олий мактаб программасига биноан студентлар ўз- бек адабий тили фонетикаси юзасидан анча кенг назарий билимга эга бўладилар: адабий тил фонемалари системаси, унли, ундош фонемалар сони ва характеристикаси, товуш ва фонема, сўзнинг фонетик қурилиши* бўғин тузилиши; урғу, нутқнинг фонетик бўлиниши; нутқ товушларининг ҳосил бўлиш қонуниятлари ва нутқ органлари, уларнинг вазифаси кабилар билан муфассал танишадилар. Фонетика дарсларида транскрипцияга ҳам эътибор берилади. Ҳар бир студентнинг фонетик транскрипция бўйича назарий билим ва ёзув малакасига эга бўлмоғига эътибор берилади. Фонетикани, чуқур ўрганиш студентга ўзбек адабий тили орфоэпияси яхши ўзлаштиришга, сўз морфемалари ва уларнинг ёз- лишини яхшироқ англашга ёрдам беради. Ўзбек адабий тили фонетикасига ҳос хусусиятларни пухта билмаган киши орфоэпия нормаларини онгли англай олмайди, орфография қоидаларини ўзлаштиришда қийналади, сўзни морфемаларга ажратишда хатоларга йўл қўяди.

Фонетика маълум бир тилнинг нутқ товушларини ўрганади. Тилнинг ҳар бир ҳодираси нутқ товушлар билан боғланган. У тилдаги ҳодисаларнинг юзага чи- қишида, сўз ҳосил қилишда моддий база ҳисобланади.

«Ҳар бир тилгпшг материали товушлардир» (К. Марке, Ф. Энгельс). Фонетик таҳлилда нутқ товушларининг табиати, турли фонетик ходисаларнинг фонемаларга таъсири кабилар ўрганилади,

Таҳлил учун мисоллар гап тарзида олинди. Шунинг учун фонемаларни) таҳлил этганда уларни алфавит тартибида кўрсата олмадик, шунингдек, уларнинг классификациясидаги тартибга ҳам амал қилишнинг иложи бўлмади. Сўз товушларини таҳлил қилишда қайтариқлардан қочшн мақсадида контекстда такрорланган товушларга бир марта характеристика берилди. Агар бирор товушнинг кейинги ишлатилган ўрнида товуш сифати алоқадор ўзгаришлар бўлса, ўшалар устида тўхталинди.

Фонетик таҳлил тартиби

1. Таҳлил қилинаётган сўз ёки гап адабий тил талаффузини кўрсатувчи фонетик транскрипцияда ёзилади.

2. Унли товушлар таҳлил этилади:

а) фонемалар характеристикаси: тилнинг вертикал ҳаракатига кўра (тор, ўрта, кенг), тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра (тил олди, тил орқа), лабнинг иштирокига кўра (лабланган, лабланмаган);

б) сўздаги ҳолатига — позициясига кўра (қаттиқ, юмшоқ, қандай ундошлар билан ёндош келган, урғули бўғиндами ва ҳоказо);

в) шу позицияда унли фонеманинг талаффузи (чўзиқ, қисқа, редуциялашган ва ҳоказо).

3. Ундош товушлар таҳлил этилади:

а) фонемалар характеристикаси: овоз ва шовқиннинг иштирок этишига кўра (шовқинли, сонор, жарангли жарангсиз); пайдо бўлиш ўрнига кўра (лаб товуши, тил товуши, бўғиз товуши, буларнинг ички бўлинишлари айтилади: лаб-лаб, лаб-тил, тил олди, тил ўрта, тил орқа; саёз тил орқа, чуқур тил орқа); ҳосил бўлиш усулига кўра (портловчи, сирғалувчи, қоришиқ, бурун товуши, ёки товуш, титроқ товуш);

б) сўздаги ҳолатига кўра (қандай унли ёки ундош билан ёндош келганлиги, бошқа ундошга ўтиш-ўтмаслиги);

в) шу позицияда ундошнинг талаффузи.

4. Бўғин, бўғин тузилиши, ҳар оир бўғиннинг хусу-

Ю сияти (очиқ, ёпиқ, меча товушдан иборат, товушлар қандай жойлашган).

5. Урғунинг сўздаги ўрни ва характери (кўчувчи ёки кўчувчи эмаслиги).

6. Сўздаги фонема ва ҳарфларнинг сони; фонема ва ҳарфларнинг бир-бирига сон жиҳатдан тўғри келиш-келмаслиги айтилади.

Фонетик таҳлил намунаси

Тендошларимиз орасида қолоқлар бўлмасин. (А. Мухтор.)

Тендошларимиз сўзида тўртта унли товуш бор: е, о, а, и. Бир унли икки марта ишлатилган.

е — ўрта кенг олд хатор лабланмаган унли. Уни талаффуз этишда

тилнинг учи нейтрал ҳолатда бўладгҳ оғиз ўртача очилади. Эшитилиши ўрта чўзикликда (нормада), сўзнинг абсолют бошида келувчи, э га қараганда бир оз ёпихроқ. нг ундоши билан ёндош келган, урғусиз бўғинда. Бу унли сўзнинг биринчи бўғинидан кейинги бўғинларида кела олмайди.

о — кенг, орқа қатор, бир оз лабланган унли. Уни талаффуз этганда оғиз ўртадан бир оз кенгроқ очилади, тил орқага тортилади, лаб билинар-билинемас олдинга интилади.

а — кенг олдинги қатор лабланган унли. Бу товуш ўзбек адабий тилида икки хил талаффуз этилади: тил олди ва саёз тил орқа ундошлари билан ёндош келганда олдинги қатор унли сифатида, чуқур тил орқа ундошлардан сўнг орқа қатор унли сифатида кўринади. Қиёсланг: *ака, аранг ва хас, қарға*. Бу ўринда, к, р ундошлари орасида юмшоқ (олдинги қатор) талаффуз этиляпти. а — сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади.

и — юқори кўтарилиш тор унли. У ўзбек адабий тилида, асосан, қисқа талаффуз этилади. Хусусан, к — р, т — р, п — т каби ундошлар орасида йўқ даражада эшитилади. Шу билан бирга баъзи четдан ўзлашган сўзларда эшитиладиган чўзик варианты ҳам бор: *му-ди:р, ти:р* каби. и ҳам а сингари, асосан, юмшоқ талаффуз этилади. Аммо қ, ғ, х, ундошларидан сўнг келганда қаттиқ эшитилади. Қиёс қилинг: *қир — қир, кеткиз — турғиз, қира — хира*.

Сўзда саккизта ундош товуш бор: т, нг, д, ш, л, р, м, з.

т — тил олди, портловчи, жарангсиз, шовқиили ундош. Уни талаффуз этишда тилнинг учи олдипги тишларга тегиб, кескин орқага тортилади ва ҳаво оқими ўтади. Жуфти бор: т — д. Сўзнинг абсолют охирида ундошдан сўнг баъзи сўзларда талаффуз қилинмайди: *гўшт(т)*, *Тошкен(т)* каби. Бу сўзда кучли позицияда, сўзнинг бошида, унлидан олдин келган, нормал эшитилади.

нг — саёз тил орқа бурун сонори. Талаффузида тил бир оз орқага тортилади, тил ўртаси қаттиқ танг- лайга тегиб ажралади. Узбек тилида сўз бу товуш би- лан бошланмайди. Жуфти йўқ.

д — тил олди жарангли портловчи товуш. Тилнинг учн олдинги тишларга тегиб, кескин орқага тортилиши натижасида ҳосил бўлади. Жуфти бор: д — т. Сўз охи- рида кела олмайди, унинг ўрнида т талаффуз этилади ёки| д талаффуздан тушади. Сонор нг дан сўнг келгани учун аниқ эшитилмапти.

ш — тил олди, сирғалувчи, жарангсиз,, шовқинли то- вуш. Жарангли жуфти бор: ш — ж. Сўзда ҳар қандай позицияда кела олади.

л — тил олди, ён сонор товуш. Тил юқори тишлар милкига тегиши натижасида ҳаво унинг икки ёнидан ўтади ва бу товуш эшитилади. Сўзнинг ҳар қандай бў- ғинида кела олади. Жарангсиз жуфти йўқ. Баъзи сўз- ларда унинг оддий талаффузда тушиб қолиш ҳоллари бор. Бу, асосан, *келмоқ*, *бўлмоқ*, *олмоқ* каби феъллар- нинг *кепти*, *кеган*, *бўпти*, *бўган*, *опти*, *оган* формаларида кузатилади. Лекин бундай талаффуз ҳали адабий норма сифатида тан олинган эмас.

р—тил олди, титроқ сонор товуш. Тилнинг учн юқори тиш милкларига яқинлашиб титрашидан бу то- вуш ҳосил бўлади. Сўзнинг ҳамма бўғинларида кела олади. Жарангсиз жуфти йўқ.

м — лаб-лаб, бурун сонор товуши. Лаблар қаттиқ ёпилиб, ҳаво бурун орқали ўтади, шундан сўнг лаблар тез бир-биридан узоқлашади, шу ҳаракат натижасида бу ундош ҳосил бўлади. Сўзда ҳар қандай позицияда кела олади. Жарангсиз жуфти йўқ.

з — тил олди, сирғалувчи, жарангли шовқинли то- вуш. У ҳаво оқимида тил учининг зириллаши натижаси- да пайдо бўлади. Бошқа жарангли ундошлар каби з нинг пайдо бўлишида ҳам шовқин билан бир қаторда жаранг иштирок этади. У баъзи бир кўп бўғинли сўз- ларнинг охирида (ауслаутда), шунингдек, жарангсиз ундошлар олдида келганда бир оз жарангедзлашади. Жарангсиз жуфти бор: з — с. Бу сўзда кучли эшитила- ди, чунки кейинги сўз унли билан бошланади, з цкки унли орасида талаффуз қилинмапти. *Тенгдошларимиз орасида*.

Сўз беш бўғиндан иборат. *Тенг-дош-ла-ри-миз*. Уч бўғини ёпиқ, икки бўғини очик; охирги бўғин урғули. Бўғин тузилиши ундош + уили + ундош, ундош + унли + ундош, ундош + унли, ундош + унли, ундош + унли + ундош, яъни **СУС, СУС, СУ, СУ, СУС**.

Бу сўзда урғу кўчувчан характерда, яъни сўзга кў- шнмчалар бирикуви билан урғу сўз охирига қараб сил- жиб боради: *тенгдбш* — *тенгдошлар* — *тенгдошларимиз* каби. Сўзда ўн тўрт ҳарф бор: **е, о, а, и,**

т, н, г, д, ш, л, р, м, з. Бир ҳарф (*и*) икки март-? ишлатилган. Улар ўн уч товушни кўрсатяпти. Булардан тўрттаси унли, саккизтаси ундош фонемалардир. **нг** тозушини н ва г ҳарфлари биргалнкда ифодалайди. Талаффузда **н** ва **г** товушлари бир-биридан ажратилмайди, улардан бири- ни ташлаб айтшш ҳам хатодпр. е — ҳарфи бу сўзда бир товуш э ни англатади.

эрэсьдэ сўзида учта унли товуш бор: **о, э, и**. Бир то- вуш икки марта ишлатилган. Юқорида бу унли товуш- ларга характеристика берилди.

Сўзда учта ундош фонема бор: **р, с, д**. Бу фонема- лардан **р** ва **д** товушларига юқорида характеристика берилган эди.

с — тил олди, сирғалувчи, жарангсиз, шовқинли| то- вуш. **с** тилнинг озгина кўтарилган учи устидан ҳавонинг шовқин билан ўтиции натижасида ҳосил бўлади. У сўз- нинг барча бўғинларида ўз сифатини сақлайди. Жа- рангли жуфти бор: **с** — **з**. Бу сўзда кучли позицияда, яъни интервокал позицияда келган.

Сўзда тўртта бўғин бор: *з-ра-си-да*. Бўғинларнинг ҳам- маси очиқ. Бўғин тузилиши: унли, ундош+унли, ун- дош+унли, ундош+унли, яъни, **У, СУ, СУ, СУ**.

Урғу кўчузчан, сўзга морфема қўшилган сари сўз охирига силжиб боради. Ҳозир -да морфемасига туша- ётир.

Сўзда еттита товуш ва шунча ҳарф бор, ҳар бир ҳарф бир товушни ифодалайди.

кэлоқлэр сўзида иккита унли товуш бор: **о, а**. Бир унли икки марта такрорланган. Юқорида бу унлиларга характеристика берилди.

Сўзда учта ундош товуши бор: **қ, л, р**. Булардан **қ, л** товушлари нкки мартадан такрорлангаи. Юқорида **л, р** товушларига характеристика берилди. Шунинг учун улар устида тўхтамаймиз.

қ — чуқур ТИ(Л орқа, портловчи, шовқинли, жаранг- сиз ундош товуш. Уни талаффуз қилишда тилнинг туби орқа танглай билан жипслашиб кескин очилади ва қаво оғиз бўшлиғига ўтади. Жарангли жуфти бор: **қ** — **ғ**. Бир бўғинли сўзларнинг охирида келганда ўз сифатини сақлайди: *Қоқ, ўқ, суқ* каби. Кўп бўғинли сўзларнинг охирида жарангли **ғ** товушига мойил эшитилади|. Бир бўғинли сўзларда адабий талаффузда интервокал пози- цияда (икки унли орасида) келганда ҳам ўз қолатини ўзгаришсиз сақлайди (*ўқи, суқи, қоқи* каби). Кўп бў- гинли ўзбекча сўзларда бундай шароитда жарангли жуфти билан алмашади (*ўртоғи, қулоғим, сўроғинг* каби). Араб тилидан ўзлашган айрим кўп бўғинли сўз- ларда интервокал позицияда ҳам ўз сифатини сақлайди (*иштиёқ — иштиёқи, иттифоқ — иттифоқи* каби).

Мисолдати биринчи товуш сўз бошида келганлиги учун кучли позицияда, шунинг учун аниқ эшитцлади. Иккинчи **қ** товуши ён соиор товуш **л** билан ёндош кел- ганлиги учун жаранг билан (**ғ** тарзида) айтиладш. Агар у соф **қ** тарзида айтилса, талаффузда сунъийлик пайдо бўлади. !

Сўзда уч бўғин бор: *ф-лоқ-лар*. Биринчи бўғин очиқ, кейингн икки

бўгин ёпик. Бўгин тузилиши: ундош + унли, ундош + унли + ундош, ундош + унли + ундош, яъни **СУ, СУС, СУС**.

Урғу кўчувчан, у сўзга морфема қўшилган сари сўз охирига томон силжиб бораверади. Мисолда урғу сўз-нинг охириги бўгини -лар га тушган.

Сўзда саккизта товуш ва шунча ҳарф бор. Ҳар бир ҳарф бир товушни ифодалайди.

болмэсьн сўзида учта унли товуш бор: **ў, а, и. ў** — ўрта кенг, орқа қатор, лабланган унли. У ўзбек-ча ўзак-негизларнинг фақат биринчи бўгинида кела олади. Бу товуш қ, ғ, х товушлари ёнида қаттиқроқ, к, г, й, ч каби товушлар ёнида юмшоқроқ талаффуз этилади. Шу сўзда ҳам бир оз қаттиқроқ эшитилаётир. Урғули бўгинда, кучли позицияда келган.

Сўзда бешта ундош бор: **б, л, с, м, н. б** — лаб-лаб, портловчн, шовқиилн товуш. У лаблар-нинг бшр-бирига қаттиқ тегиб, тез узоқлашуви асосида

жавонинг ўтишидан ҳосил бўлади. Жарангсиз жуфти бор: б — п= Бу сўзда унлидан олдин, яъни кучли позицияда келган. б сўзнинг абсолют охирида кела олмайди, унинг ўрнида жарангсиз жуфти п талаффуз этилади, Интервокал позицияда баъзи сўзларда сирғалувчи в товуши! билан алмашади.

с товушига юқорида характеристика берилди. н — тил олди юмшоқ б)фун сонори жарангсиз жуфти йўқ. Унинг талаффузида лаблар бир-бирцага яқинлашади, лекин тегмайди: тил юқори тишларга тегиб ҳаво йўлини беркитади. Ҳаво бурун орқали ўтади. н.сўзнинг ҳамма бўғикларида кела олади.

Сўз уч бўғиндан иборат: *бўл-ма-син*. Биринчи ва учинчи бўғинлар ёпиқ, иккинчи бўғин очик. Бўғин тузилиши: ундош + унли + ундош, ундош + унли, ундош + унли + ундош, яъни СУС, СУ, СУС.

Урғу биринчи бўғинга тушади. Сўзга форма ясовчи кўшимчалар кўшилганда ҳам урғу кейинги бўғинларга кўчмайди: *бўлмади, бўлди, бўласан* каби.

Сўзда саккизта ҳарф ва саккизта товуш бор. Ҳарфларнинг учтаси унли (у, а, и), бештаси ундош (б, л, м, с, н).

Шу тонда Саида ўзини кучига куч қўшилаётгандек сезиб, ҳамма ишни ҳаш.-паш дегунча битириб қўйгиси келарди. (Ч. Айтматов.)

шу тойтз — бирикмада учта ушли товуш бор: у, о, а. у — юқори кўтарилиш, тор, лабланган, орқа қатор унли товуш. Унинг талаффузида лаблар олдинга чузилади ва чўччаяди, тил бир оз орқага тортўлади. Уртача чўзиқликда (нормал) эшитилади, ўзидан кейинги сўз билан жуда яқин (сандҳи ҳолатда) айтилади, яъни икки сўз бир сўздек эшитилади. Бу унинг қисқароқ айтилишига сабаб бўлган. Бирикмадаги қолган унлиларга юқорида характеристика берилган.

Бирикмада учта ундош бор: ш, т, п. Бир ундош икки марта қайтарилган. т, ш ундошларига юқорида характеристика берилди.

п — жарангсиз, портловчи, лаб-лаб шовқинли товуш. Оддий портловчилар группасига киради. Уни талаффуз этганда лаблар қаттиқ қисилиб, зарб билан очилади ва ҳаво оқими ўтади. Жарангли жуфти бор: п — б. Сўзда ҳар қандай бўғинда ҳам кела олади, Контекстда жарангли портловчи дан олдин келган ва уни ўзига мосдаштирган (прогрессив ассимиляция пд<йт юз берган).

Кучли позицияда, сўз бошида келган т жараигсиз товуши ҳам унинг кучли эшитилишига кўмаклашган.

Бирикмада. ■ учта бўғин бор. Биринчи компонент бир бўғинли: *-шу тон-да*. Биринчи ва охириги бўғинлар очик, ўртадаги бўғин ёпиқ. Бўғин тузилиши: ундош + унли, ундош + унли + ундош, ундош + унли, яъни СУ, СУС, СУ.

Урғу турғун бўлиб, биринчи бўғин (биринчи компонент)га тушяпти: *шу тонда*.

Бирикмада етти товуш ва шунча ҳарф бор. Ҳар бир ҳарф бир товушни ифодалайди.

кучмгэ сўзида учта унли товуш бор: у, и, а. Бу то-вушларга характеристика берилди. Сўзда учта ундош то-вуш бор: к, ч, г.

к — жарангсиз, портловчи, саёз тил ррқа, шовҳинли товуш. Оддий портловчилар группасиг! киради. Уни талаффуз этишда тилнинг орқа ҳисми тинглайга тегиб ҳаво оҳими йўлини тўсади, тўсилган ҳавонинг зарб би-лан оғиз бўшлиғига ўтиши билан бу товуш ҳосил бўла-ди. Жарангли жуфти бор: к — г. Сўзнинг ҳар ҳаидай бўғинида кела олади. Сўзнинг бошида, унлидан олдин, кучлц позицияда келган.

ч —• жарангсиз, қоришиқ, портловчи, тил олди, шов-қинли. Унинг талаффузида тилнинг учи юқори тцшлар-га тегиб зарб билан очиладч ва ҳаво оқими ўтадш. Жуфти бор: ч — ж. Интервокал позицияда келган, аниқ эшитилади.

г — жарангли, оддшй портловчи, саёз тил орқа, шов-қинли товуш. Унинг талаффузида тилнинг орқа қисми танглайга тегиб очилади ва ҳаво оқими зарб билан ўта-ди. Жуфти бор: г й. Қонтекстда кучли позицияда, икки унли орасида келган.

Сўзда уч бўғин бор, Ҳар учаласи ҳам очик бўғин: *ку-чи-га*. Бўғин тузилиши: ундош + унли, ундош + ун-ли, ундош + унли, яъни СУ, СУ, СУ.

Урғу кўчувчан, у сўзга морфема кўшилиши билан сўз охирига қараб силжийди. Урғу охирги бўғинга туш-ган: *кучига*.

Сўзда олтита товуш ва олтита ҳарф бор, ҳар бир ҳарф бир товушни ифодалаган.

хзммэ сўзида бир унли (а) ва йккита ундош (х, м) товуш бор (х дан бошқа унли ва ундошларга юқорида характеристика берилди).

х.— жарангсиз сирғалувчи шовқинли бўғиз товуши-дир. Уни талаффуз этганда бўғиз хиёл кенгаяди, ўпкадан чиққан ҳаво оқими товуш пайчаларини секин титратиб бўғиздан сирғалиб чиқади. Жуфти йўқ. Сўзнинг қар қан-дай бўғинида кела олади.

Сўзда иккита бўғин бор. Биринчиси ёпик, иккинчиси очик: *ҳам-ма*. Бўғин тузилиши: ундош + унли + ундош, ундош + унли, яъкп СЎС, СУ. Урғу турғун, у ҳамма вақт сўзнвдгг биринчи бўғинига тушади. Сўзда бешта товуш ва шунча ҳарф бор.

қойгъсь келэрдъ сўзида тўртта унли бор; ў, и, е, а. Бир унли уч марта такрор ишлатилган. Сўзда саккизта ундош бор: қ, й, г, с, л, р, д, к.

й — тил ўрта, сирғалувчи, жарангли, шовқинли то-вуш. Уни талаффуз қилганда тилнинг ўрта қисми танг-лай ўртасига томон кўтариладт ва, ўша ердан ҳаво си-қилиб ўтади. Жуфти йўқ. Сўзда ҳар қандай позицияда кела олади.

Сўзда олтита бўғин бор. Биринчи ва бешинчиси ёпик, қолганлари очик: *қўй-ги-си ке-лар-ди*, Бўғин ту-зилиши: ундош + унли + ундош, ундош + унли, ун-дош + унли, ундош + унли, ундош + унли + ундош, ундош + унли, яъни СУС, СЎ, СУ, СУ, СУС, СУ. Урғу турғун,; у тўртинчи (иккинчи компонентнинг биринчи) бўғинига тушяпти. Бунда биринчи компонентнинг ҳам иккинчи даражали урғуси бор. Сўзда ўн

тўртта товуш ва шунча ҳарф бор. Ҳар бир ҳарф бир товуши ифода-
лайди.

*Вазмии, батартиб, ҳатто бир оз бетакаллуф Воронов ҳам қизиққон,
жўшқин, тез, аммо ҳаётини тиккан иш- га жон-дили билан берилган.
Васнецовнинг қалбида ни- малар кечаётганини англаб етди. (А.
Чаковский.)*

.. взмин сўзида иккита унли бор: а, и, тўртта унДош товуш бор: в, з, м,
н.

в — сирғалувчи лаб-тиш, жарангли, шовқинли тбвуш. Уни талаффуз
қилганда ҳаво юқори қатор тишлар би- лан пастки лаб орасидан
сирғалиб ўтади. Бу товуш бошқа тиллардан (араб, тожик, рус) ўзлашган
сўзлар- да учрайди. Айниқса, совет даврида тилимизда кўплаб еовет-
интернацидаал сўзларнинг ишлатилиши, лаб-тиш в товуши
талаффузининг оммавийлашиб боришига са- баб бўлмоқда. Жуфти бор:
в — ф. Қонтекста сўз бо- шида, унлидан олдин, кучли позицияда
келган.

Сўзда икки бўғин бор. Ҳар иккаласи ҳам ёпиқ: *ваз- мин*. Бўғин
тузилиши: ундош + унли + ундош, ундош + унли 4- ундош, яъни СУС,
СУС. Урғу турғун, у ҳар вақт охирги бўғинг\$ тушади. Сўзда олти
товуш ва олти ҳарф бор. Ҳар бир ҳарф бир товушни ифодалайди.

тэкэллу { (ф) сўзида иккита унли бор: а, у; тўртта ун- дош бор: т, к,
л, ф. *Цф*) — еирғалувчи, лаб-лаб, жаранг- сиз, шовҳинли товуш, Уни
талаффуз қилганда ҳаво оқими бир оз чўччайган лаблар орасидан
ўтади. Жуфти бор: I—ту(ф—в).

Сўзда уч бўғин бор. Биринчи бўғин очйқ, қолган- лари ёпиқ: *та^кал-
луф*. Бўғин тузилиши: ундош + унли, ундош + унли + ундош, ундош +
унли + ундош, яъни СУ, СУС, СУС.

Урғу кўчувчан, сўзга морфемалар қўшилиши билан сўзнинг охирги
бўғинига кўча боради.

Сўзда сакқизта товуш ва шунча ҳарф бор.

жошқън сўзида иккита унли (у, и), тўртта ундош бор: ж, ш, қ, н.

ж — тил олди, қоришиқ, жарангли, портловчи, шов- қинли товуш.
Уни талаффуз қилганда тилнинг учи юқо- ри тишларга тегиб зарб бўлан
ажралади ва ҳаво оқи- ми ўтади. Жуфти бор: ж — ч. Сўзнинг ҳар
қандай бўғи- нида келади. Баъзан сўз охирида жарангсизлашгани
сезилади.

Сўзда иккита бўғин бор: *жўш-қим*. Ҳар иккиси ҳам ёпиқ. Бўғин
тузилиши: ундош + унли + ундош, ундош + унли + ундош, яъни СУС,
ОУС.

Урғу кўчувчан, сўзга морфемалар қўшилиши билан сўз охирига
қараб силжиб боради: *жўшқин, жўшқинлик* каби.

Сўзда олти товуш ва шунча ҳарф бор. Ҳар бир ҳарф бир товушни
ифодалайди.

Вэснецоф сўзида учта унли (а, е, о) бешта ундош бор: в, с, н, ц, в.

ц — тил олди, қоришиқ, портловчи, жарангсиз шов- қинли товуш.

Уинг талаффузида тилнинг учи юқори тишларга тегиб зарб билан кайтади ва ҳаво оқими жа- рангсиз шовқин билан ўтади. Жуфти йўқ. У ўзбек ада- бий тилида фақат совет интернационал сўзларда учрай- ди. Кўпинча бу товуш ўрнида с эшитилади. Мисолда кучли позицияда, аниқ эшитилади. Сўзнинг ҳамма бў- гинларида кела олади.

Сўзда уч бўғин бор. Биринчи ва учинчи бўғин ёпиқ, иккинчи бўғин очик. Бўғин тузилиши: ундош + унли + ундош, ундош 4- унли, ундош + унли + ундош, яъни СУС, СУ, СУС.

Урғу турғун, сўзнинг учинчи бўғинига тушади. Сўзда саккизта товуш ʼа шунча ҳарф бор. ʼ ҳарфи икки реф- лекели товушни ифодалайди.

Агар цементдан сизиб ўтаётган бўлса, бориб-бориб тўгонни бутунлай ўпиради. Участка инженеру водолаз- ларга одам юборди. (А. Мухтор.)

Тоғзн сўзида иккита унли товуш (ў, о), учта ундош товуш бор: т, г, н. ғ — чуқур тил орқа, жарангли, сирғалувчи, порт- ловчи, шовқинли товуш. Уни талаффуз этишда тилнинг энг орқа томони юмшоқ танглайнинг орқа қисмига яқинлашади ва ҳаво оқими жаранг билан қисилб ўта- ди. Жуфти бор: ғ — х « У сўзда ҳар қандай позицияда кела олади. Контекстда кучли позицияда, икки унли орасида келган, аниқ эшитилади.

Сўз икки бўғинли. Биринчиси очик бўғин. Бўғиннинг тузилиши: ундош + унли, ундош + унли + ундош, яъни СУ, СУС.

Урғу кўчувчан, сўзга морфема қўшилиши билан урғу сўз охирига қараб силжиб боради. Урғу охириги бўғин- га тушган.

Сўзда бешта товуш ва бешта ҳарф бор. ʼнженер сўзида иккита унли (и, е), учта ундош бор: н, ж, р. Бир ундош икки марта ишлатилган.

ж — тил олди, сирғалувчи, жарангли, шовқинли то- вуш. Уни талаффуз қилганда тилнинг олдинги қисми пастга қайридиб, ўрта қисми юқорига кўтарилиб, ол- динга томон сиджийда, ҳаво оқими тил ва танглайнинг олдинги қисми орасидан сирғалиб ўтади. Жуфти бор: ж — ш. ж фонемаси асосан четдан ўзлашган сўзларда учрайди. Сўзда сонор (н) ва унли (е) орасида келган, кучли позицияда, аниқ эшитилади.

Сўз уч бўғинли, биринчи ва учинчи бўғинлар ёпиқ. Бўғин тузилиши: унли + ундош, ундош+унли, • ун- дош + унли + ундош, яъни СУ, СУ, СУС.

Дуқмонча ҳафаҳол, шифтга тикилди... (А. ' Мухтор.) Ҳафзхэл сўзида иккита унли (а, о), тўртта ундош бор: х, ф, х, л.

х — чуқур тил орқа, жарангсиз, сирғалувчи, порт- ловчи, шовқинли товуш. Унинг талаффузида тилнинг энг орқа томони юмшоқ танглайнинг орқа қисмига яқинлашади ва ҳаво оқими жарангсиз шовқин билан ўтади. Жуфти бор: х — ғ. х — сўзнинг ҳар қандай бў- гинида кела олади.

ф — сирғалувчи шовқинли лаб товуши. Уни талаф- фуз этишда

остки лаб бир оз тортилиб юқориги тиш-ларга яқинлашади, ҳаво оқими улар орасидан жаранг-сиз шовқин билан ўтади. Жуфти бор: ф — в. Бу товуш, асосан, бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда учрайди. Оддий талаффузда кўпинча п га ўтади. Сўзда икки ун-ли орасида келган, аниқ эшитилади.

Сўз уч бўғинли, учинчи бўғин ёпиқ. Бўғин тузилиши: ундош + унли, ундош + унли, ундош + унли + ун-дош. **СУ, СУ, СУС.** Урғу кўчувчан характерда, қозир сўзнинг охирги (ҳол) бўғинида.

Сўзда еттита товуш ва шунча қарф бор. Бир товуш-ни бир ҳарф ифодалайди.

ОРФОГРАФИК ТАҲЛИЛ

Олий педагогика ўқув юртларида орфографик таҳлил ҳам методик иш тури сифатида ниҳоятда муҳим ҳисобланади. У бўлажак ўқитувчиларда орфографик саводхонлик кўникмаларини мустаҳкамлайди, орфограммаларни осонлик билан ажрата билиш. қобилияти-ни тарбиялайди. Орфографик таҳлил студентларнинг ҳозирги ўзбек адабий тили орфографияси бўйича олган билимларини тўлдириш ва мустаҳкамлашда ғоят катта аҳамиятга эгадир. Маълумки, орфография грамматика билан яқиндан (баъзан эса бевосита) боғлангандир. Кўпгина орфографик қоидалар грамматикага асосланди. Орфографик таҳлил морфология ва синтаксисдаги айрим ҳодисалар хусусиятини очишда қўл келади.

Орфографик таҳлил тартиби

1. Текстдаги ҳамма орфограммаларни ажратиш.
2. Ҳар бир орфограмманинг типини аниқлаш. (Бунда орфограмма ўзбек орфографиясининг 1956 йил қабул қилинган қоидаларининг қайси бўлимига тегишли эканлиги аниқланади.)
3. Езувга асос бўлган қоида келтириш.
4. Қайси орфографик принципга асосан ёзилганлигини аниқлаш.

Орфографик таҳлил намунаси

Чумчуцдан қўрққан тариқ змас. (Мақол.) чумчукдан — айрим ҳарфларнинг имлосига тегишли. Қоида: биринчи бўғинида у(ю) келган сўзларнинг ик-кинчи бўғинида ҳам у(ю) ёзилади: *узум, уруғ, қуюқ* каби. Аммо тусловчи ва турловчи, феъл даражасини ҳосил қилувчи ҳамда сўз ясовчи аффикслар таркибида-ги унли олдин келган унлига мослашмайди: *учди, тушир-ди, узил-кесил* каби. Жарангли ундошдан олдин келган қ жарангсиз, портловчи ундоши сирғалувчи, жарангли ғ дек эшитилса ҳам, морфологик принципга кўра, сўз-нинг иккинчи морфемаси -чуқ тарзида ёзилади.

қўрққан — ўзак-негиз ва қўшимчалар имлосига тегишли. Қоида: ғ ёки г, қ, ёки к билан тугаган сўзларга г билан бошланган қўшимчалар қўшилганда сўз охири ва қўшимча бошидаги ундошлар айтилишига мувофиқ қўш қ ёки қўш к тарзида ёзилади: *ўроқ-га — ўроққа, ту-ган — туккан* каби. Ёзувга фонетик принцип асос бўлган.

Моҳидил қора. кўзойнагини қўлига олиб, кулаб кетишдан ўзини зўрға тутганича томоша қила бошлади. (Ж. Абдуллахонов.)

Моҳидил — қўшма сўзларнинг ёзилиши қоидасига оид. Қоида: иккинчи қисми турдош от бўлган атоқли отлар қўшиб ёзилади: *Ойсулув, Норпошша, Қашқадарё* каби. Сўз традицион-тарихий принципда ёзилган.

кўзойнак — қўшма сўзлар имлосига алоқадор. Қоида: бир тушунчани ифодаловчи ва бир бош урғу билан айтиладиган қўшма отлар қўшиб ёзилади: *томорқа, ой-болта, билагузук* каби. кўзойнаги — ўзак-негиз ва қўшимчалар имлосига тегишли. Қоида: қ ёқц к ундоши билан тугаган кўп бўғинли сўзларга эгалик қўшимчаси қўшилганда қ товуши ғ, к товуши г тарзида айтилади ва шундай ёзилади: *қишлоқ — қишлоғи, куртук — куртаги* каби. Бунда -и III шахс эгалик қўшимчасидир. Сўз фонетик-морфологик принципга биноан ёзилган.

кулаб • — ўзак-негиз ва қўшимчалар имлосига тегишли. Қоида: равишдош ясовчи -(и)б аффикси сўз охирида ёки шахс-сон қўшимчаларидан олдин жарангсиела-ниб -(и)п тарзида эшитилади, аммо -(и)б ёзилади; *қараб, борибман, кўрибсиз* каби. Ёзувга морфологик принцип асос бўлган.

тутганича — ўзак-негиз ва қўшимчалар имлосига оид.

Қоида: равишдош қўшимчалари айтилишига мувофиқ, **-гани, -қани, -кани** шаклларида ёзилади: *ўқигани, чиқ-қани, чеккани* каби. Бунда **-ча** равиш ясовчи аффикс. Бу сўзда ёзув морфологик принцип асосида бажарилган.

томоша қила бошлади — • қўшма сўзлар ва сўз бирикмалари имлосига оид. Қоида: бошқа сўз туркуми ёки равишдош билан феълнинг бирикишидан тузилган қўшма феъллар ажратиб ёзилади: *бош олиб кетмоқ, бориб келмоқ* каби. Қўшма феълни ташкил этган ҳар учала **компонент** ҳам фонетик принцип билан ёзилган-дир.

Булбул тўлиб-тошиб сайраб, бошини гул косасига тикармиш, ўткИр

тумишуги билан гулнинг оч-қизил барг-ларини юлармиш. (Ҳинд эртакларидан.)

тўлиб-тошиб — қўшма (жуфт) сўзлар имлосига тегишли. Қоида: жуфт сўзлар чизиқча билан ёзилади: **олди-қўйди**, катта-кичик каби.

ўткир — ўзак-негиз ва қўшимчалар имлосига доир. Қоида: ундош г билан бошланадиган **-гир, -гин, -гиз, -газ** касч қўшимчалар жарангсиз товушлар билан тугаган сўзларга қўшилганда **-кир, -қир**: *ўткир, чопқир* каби; **-кин, -қин**: *кескин, тошқин* каби; **-киз, -қиз**: *еткизмоқ, ётқизмоқ* каби; **-каз, -қаз**: *ўтказмоқ, ютқазмоқ* каби шаклларда ёзилади. Ёзув фонетик принципда амалга оширилган.

билан — айрм қарфлар имлосига тегишли, Қоида: **и** ҳарфи *бир, билим, билак, тилак, бироқ, сира, пировар-дида, сигир, пилик, тирак, чигит, йигит* каби сўзларда қисқа айтиладиган и унлиси ўрнида, *муҳит, лирика, коммунизм* каби сўзларда чўзиқроқ айтиладиган **и** ундиси ўрнида ёзилади. Ёзувга фонетик принцип асос бўлган. Унлининг эшитилиш-эшитилмаслигидан қатъи назар бўғинни ифодалаш кўзда тутилган.

оч қизил — қўшма сўзлар имлосига тегишли. Қоида: сифатлариинг олдига айрим сўз келтириш йўли билан ясалган қўшма сифатлар ажратиб ёзилади: *оч пушти, тўқ қизил, тим қора, ним пушти, лиқ тўла, жиққа қўл, ланг очиқ* каби. Ёзув морфологик принципга асосан ба-жарилган.

тиқармиш, юлармиш — қўшма сўзлар имлосига алоқадор. Қоида: *эди, экан, эмиш, эмас* каби тўлиқсиз феълдар қатнашган қўшма феъллар ажратиб ёзилади. Аммо бундай феълларнинг иккинчи қисми бошидаги э унлиси тушиб қолганда, қар иккала қисми қўшиб ёзилади: *борарди, бораркан, борармиш, борганмас* каби. Ёзувга фонетик принцип асос бўлган, чунки талаффуз-да қандай эшитилса, шундай ёзилган.

ОРФОЭПИК ТАҲЛИЛ

Орфоэпия адабий тил талаффузини ўрганади. Езма нутқда орфография қандай муҳим аҳамиятга эга бўлса, оғзаки адабий сўзлашувда орфоэпия ҳам шундай муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек адабий тилида сўзнинг ёзилиши билан талаффузи, асосан, мос келади: бир қанча сўз ва сўз формалари қандай ёзилса, шундай талаффуз этилади. Лекин шунга қарамадан, ёзув билан адабий талаффуз орасида айрим фарқлар ҳам борлиги сезилиб туради. Бундай номосликни турли фонетик қуршовда келган унли ва ундош товушларнинг талаффузида кўрсатилади.

Орфография (ёзув) билан орфоэпия (талаффуз) ўртасида пайдо бўлган айирма (фарқ)ларни дастлаб иккига ажратиб қарашга тўғри келади: 1) талаффузда маълум бир шевага хос хусусиятларнинг акс этиши туфайли пайдо бўладиган номослик; 2) адабий талаффуз билан ёзув орасида пайдо бўладиган номослик. Орфоэпик таҳлилда, асосан, кейинги номослик ўрганилади. Шунини айтиш керакки, ҳали ўзбек адабий

тили орфоэпик нормалари узил-кесил ишлаб чиқчлмаган, катта моно-график тадқиқотлар йўқ. Баъзи бир ишлар қилинган бўлса-да, ҳали уларнинг мунозара талаб томонлари анчагина.

Маълумки, бизнинг халқимиз келиб чиқишига кўра, камида учта этник қатламдан, унинг тили ҳам уч лаҳ- жадан ташкил топгандир (қорлик, қипчоқ ва ўғуз лаҳ- жалари). Бу лаҳжалар кўплаб шеваларни ўзида бир- лаштиради. Ҳар бир шеванинг тил системаси| сифатида ўз орфоэпик нормалари бўлади. Шеваларга хос айрим орфоэпик нормалар баъзи ҳолларда адабий тилда сўз- ловчиларнинг талаффузига ўз таъсирини ўтказиб тура- , ди. Бу эса шу нормаларнинг узоқ яшовчан эканлигини кўрсатади. Орфоэпик таҳлилда талаффуздаги шевачи- лик хусусиятлари ҳисобга олмамайди. Адабий сўзлашув учун норма деб ҳисобланган хусусиятлар таҳлил қили- нади.

Орфоэпия қоидалари фонетик қонунларга суянадй. Фонетик қонунлар эса маълум бир тилда сўзлашувчи халқнинг артикуляцион имкониятлари асосида пайдо бўлади. Орфография қондаларини ишлаганда баъзан ёзувда унификацияга эришув мақсадида сунъийликка ҳам йўл қўйилади, яъни фонетик қонунлардан четлаши- лади. Бунга морфологик принцип мисол бўла олади. Худди шундай «сунъийлик» орфография билан орфо- эпия орасида номосликни келтириб чиқаради. Бироқ бундай сунъийликлар орфография учун зарур ҳисобла- нади.

Орфоэпик таҳлилда эътибор фонемаларнинг ёзувда- ги шакли ва талаффузи орасидаги номосликларни кўр- сатишга қаратилади.

Орфоэпик таҳлил тартиби

1. Текст адабий тил талаффузида транскрипция билан ёзилади.
2. Сўз ёки сўзларнинг бирор морфемаси, товуши- нинг ёзилиши билан талаффузи орасидаги номослик кўрсатилади].
3. Номосликни келтириб чиқарган сабаблар аниқ- ланади:
 - а) фонетик шароит;
 - б) тарихий-традицион орфографик принцип ва та- лаффуз муносабати;
 - в) талаффузнинг (этимологик-график принципи асо- сонда ёзилган сўзларда) манба тил орфоэпнясига ало- қадорлиги;
 - г) талаффузда «оддий нутқ» (просторечие)нинг ўрни;
 - д) талаффузда экспрессиянинг кучи.

Орфоэпик таҳлил намунаси

Қиз катта гулдасталарни Погодинга ташлаб, Ҳалим бобонинг боғига чопиб кетди ва кўп ўтмай кўчатларни қўлтиқлаб келди. (Ш. Рашидов.)

Қъс кэттэ гүлдэстзлэрнъ Пэгодънгэ тэшлэп, Ҳэлъм бэбэнь(нг) бэгъгэ чэпъп кеттэ ва коп отмэй кочэтлэрнъ қолтэгълеп келдэ.

Қонтекстда ёзув билан талаффуз орасида учрайдиган саккизта номослик кўзга ташланади. Шулардан бири икки марта такрорланган (*чэпъп кеттэ, қолтэгълеп келдэ*); олти хусусият фонетик шароит талаби

билан юз берган (*қъс кэттэ, тэшлэн, чэпъи кеттэ, қэлтэзлэн келдэ*),
бир хусусият (*Пэгодън*) рус тилининг фонетик қонунла-

рига мос, бир хусусият (бэбэнь), «оддий нутқ» (просторе- чие) га хос, бир хусусият тарихий-адабий традицияга боғ- лик (бэбэ).

а) киз сўзидаги з, *чониб*, *қўлтиқлаб* сўзларидаги б товушлари регрессив ассимиляция натижасида с, п тар- зида талаффуз этилади. Улардан кейин келган сўзнинг биринчи товуши жарангсиз бўлиб, узлуксиз талаффузда ўзидан олдинги ундошга таъсир ўтказган, чунки к, с сўз бошида, улардан кейин унли товуш бор, демак, куч- ли позицияда. Бундай ассимиляция адабий орфоэпия учун нормал ҳодиеа ҳисобланади.

ташлаб сўзининг охириги товуши ауслаутда келган- лци учун жарангсиз бўлиб эшитилади. Чунки сўзнинг абсолют охирида келган б, д, з товушларининг жаранг- сизлашуви тилимиз учун характерли ҳисобланади. *Кет- ди* сўзининг талаффузда прогрессив ассимиляция амал қилган, яъни ўзакнинг охириги товуши қўшимча- нинг биринчи товушини ўзига мослаган. Узак-негиз охирида келган жарангсиз ундошлар кўпинча кучли по- ■зицияда бўлади ва қўшимчанинг биринчи товушларини ўзига мослайди. Қиёс қилайлик: *Отть отди; қисти қис- ди; оштъ ошди* каби. Бундай талаффуз ҳам адабий ор- фоэпия учун нормал эмас. *Қўлтиқлаб* сўзда сонор л дан олдин келган қ жарангли сирғалувчи ғ дек талаф- фуз этилади. Бу унга ўзидан кейин келган сонорнинг таъсири албатта (регрессив ассимиляция). Агар талаф- фузда шу позицияда қ сақланса, сунъийлик пайдо бў- лади. Талаффуз адабий тил орфоэпик нормасига мос бўлмайди.

б) бобо сўзи ўзбек маданияти, адабиёти тарихида ёзил- ганидек ўқилиб келган, бу ҳол ҳозир ҳам давом этмоқда. Бироқ бундай . талаффуздан чекиниш ҳоллари бадний адабиётларда, сахналарда кузатилаётир. Бу тарихий- традицион *бобо* ни *бува* деб талаффуз этишда кўринади. *бобо* сўзининг икки хил шакли ёзма нутқда ҳам, оғзаки нутқда ҳам ишлатилиб келмоқда. Булардан бири консер- ватив (*бобо*), иккинчиси прогрессив (*бува*) дир. Дублет- ларнинг ҳар бири орфографик шакли қандай бўлса, шундай талаффуз этилмоғи лозим, яъни бэбэ, бувэ тзрида.

в) Погодин еўзининг биричи бўғинида о эмас, а эшитилиши бизшнг талаффузимиз жараёнида бўлади- ган ўзгариш эмас, бу сўзшнг талаффузи рус тилидан биринчи бўғинида а эшитиладиган ҳолда қабул қилии-

ган. Шунга кўра сўзловчи унли о ни а деб тасаввур қй- лади. Маълумки, рус тилида урғу олмаган бўғиндаги унлилар кўпинча ўзгаришга учрайди. Буни о нинг талаффузида ҳам кўриш мумкин. Урғули бўғиндан олдин келган о а дек, урғули бўғиндан кейин келганда эса и дек талаффуз этилади. Қиёслайлик: *калхдз* < *колхдз*, *Масква* < *Москва* *Карбвин* < *Кордбин*; *трактир* < *трактор*, *дбктир* < *ддктор*, *рёктир* < *рёктор*. Аксинча ўз сифатини ўзгартирган унли қатнашган бўғин урғу олса, яна аслига қайтади: *дама* < *дома* — *дом*, *акнб* — *окно* — *окни* каби. Узбек тилида урғунинг аҳамияти рус тилидагидек кўзга ташланмайди.

Рус ва с.овет интернационал сўзларнинг урғули бўғинида кўйган о товушининг талаффузи ўзбекча ў товушининг эшнтилишига тўғри келади. Шунинг учун уни *ош*, *ота*, *она*, *мадор*, *қаҳрамонона* каби сўзларнинг биринчи ва кейинги бўғинларида эшитиладиган о товуши билан тенглаштириб айтиш хатодир. *Погодин* сўзининг иккинчи бўғинида келган товуш учун ҳам юқоридаги фикр тўғри келади. Бу товуш *кўз*, *ўтин*, *тўда* сўзларида эшитиладиган ў дек айтилади

г) **бобонинг** сўз формасида нг товушини тушириб талаффуз қилиш «оддий нутқ» (просторечие) талаби билан юз беради. Маълумки, деярли ҳамма марказий шаҳарлар ва уларга тил жиҳатидан ўхшаш қишлоқлар аҳолиси нутқда тушум келишиги билан қаратқич келишиги қўшимчаси бир шаклда. Бу ҳодиса оғзаки адабий нутқда ҳам сезиларли ўрин эгаллагандир. Шакли бир хил бўлса ҳам мазмун гап конструкцияси туфайли фарқланиб туради. Сўзловчи ва тишгловчи орасида ноаниқлик келтириб чиқармайдн.

д) Бизнинг мисолимизда экспрессия- талаби билан талаффузида ўзгариш юз бергац сўзлар йўқ.

— *Қачон?* — *деб сўради уста Даврон ҳайрон бўлиб.* (С. Назар.)

— *Қачэ:н?* — *деп сорэдь уснга Дэврон ҳэйрэм больн.*

Қонтекстда ёзув билан талаффуз орасидаги фарқни кўрсатувчи бешта ҳодиса бор (*қ?чэ:н?* — *деп сорэдь уста Дэврэн ҳэйрэм больн*).

а) деб, бўлиб сўзларидаги б>п фонетик шароитдан келиб чиқадиган икки хил сабаб ҳам юқорда кўрсатилганлиги учун, уларни изоҳламаймиз. *Ҳайрон*, *бўлиб* сўзлари бирикма бўлиб келганда регрессив ассимиляция амал қилади. Лаб-лаб б товуши н сонорини ўзига бир

томондан ўхшаш бўлган м сонорига айлантиради. Бун- дай талаффуз орфоэпик нормага зид эмас.

б) Даврон сўзи тарихий-традицион орфографик принцип асосида ёзилган. Аммо шу кунги талаффузи билан ёзув орасида бир оз фарк сезилади. Сўзнинг биринчи бўғинидаги а товуши в жарангли ундоши таъсирида о ёки шунга яқин товуш сифатида талаффуз этилади ва орфоэпик норма ҳисобланади. Бу сўзнинг биринчи унлисини а талаффуз этиш Самарқанд-Бухоро шеваларида учрайди.

Мисолимизда в), г) пунктларга алоқадор ҳодисалар йўх.

д) қачон сўроқ олмошининг иккинчи бўғинидаги о таажжубни ифодалаш учун чўзиқ талаффуз этилган. *Гулдаста, кўп, кўчат* сўзларидаги у, ў товушлари саёз тил орқа ва тил олди ундошлари орасида келганлиги учун жуда юмшоқ эшитилади. Аксинча, *ўтмай, қўлтиқ-лаб* сўзларидаги ў товуши қаттиқ талаффуз этилади. Чунки биринчи сўзда ўзакнинг ўзи тарихан қаттиқ ай- тилса, иккинчи сўзда ўнинг талаффузида қ товуш таъ- сир этади. *Қиз, боғига, қўлтиқлаб* сўзларида Қ, ғ то- вушлари билан ёндош келган и товуши бир оз қаттиқ- роқ ва қисқа айтилади.. *Катта, гулдасталарни, ташлаб, Ҳалим* сўзларида а жуда юмшоқ, олдинги қатор. кенг унли бўлиб эшитилади.

СЎЗНИ МОРФЕМЛАРГА АЖРАТИШ ТАҲЛИЛИ

Сўзни морфемаларга ажратиш юзасидан бўладиган таҳлилда сўз энг кичик маъноли қисмларга ажратила- ди. Узак ва аффиксал морфемалар аниқланади. Аффик- сал морфемалар икки хил бўлади: сўз ясовчи ва форма ясовчи. Форма ясовчи морфемалар ҳам иккига ажратиб қаралади: 1. Категориал морфемалар. 2. Нокатегориал морфемалар. Категориал морфема маълум бир туркум- га хос грамматик категориялар формасини ҳосил қи- лади. Нокатегориал морфемалар юқоридагидек хусуси- ятга эга булмайди. Таҳлилда. ҳар бир морфемаинг моҳияти ва вазифаеи айтилади.

Сўзларни морфемаларга ажратиш уч хил мақсад билан амалга ошириладиг

33

3—2384

1. Сўзни ҳозирги ўзбек адабий тили/ нуқтаи назари- дан маъноли қисмларга ажратиш. Бунда ўзак, аффикс, аффиксларнинг турлари (сўз ясовчи, форма ясовчи — категорцал* нокатегориал ясовчилар) аниқланади. Бун- дай таҳлил морфема таҳлили деб юритилади.

2. Сўзни унинг ясалишига кўра таҳлил этиш. Бун- дай таҳлил сўзнинг қандай база асосида юзага келган- лиги, қандай сўз ясовчи воситалар ёрдамида ясалган- лигини аниқлаш имконини беради Биз сўз ясалиши таҳлилида ясовчи морфемаларнигина эмас, уларнинг бирикиш таршбини ҳам аниқлаймиз.

3. Этимологик томондан таҳлил қилишда сўзнинг тузилиши, унинг тарихи, келиб чиқиши нуқтаи назари- дан қаралади. Этимологик таҳлил сўзнинг пайдо бўлиш даври билан бўлган алоқасини тиклашга ёрдам

беради.

Бу уч тип таҳлил бир-бирига боғлангандир. Хусусан, морфема таҳлили билан сўз ясалиши таҳлили бир-бирига жуда ўхшаш. Бирок ҳар қайси таҳлилнинг ўз мақсади, принципи ва вазифаси бор.

Морфема таҳлилида ҳозирги замон пуктаи назаридан сўз маъноли қисмларга ажратилади. Узак, аффикслар таҳлил этилади. Аффикслар вазифаларига кўра турларга ажратилади. Сўз ясалиши таҳлилда фақат сўз ясовчи аффикслар, уларнинг асосга бирижиш принциплари ўрганилади. Этимологик таҳлилда, асосан, кўп бўғинли сўзларнинг тарихан ясалган ёки ясалмаганлиги аниқланади, асоснинг дастлабки маъноси кўрсатилади.

I

Морфема таҳлили

Бу хил таҳлилнинг мақсади сўзни ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан энг кичик маъноли қисмларга — морфемаларга ажратиш, бир ўзакли ва бир хил структураларни аниқлаш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатдир.

Ч

Морфема таҳлили тартиби

1. Сўздаги морфемалар аниқланади.
2. Морфемалар аниқланган маъно белгиланади.
3. Аффиксал морфемаларнинг турлари (сўз ясовчи, форма ясовчи категориялар, нокатегориал) кўрсатилади.

Билимдонлик совет кишиларига хоо фазилятлардан бири ҳисобланади. (Газетадан.)

билимдонлик сўзида тўртта морфема бор: *бил-им-дон-лик*. *Бил* — ўзак морфема, қолганлари аффиксал морфемалар. **-им** процесс оти ясовчи, **-дон** хусусият *биш-* дирувчи сифат ясовчи, кам маҳсул аффикс, **-лик** белги оти ясовчи аффикс. Аффиксал морфемаларнинг учаласи ҳам сўз ясовчи аффикслардир.

кишиларига сўзида тўртта морфема бор: *киШи-лар-и-га*. *Киши* — ўзак морфема. **-лар**, **-и**, **-га** аффиксал морфемалар: **-лар** отнинг кўплик формасини, **-и** эгалик, **-га** келишик формаларини ҳосил қилувчи морфемалар. Аффиксал морфемаларнинг учаласи ҳам форма ясовчи (категориал форма ясовчи) аффикслардир.

ҳисобланади сўзида бешта морфема бор: *ҳисоб-ла-на-ди*. *Ҳисоб* — ўзак морфема **-ла**, **-н**, **-а**, **-ди** аффиксал морфемалар. **-ла** сўз ясовчи (деривацион) морфема, у бошқа сўз туркумларидан феъл ҳосил қилади. **-н**, **-ди** категориал, **-а** нокатегориал аффиксдир. **-н** феълнинг ўзлик нисбати! категориясини, **-ди** шахс-сон (учинчи шахс, бирлик) категориясини ясайди, **-а** феълнинг равишдош (келаси замон равишдоши) функционал формасини ҳосил қилади.

Сув усти ифлос, битмаган котлован тубидаги хас-хашак, ёғоч-тахта, қорамойли латта, яна алланималар юзага қалққан, бу хунук, ифлос сувдан кузнинг зах со-вуғи уриб турарди. (А. Мухтор.)

битмаган сўзида учта морфема бор: *бит-ма-ган*. *Бит* — ўзак морфема, **-ма**, **-ган** аффиксал морфемалар. Аффиксал морфеманинг иккаласи ҳам форма ясовчи морфемалар ҳисобланади. **-ма** категориал **морфема**, бўлишсиз феъл жсайди. **-ган** нокатегориал **морфе-** ма, феълнинг функционал (сифатдош) **формасини** ясайди.

тубидаги сўзи уч морфемадан иборат: *туб-и-даги*. *Туб* — ўзак, **-и**, **-даги** аффиксал морфемалар. **-и** катего- риал форма ясовчи — отнинг эгалик категориясири ^{Морфема таҳлилининг намўнаси} **-даги** нокатегориал форма — отнинг ўрин белгиси **формасини** ясовчи аффикс.

қорамойли сўзида учта морфема бор: *қора-мой-ли*. *Қора*, *мой* — ўзак морфемалар, **-ли** аффиксал морфема. *Қора* — сифат, *мой* — от, Уларнинг атрибутив бирикма за

холатидан кўшма сўз пайдо бўлган. **-ли** сўз (сифат) ясовчи морфема.

алланималар сўзида учта морфема бор: алла-нима- лар, алла—■ гумон олмоши ясовчи элемент, *нима* — ўзак морфема, **-лар** аффиксал морфема, *нима* — сўроқ олмоши. **-лар** категориал форма — отнинг кўплик **фор-** масини ясайди.

юзага сўзида учта морфема бор: *юз-а-га*. *Юз* — ўзак морфема. **-а**, **-га** аффиксал морфемалар. **-а** сўз ясовчи морфема, от ясовчи, **-га** — форма ясовчи морфема, от- нинг жўналиш келишиги **формасини** ясайди.

қалқан сўзида икки морфема бор: *қалқ-қан*. *Қалқ*— ўзак морфема, **-қан** аффиксал морфема, **-қан** нокатегориал морфемалар сирасига киради, феълнинг функцио- нал (сифатдош) **формасини** ясайди.

турарди сўзида учта морфема бор: *тур-ар-ди* (эди). *Тур* — ўзак морфема, **-ар** аффиксал морфема, **-ди** эди тўлиқсиз феълнинг қисқарган шакли. **-ар** морфема, феълнинг келаси замон сифатдош (функционал) форма- сини ясайди.

Отим Раҳимжон-у, мана булар ҳаммаси Луқмонча дейишади. (А. Мухтор.)

Раҳимжон сўзи икки морфемадан иборат: *Раҳим- жон*. *Раҳим* — ўзак морфема, **-жон** аффиксал морфема, **-жон** отнинг функционал (модал-эркалаш) **формасини** ясайди.

Луқмонча сўзида иккита морфема бор: *Луқмон-ча*. *Луқмон* — ўзак морфема. **-ча** аффиксал морфема, от- нинг кичрайтиш модал функционал **формасини** ясайди.

дейишади сўзида тўртта морфема бор: *де(й)-иш-а- ди*. *де*— ўзак морфема. **-иш**, **-а**, **-ди** аффиксал морфе- малар. **-иш**, **-ди** категориал форма (даража ва шахс- сон **формасини**) ясовчи морфемалар. **-а** феълнинг равишдош функционал **формасини** ясайди.

Приёмкадагилар... транспортёрнинг йилтироқ қайи- шига тикилганча, соатлаб шагал кутар эдилар. (А. Мух- тор.)

тикилганча сўзида тўртта морфема бор: *тик-ил-ган- ча*. *Тик* — ўзак морфема, **-ил**, **-ган**, **-ча** аффиксал мор- фемалар. **-ил** форма ясовчи морфема бўлиб, феълнинг мажҳул даража **формасини** ясайди. **-ган**

феълнинг сифатдош функционал формасини ҳосил қилувчи мор- фема, -
ча сўз ясовчи морфема, равиш туркумига тегиш- ли сўзлар ҳосил
қцлади.

соатлаб сўзида иккита морфема бор: *соат-лаб*. *Соат* — ўзак морфема. -лаб сўз ясовчи (равиш ясовчи) аффиксал морфема. -лаб икки аффиксдан ҳосил бўл- ган кўшма аффиксдир. (-ла — б).

Йигирма учинчи сентябрда ерга қўндик. (А. Воинов.) учинчи сўзида икки морфема бор: *уч-инчи*. *уч* — ўзак морфема, -инчи аффиксал морфема, соннинг тартиб сон турини ясайди.

Ойқиз келиши билан иккала чол ҳам уйғониб ке- тишди. (Ш. Рашидов.)

иккала сўзида икки морфема бор: *икк(и)-ала*.

Икки — ўзак морфема, -ала аффиксал морфема, жам- ловчи сон турини ясайди.

Бўтабой ундан самимий узр сўради. (С. Аҳмад.) Бўтабой сўзида иккита морфема бор: *Бўта-бой*. *Бў- та* — ўзак морфема. -бой ёрдамчи аффиксоид_ морфема, отнинг функционал модал формасини ясайди.

ундан сўзида иккита морфема бор: *у-дан*. *у* — ўзак морфема, -дан аффиксал морфема, отнинг келишиқ фор- масини ясайди, чиқиш келншиқ аффикси.

СЎЗ ЯСАЛИШМ ТАҲЛИЛИ

Сўз ясалиши тилшуносликнинг мустақил бўлимлари- дан бўлиб, янги сўз ҳосил қилиш, унинг қонун-қоида- лари, усуллари кабилар билан шуғулланади. Сўз яса- лиши таҳлилининг мақсади ва вазифалари морфемалар таҳлилига қараганда бйр оз бошқачароқ, Унда шу сўз қандай ясалган, сўз ясовчи морфемалар ва бошқа во- ситалар қандай тартибда бириккан (префикс, суффикс ва уларнинг бир ёки бирдан ортик) эканлиги аниқла- нади. Сўз ясалиши таҳлилида сўз асос ва ясовчиларга бўлиб қаралади. «Сўз яшаш анализи сўзнинг ясалишц структурасини — ясама сўзнинг структўрасини аниқ- лайди. Бунда: ясовчц ва ясалма, бу икки қисм ораси- даги семантик-морфологик муносабат белгиланади». (А. Ғ. Ғуломов.)

Сўз ясалиши таҳлили тартиби

1. Сўз ясалиши. усули: аффиксация, композиция.
2. Ясовчи асос ва унинг характери.
3. Ясама сўз ва сўз ясовчи аффикс (аффикслар).

37

Одатда шоликорлик ботқоғида қанча кўп шалопла- тиб юрцлса, шунча қиёғи кўп бўлади. (С. Аҳмад.)

шол,икорлик: ясалиш усули — аффиксация: *шоликор* асосидан соҳа оти ясовчиси -лик аффикси ёрдамида ясалган, *шоликор* ҳам ясалма бўлиб, *шоли* асосидан шахс оти ясовчи -кор аффикси ёрдамида ҳосил ҳилин- ган.

шалопламоқ: ясалиш усули -т- аффиксация: *шалоп* асосидан (тақлид сўздан) -ла феъл ясовчи аффикси ор- қали ясалган.

Сергей бу бемазагарчиликка чек қўйишга бир неча марта аҳд қилган эди. (К. Икромов.)

бемазагарчилик: ясалиш усули — аффиксация: *бема-* ва асосидан -

гарчилик аффикси ёрдамида ясалган от. Бу аффикс учта сўз ясовчи (-гар, -чи, -лик) аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган кўшма аффикс. *Бемаза* сўзи ҳам ясама бўлиб, *маза* отига сифат ясовчи бе- аффиксининг кўшилиувидан ҳосил бўлган.

Кимдир Йигиталига ҳазил-мутойиба қилди, (-С, Ка- роматов.)

Йигитали: ясалиш усули — композиция. Икки компонентдан тузилган. Ҳар икки компонент ҳам бир туркумдан. ^{Сўз ясалиши тахлили намунаси} Тарихан биринчи компонент сифат бўлиб, лексик- семантик усул билан отга кўчган. Қиёс қилинг: *Йигит кишига етмиш хунар ҳа.ч оз. (Мақол.)*

Қишлоқ Совети устидаги қип-қизил байроқ Олтин- сой ҳуснига ҳусн кўшиб ҳилпираб турарди, (Ш. Раши- дов.)

Олтинсой: ясалиш усули —* композиция. Икки . асос (*олтин* ва *сой*) нинг кўшилишидан ҳосил бўлган,

Улуғ Октябрь тонги руслар билан қадамдош,

Сенинг байрогинг билан борар эди бутун халқ.

(Ғ. Ғулом.)

қадамдош: ясалиш усули — аффиксация. Ясовчи асос *қадам* абстракт от, -дош отдан от ясовчи аффикслар группасига киради. Бу аффикс иш-фаолиятда бирга бўлувчи шахс маъносидаги от ясайди,

38

Тоғлардан тоққа ошиб қуйилган ҳар шаршара.

Катта-кичик ГЭС ларга айланди бу ўлкада.

(Ғ. Ғулом.)

шаршара: ясалиш усули — аффиксация. Ясовчи асос — *шар-шар* товушга тақлид сўз. -а тақлид сўзлардан от туркумига оид сўз ясовчи аффикс. Қиёс қилинг: *гарзара, дағдаға.*

ГЭС: ясалиш усули — аббревиация: ГЭС— *гидро- электро-ст&нция.* Қисқартма от (аббревиатура).

Ҳар бир қишлоқда мен қизил аскарга ёзиламан, де- ган талабгорлар бор. (К. Икромов.)

қизил аскар: ясалиш усули — композиция. Иккч компонентдан тузилган. Биринчи компонент сифат, иккинчи компонент от. Аслч сифатловчи сифатланмиш типдаги атрибутив бирикмадан ўсиб чиққан. Иккала компонент биргаликда бир ном маъносида қўллана бошлагандан сўнг улар орасидаги ҳоким-тобелик муносабати. ички ҳолатга ўтади. Энди уларнинг ҳар бири алоҳида сўроққа жавоб бўлмайди, бир сўз сифатида бир сўроққа жавоб бўлади (к и м? *қизил аскар* каби).

талабгор: ясалиш усули — аффиксация. Ясовчи асос *талаб*, от туркумидаги сўз, -гор сифат ясовчи аффикс. Мисолда бу сўз отлашган.

Далада эрталабки оромбахш шамол эсади. (С. На- зар.)

эрталабки: ясалиш усули — аффиксация. Ясовчи асос — *эрталаб* -ки сифат ясовчи, *эрталабки* — ясал- ма. *Эрталаб* сўзи ҳам аффиксация усули билан ясалган равиш: ясовчи асос — *эрта*,

ясовчи аффикс — -лаб.

оромбахш: ясалиш усули — композиция. Икки ком- понентдан тузилган. Биринчи компонент (*ором*) от, иккинчи компонент — *бахш* тожик тилидан ўзлашма. У ўзбек тилида бир неча сўзлардан сифат ҳосил қилади: *шифобахш, роҳатбахш, ҳаётбахш*.

Ариқчалар бўйида ўткир ҳидли қорамтир, ялпизлар, сершоҳ жамбиллар ўсиб ётарди. (Ҳ. Назир.)

сершоҳ: ясалиш усули — аффиксация. Ясовчи асос— *шоҳ*, конкрет от, сер- тожик тилидан ўзлашган сифат ясовчи префикс. У асосдан англашилган нарса-ҳодиса- нинг миқдор жиҳатидан кўплик, нормадан ортиқлик маъносини англатади, *сершоҳ* — шоҳи миқдор жиҳати- дан кўп. Яна қиёсланг: *серҳаракат, серсув, серзавқ* ва б.

*Қ/)*рқоқ дўст душмандан хавфли. (Л. Толстой.) қ^рқоқ: иссчилиш усулп аффиксация, Ясоичм асос— *И/)*рқ, -оқ феълдан сифат ясопчи аффикс. Бу аффикс асос феълдап англашилгаи ҳолат-хусусиятга эгалик маъносидаги сифатлар ясайди.

Социалистик давлатимизнинг ҳар бир граждани ке- лажак ижодчисидир. (Ш. Рашидов.)

социалистик: ясалиш усули — аффиксация. Ясовчи асос — *социалист*, от, -ик совет-интернационал сўзлар (отлар)га цўшилиб сифат ясовчи аффикс. У русча -ический ясовчисининг ўзбекчадаги муқобили (эквива- лентгц)дир. Баъзи сўзларда -ик ясовчиси -ичиёш ясовчн- сига ҳам эквивалент бўлиб келади (*античний* ■— *антик*, *эластичный* — *эластик* каби). Аммо бундай сўзлар ўзак ва ясовчига ажралмайди.

Тулпорнинг эгар-жабдуғи ва юганини олиб силлиқ устундаги заррин ҳалқага боғлабди. (Рус халқ эртаги- дан.)

боғламоқ: ясалиш усули — аффиксация. Ясовчи асос — *боғ*, ип, боғлаш воситаси маъносидаги от. Аммо ҳозир сўз ясовчи ёки атрибут олмасдан кам ишлатила- ди. -ла феъл ясовчи маҳсулдор аффикс. Бу мисолда асосдан англашилган нарса билан бажарииадиган ҳа- .ракатни билдирувчи феъл ясапти.

Баҳбр яқинлигидан дарак бериб, онда-сонда қурба- қалар қуриллайди. (Ҳ. Фулом.)

қурилламоқ: ясалиш усули — аффиксация. Ясовчи асос — *қур*, товушга тақлид сўз, жонли нарсалар тову- шига тақлид қилиш асосида яратилган. -илла тақлид сўзлардан феъл ясовчи аффикс.

' Ойқиз қўриқ ва буз ерларга яқинлашди. (Ш. Раши- дов.)

яқинлашмоқ: ясалиш усули — аффиксация. Ясовчи асос—*яқин*, равиш, ҳаракатнинг ўринга, вақтга бўлган белгиСини ифодалайди. -лаш феъл ясовчи қўшма аф- фикс. У феъл ясовчи -ла билан -ш ўзлйк нисбат кўрсат- кичининг бирикувндан ҳосил бўлган. Қйёс қилйнг: *баҳслашмоқ*, *равшанлашмоқ*, *қуюқлашмоқ* ва б. , .1920 йил *Большевиктик партиянинг ташаббуси билан намоёиш ўрнига бутун Россияда шанбалик таш- кил қилинди. (Газетадан.)*

ташкил қилмоқ: ясалнш усули кбмнозиция. Икки компонентдан тузилган. Бириичи компопспт *ташкил* ир предмет маъносидаги сўз. Иккпчп компопспт *қилмоқ*, феъл. У феълдап бошқа сўзларга бирикиб қўшма феъл ҳосил .қилишда кенг қўллападп.

Бўшаган ерларнинг бағрини плугларнинг ўткир тиз- лари тилка-пора қилмоқда. (Ҳ. Пазир.)

тилка-пора қилмоқ: ясалиш усули — композиция. Икки компонентдан тузилган. Бирнчи комшжент жуфт от (*тилка- пора*). Бунда ҳам кейинги компонеит *қилмоқ* феъли. Уни -ла ясовчиси билан алмаштириш мумкнн: *тилка-пора қилмоқ* — *тилка-пораламоқ*. Ясалма — от + феъл типида ясалган қўшма феъл.

Дадам янги кўйшк олиб бердилар. (Ойбек.) олиб бермоқ: ясалиш

усули — композиция. Ясалма— феъл + феъл типда ясалган хўшма феъл. Ясалманинг маъноси ҳар икки компонент маъноларининг йиғиндисидан келиб чиқади.

Усмонжон гуноҳкорона жилмайди. (С. Зуннунова.) гуноҳкорона: ясашиш усули — аффиксация. Ясовчи асос *гуноҳкор* — сифат. -она равиш ясовчи аффикс. *Гу-* ноҳкорона сўзининг ясашишига асос бўлган қисмининг ўзи ҳам ясама сўз. Унинг ясашиш усули ҳам аффиксация усули. Бунда ясовчи асос — *гуноҳ*, ясовчи аффикс — -кор.

ЭТИМОЛОГИК ТАҲЛИЛ

Этимологик таҳлил орқали сўзнинг дастлабки маъноси, унинг тузилиши, ясашиш усули ва воситалари аниқланади. Ҳозирги ўзбек тилидаги бир қисм кўп бўғинли сўзларнинг тарихан ясама бўлганлигини осонликча аниқлаш мумкин: ўзак ўз лексик маъносини, аффикс эса сўз ясашиши ёки грамматик маъносини сақлаган бўлади. Бошқа бир группа сўзлар борки, улар кўп бўғинли бўлишларига қарамасдан, ҳозирги тил иуктан назаридан таркибий қисмларга ажралмайди. Бундай ҳолларда этимологик таҳлил орқали, баъзан жуда қийинчилик билан, уларнинг таркиби аниқланади. Тилда таркибини умуман аниқлаб бўлмайдиган сўзлар ҳам бор.

Этимологик таҳлилда ҳам сўз морфемаларга ажратилади, лекин уни морфологик таҳлил билан бир деб бўлмади, чунки бу икки хил таҳлил маълум белгилар хусусиятларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Морфологик таҳлилда маъноли қисмларга ажралмайдиган сўз формалари этимологик таҳлилда бўлақларга ажратилиши мумкин. Шунга кўра, кўп морфемали этимологик сўз морфологик таҳлилда ўзак деб қаралади. Этимологик таҳлил тил соҳасида кенг билимни талаб қилади, у тил ходисаларига эътибор билан ҳараб боришни талаб қозонади.

Таҳлилни чуқур этимологик анализ талаб қилмайдиган, осонгина морфемаларга ажраладиган, морфемаларнинг маъносини аниқлаш унча қийин бўлмаган сўзлардан бошлаш лозим. Акс ҳолда этимологик таҳлил студентда қизиқиш уйғотмайди ва зерикарли ишга айланади.¹

Этимологик таҳлил «Сўз ясашиши», «Морфологияга қирқш», «Лексикология» бўлимлари ўрганилаётганда ўтказилиб турилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Этимологик таҳлил тартиби

1. Сўзнинг ҳолати (ҳозирги! ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан ва тарихан морфемаларга ажралиш-ажралмаслиги).
2. Морфемаларнинг маънолари: ўзакнинг этимологик ва ҳозирги маъноси.
3. Сўз тарихида юз берган фонетик ўзгаришлар (топилиш, товуш ортиши, ассимиляция, метатеза ва ҳ.)
4. Уз ёки ўзлашма қатламга мансублиги.

Этимологик таҳлил намунаси

Биз рус тилини севиб ўрганамиз. ўрган — феъл. Ҳозирги ўзбек тилида маъноси бўлақларга ажратилмайди. Тарихан *ўрган* ясалма

бўлиб, у уч морфемага ажралади: *ўгр-а-н*;

ўг — ақл, насиҳат маъносидаги сўз, от туркумига киради. Қиёсланг: *ўгит* — *насиҳат*. Бироқ даврлар ўти- ши билан *ўг* истеъмолдан - чиқиб • кетган. -ра — феъл ясовчи аффикс. -н феълнинг ўзлик нисбатини ҳосил қи- лувчи аффикс. Сўзнинг дастлабки маъноси: *насиҳатга қулоқ сол, ақл ол*;

сўзда метатеза ходисаси юз берган, яъни *ўгран* — *ўрган*. Бундай ўзгариш натижасида қадимги ясама сўз бўлинмас, ясама экани билинмас ҳолга келиб қолган.

Қардош туркий тилларнинг кўпларида у *ўгран*, *уйран* шаклида ишлатилади. Қиёсланг: туркча *ўгрэн*; қозокча *уйрену*; уйғурча *ўргатмак*;

сўз туркий тилларга тегишли, ўз қатламга киради. тилак — от туркумига қарашли абстракт маъноли сўз. Ҳозирги ўзбек тилида икки морфемадан иборат, яъни *тила-к*, *тила* — ўзак, -к от ясовчи аффикс. тилак тарихан уч морфемали ясама сўз бўлган: *тил-а-к*, *тил*— сўз, нутқ, *тила* — қадимда тил сўзидан ясалган феъл.: *тил-а*. Бундаги ясовчини -ла деб тасаввур қилиш керак. Қатор келган икки л товушидан бири талаффузда ту- шиб, сўз торайган бўлиши мумкин. Қиёсланг: *тиллаш- моқ* — *гаплашмоқ*, *тил* — сўз, *гап*, *нутқ*: *тил-(л)а* — *сўра*, *сўз орқали бирор мақсадни баён қил*. -к феълдан от ясовчи аффикс;

асл туркий сўз, бу сўзнинг ўзаги ва ясовчиларидан кўриниб турибди, У билан ўзакдош *тиланчи*, *тилов*, *ти- ламоқ* каби сўзлар мавжуд.

Кўп ўртоқларимиз шиддатли жангда қурбон бўлди. (Шухрат.)

ўртоқ — шахс оти. Ҳозирги ўзбек тилида морфема- ларга ажралмайди. Ҳозирги маъноси: *дўст*, *тенгдош*; қадимги маъноси *шерик*, *иштирокчи*, *дўст*. Тарихан яса- ма сўз ҳисобланади ва икки морфемага ажралади: *ўрта-қ*;

ўрта — ўзак, қадимда ҳам ҳозирги маъноеида кўл- ланган, яъни *ўрта* «*середина*, -қ от ясовчи аффикс. Бу ясовчи қадимги туркий тилда кенг тарқалган. Л. 3. Бу- дагов *ўртоқ* сўзининг бир қанча маъноларини келтира- ди: *умумий*, *тенг бўлинган*, *бирга*, *иштирокчи*, *шерик*, *улушчи*, *ўртоқ* (*обиҳий*, *пополам*, *вместе*, *участник*, *доль- шик*, *товарищ...* («Сравнительный словарь турецко- татарских наречий» 1. 122-бет). Тарихий манбаларда *ўртоқламоқ*, *ўртоқлашмоқ* сўзлари берилиб, маъноси *шерик бўлмоқ* деб изоҳланган. Хуллас, *ўртоқ* қадимда *ўрта* сўзидан -қ орқали ясалган отдир;

тарихий ҳаёти даврида бу сўз айтарли ўзгаришга учрамаган. Фақат ўзбек тили қонун-қоидасига биноан -қ дан олдингй умумтуркий а>о га айланган. Аммо ҳозир унинг компонентлари орасида маъно боғланиши йўқолган, туб сўзга айланган;

ўртоқ—умумтуркий сўз. У уйғур, озарбайжон, қо- зоқ, қорақалпоқ, татар, бошқирд, олтой, қумиқ, нўғой, қирғиз тилларида турли фонетик вариантларда учрайди.

Кўчманчилар чорвасини боқади, деҳқонлар шоли, маккажўхори, пахта экишга киришади. (К. Икромов.)

кўчманчи — от туркумига тегишли конкрет маъноли сўз. Ҳозирги ўзбек тилида морфемаларга ажралмайди. -чи нинг ясовчи мйрфема эканлиги кўриниб турса ҳам, ясовчи асос кўчмон ҳозир ишлатилмаслиги учун бу сўз маъноли қисмларга ажратилмайди. Этимологик жиҳат- дан уни морфемаларга ажратиш мумкин: *кўч-ман-чи*. *Кўч* — ўзак, -мон (-ман) шахс оти ясовчи. *Кўч*: 1) кўчи- риладиган юк; 2) буйруқ феъли. *Кўчмон* — кўчни олиб юрувчи киши (ясалма кўч нинг кейинги семаси асосида ясалган). -чи шахс отш ясовчи аффикс.

Миркомилнинг тўппончасидаги етти ўқ бирпасда ту- гади. (К. Икромов.)

тўппонча — ҳозирги ўзбек адабий тилида морфема- ларга ажралмайди. У порох билан ишловчи отиш қу- ролининг бир тури, -ча нинг модал форма ясовчи аффикс эканлиги сезилади. Бироқ сўзнинг қолган қисми ёлғиз қўлланмайди. Этимологик нуқтаи назардан қаралганда, бу сўз икки морфемага ажралади: *тўппон-ча*. *Тўппон*<*тўппанг*<*тўпанг*<*туфанг*—милтиқ. Бу сўзнинг *тўпак*Ц*тупак* деган шакли ҳам бўлиб, у ғаров ўсимлиги- дан қилинган ов қуролини билдиради. *Тўпак* узун най- дан (стволдаи) иборат бўлиб, у билан кичик парранда- лар овланган. *Тўпак тўппонча* ёки *тўфангдан* порохсиз, қисилган ҳаво билан ишлаши жиҳатидан фарқ қилган. Уқ ўрнида кичик тошчалар ва лойдан тайёрланган мах- сус кесакчалар ишлатилган. *Тўпак* билан, асосан, чум- чуқ овланган. *Тўпйкни тўфанг* билан алоқадор десак, у ҳам морфемаларга ажралади: *тўп-ак*: *тўп* — отув қуро- ли, -ак тожикча кичрайтиш аффикси. Ёки *тўфанг* сўзи охиридаги нг товуши икки рефликс (товуш)га аж- ралган ва бири тушган: *тўфанк*>*тўфаг*>*туфанк*>*тў- фанк*>*ча*>*тўфанча*>*тўппонча*. Тожикча *тўфанг*—мил- тиқ (ТРС 400). Демак, *тўфанг* — милтиқ, *тўфангча* — кичик милтиқ, *тўппонча* — милтиқнинг ўзига хос бир тури. Сўз ўзлашма қатламга киради.

Кечаси қочмоқчи бўлган йигит қайрағочга боғлаб қўйилган эди. (К■ Икромов.)

қайрағоч сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида маъноли қисмларга ажралмайди, туб сўз. Тарихан қараганда, уни икки, морфемага (икки компонентга) ажратиш мум- '- кин: *қора* ва *йогоч*. *Қора* ранг билдирувчи аслий сифат, *ёгоч* (*огоч*) предмет номи, *қора ёгоч* атрибутив бирик- ма. *қорайогоч* сўз бирикмасидан ўсиб чиққан қўшма **от**. Сўз тарихий тараққиёти жараёнида метатеза ва тора- йишга учраган. **р** ва **й** товушлари метатезага учрайди ва **й** товушидан кейин келувчи **а** талаффузда тушиб қо- лади: *қайрағоч*. Уз қатламга мансуб сўз.

Ўша пушти гулларга бурканган шафтолизор орқаси- да унинг уйи. (Ғ. Ғулом.)

ўша сўзи ҳозирги тил нуқтаи) назаридан морфема- ларга ажралмайди. Унинг морфологик структурасига тарихан ёндошсак,

қўшма сўз эканлиги маълум бўлади: *ўш + ал (ўш + ул)*. Бу компонентларнинг қар иккиси ҳам кўрсатиш олмоши. Аммо уларнинг маъноларида фарқ бор. *Уш* (<уш) олмоши ҳозирги ўзбек тилидаги *мана* олмоши маъносида ишлатилган бўлса, *ул* олмоши ҳо- зирги кўрсатиш олмоши у нинг ўзидир. Қадимда *ўшал (уш + ул)* олмоши *мана* у деган маънода қўлланган. Ҳозир *ўша* олмоши аввалдан сўзловчига ҳам, тинглов- чига ҳам маълум бўлган предмет, ҳодиса, белги-хусу- сиятни кўрсатиш учун ишлатилади. Тарихий тараққи- ётида сўзнинг ифода планида ҳам, мазмун планида ҳам ўзгариш юз берган: *ушул-^ўшал- >ўша*.

Биринчи компонентдаги тор у фонемаси, ўрта-кенг ў билан, иккинчи компонентдаги у эса кенг лабланма- ган а товуши билан алмашган. Иккинчи компонентнинг охириги товуши талаффуздан тушган.

Ичкарида ўзга ҳол эди,

Зайнаб учун ўзга фол эди, (Ҳ. Олимжон.)

ичкарида сўзи ҳозирги ўзбек тилида икки морфема- га ажралади: *ичкари-да. ичкари* — ўзак, **-да** ўрин кели- шиги аффикси. Этимологик жиҳатдан қаралганда *ичка- ри* сўзининг ҳам икки морфемадан иборатлиги маълум бўлади: *ич* — ўзак, **-қару (-қару, -гару, -ғару)** жўналиш келишиги аффикси. Жўналиш келишигининг **-қару (-га- ру, -ғару, -қару)** аффикси қадимги туркий тилга хос бўлиб, Урхун-Еиисей ёдномаларида учрайди. *ич*— внутрь, *ичкару* — ичга томон, **-қару (-қару, -гару, -ғару-)** ҳам икки компонентдан ташкил топган: **-ка -ру (-ка—ру, -га—ру, -ға — ру)**. Бу компонентларнинг иккаласи ҳам тил тарихида жўналиш келишиги формантлари сифати- да ишлатилган. Ҳозир **-ру** аффиксининг қотиб қолган кўриниши *нари, бери* каби равишларда учрайди. Кейин- ги даврларда **-қару** нинг ишлатилиш доираси торайиб, функцияси унутулиб, сўзга қўшилиб кетган. Ҳозирги ўзбек тилида бу келншик аффикси қотиб қолган ҳолда сақланган. *ичкари, ташқари, илгари, тесқари* каби бир неча сўз бор. Улар от категориясидан аллақачон равиш категориясига ўтиб кетган. Сўз ўз қатламга мансуб.

МОРФОЛОГИК ТАҲЛИЛ

Морфологик таҳлил дейилганда, сўзни туркумларга ажратиш, ҳар бир туркумга хос грамматик категория- ларни, сўз формаларини аниқлаш кўзда тутилади. Сўз туркумларини таҳлил қилиш тартибини англаш жуда му- ҳимдир. Ҳар бир сўз туркумига алоқадор белгиларни| санаш тартиби тасодифий бўлмаслиги керак. Ҳар бир туркумнинг хилма-хил белгиларн ичида, уларнинг бутун сўзга, унинг ҳар қандай формасига ҳам тааллуқли бўл- ган доимий белгилари ҳаммадан аввал ажратилиши за- рур. Мас., от туркумига хос атоқли ёки турдош, конкрет ёки фикрий бўлиш; ким?, н и м а? сўроғини олиш фа- қат отгагина тегишли бўлиб, булар унинг доимий белги- си ҳисобланади ва от туркумининг умумий характерис- тикасини ташкил этади.

Танлаб оли;нган бирор контекст (гап, гаплар)даги маълум бир сўз туркумига тегишли сўзлар таҳлил қи- линганда, контекстда бир хил

хусусиятли, бир хил ту- зилишли сўзлар бирдан ортиқ бўлса, улардан бири оли- ниб таҳлил этилади. Бошқалари ҳақида «бу сўзларнинг характеристикаси ҳам юқоридаги сўз характеристика- сига ўхшайди» деб айтиб ўтилади, холос. Борди-ю, улардан бирида юқорида таҳлил этилган сўздан фарқ қиладиган бирор хусусият бўлса, уни алоҳида олиб, характеристика берилади.

МУСТАҚИЛ СУЗЛАР ТАҲЛИЛИ От туркуми таҳлили тартиби

1. Маъносига кўра тури (атоқли, турдош, конкрет, абстракт, якка, жамловчи от эканлиги).
2. Келишиги. Қелишикнинг маъноси.
3. Грамматик сон. Кўплик қайси усул билан ҳосил қилинган.
4. Эгалик қўшимчасини олган-олмаганлиги.
5. Функционал формаси.
6. Гапдаги вазифаси.

От туркуми тйхлили намунаси

Нур ҳам материя, дейди олимлар.

Ер шари кун сайин оғирлашарми!

Нимага бўлмаса зулмат ваҳимаси Гирдобига олар гоҳо бу Шарни! (А. Мухтор.)

Бу контекстда тўққизта от бор, бири (шар) икки марта ишлатилган: *нур, материя, олимлар, Ер, шар, кун, зул- мат, ваҳима, гирдоб;*

нур — от, турдош от, конкрет от, жамловчи от, бош келишикда, бирлик сонда, эгалик қўшимчасини олма- ган. *Нур ҳам материя* гапида эга вазифасида келган. *Н и м а?* сўроғига жавоб бўлади:

олимлар — от, турдош от, конкрет от, машғулот англ- латувчи шахс оти, бош келишикда; кўплик сонда, кўп- ли;к морфологик усул билан ҳосил қилинган (-лар қўшимчасини қўшиш орқали); эгалик аффиксини олма- ган. Гапда эга вазифасида келган, *дейди* кесимдаги иш- ҳаракатнинг бажарувчисидир; *к и м л а р?* сўроғига жа- воб бўлади. *материя* — от, турдош от, конкрет от, жам- ловчи от, бош келишикда, эгалик аффиксини олмаган, бирлик сонда. Гапда кесим вазифасида келган. Кесим- лик аффиксини олмаган. *Н и м а д и р?* сўроғига жавоб бўлади (*нур н и м а д и р?*— *нур — материя*);

Ер — от, атоқли от, конкрет от, якка от, планетанинг номгц. Қаратқич келишигида, белгисиз (келишик қў- шимчаси яширинган), эгалик олган эмас, бирлик сонда. *Ер шари кун сайин оғирлашарми!* гапида *н и м а?* сўро- гига жавоб бўлиб, бирикма ҳолида эга вазифасида кел- ган (*н и м а оғирлашар?*—*ер шари оғирлашар*);

зулмат — от, турдош от, абстракт от. Қаратқич ке- лишигида, белгисиз қаратқич (келишик қўшимчаси иш- латилмаган), шеър вазни шуни талаб қилган, бирлик сонда. Гапдаги вазифаси қаратқич аниқловчи, *ваҳима- си* сўзини ўзига қаратаётир,- *Н и м а н и н г?* сўроғига жавоб бўлади (*н и м а н и н г ваҳимаси?*—*зулматнинг ваҳимаси*);

ваҳимаси — от, турдош от, абстракт от, чунки у сез- ги органларимизга бевосита таъсир эта олмайди. Бош келишикда, учинчи шахс эгалик қўшимчасини олган. *Нимага бўлмаса зулмат ваҳимаси Гирдобига олар гоҳо бу Шарни!* гапида эга вазифасида келган, *н и м а с и?*

сўроғига жавоб бўлади (*н и м а с н олар?*—*ваҳимаси олар*);

гирдобига — от, турдош от, конкрет от, якка от, бир- лик сонда, учинчи шахс эгалик аффиксини олган, жўна- лиш келишигида. Гапда воситали тўлдирувчи вазифа- сида келган. *Н и м а с и г а?* сўроғига жавоб бўлади (*н и м а с и г а олар?*—*гирдобига олар*);

шарни — от, шу ўринда атоқли от, чунки| Ер плане- таси маъносида қўлланган. Конкрет от, тушум келиши- гида, бирлик сонда. Гапда *олар* сўзи билан боғланиб, воситасиз тўлдирувчи вазифасида келяпти, *н и м а н и ?* сўроғига жавоб бўлади (*н и м а н и олар?*—*шарни олар*);

Тонгда мени уйғот эртароқ,

Меҳрибоним, мушфиқ онажон. (С. Есенин.)

Контекстда иккита от бор: *тонг, онажон*. Бир сўз конверсия йўли билан отга кўчган: *меҳрибоним*.

онажон — от, турдош от, конкрет от, якка от, бош келишиқда, бирлик сонда, эгалик аффиксини олмаган. Эркалаш маъносидаги нокатегориал форма ясовчиси (**-жои**)**нн** олган. Коитекстда гапнинг бошқа бўлақлари билан грамматик алоқага киришмаган, ундалма, фикр қаратилган шахсни кўрсатаётир (*сен, мушфиқ, онажон, уйгот.*)

тонгда — от, турдош от, конкрет, **от**, бирлик сонда, эгалик олмаган, ўрин келишигида. Қелишиқ пайт маъно- сини билдиради. **Қ а ч о н?** сўроғига жавоб бўлади. Гап- да пайт ҳоли вазифасида келган (**қ а ч о н уйгот?**—*Тонг~ да уйгот.*)

— *Ассалому алайкум, отахон,*— *йигит чойнакни узатди. Чол ёнидан халтача чиқариб, чойнакка икки чимдим қуруқ чой ташилади. (М. Салом.)*

Контекстда еттита от бор, бир сўз (*чойнак*) икки марта такрорланган: *отахон, йигит, чойнак, чол, ён, халтача, чой*.

отахон — от, турдош от, конкрет от, якка от, бирлик сонда, эгалик олмаган, бош келишиқда. Модал форма- да, **-хон** эркалаш оттенкасидаги форма ясовчи аффикс- нц қабул қилган. Гапда ундалма бўлиб келган. Вокатив гап (*ассалому алайкум* билан бирга);

ён — от, турдош, от, конкрет от, якка от, бирликда, учинчи шахс эгалик аффиксини олган. Чиқиш келиши- гида. Гапда **қ а ё р и д а н?** сўроғига жавоб бўлиб, ўрин ҳоли вазифасида (*қ а е р и д а н чиқариб?*— *ёнидан чи- қариб.*);

халтача — от, турдош от, конкрет от, бирлик сонда, эгалик олмаган, белгисиз тушум келишигида. Кичрай- тиш маъносини ифодаловчи (-ча аффиксли) функцио- нал формада. Гапда белгисиз воситасиз тўлдирувчи бўлиб келган (**н и м а н и чиқариб?** ёки **н и м а чиқа- риб?**— *халтача чиқариб.*).

Кўзлари қизлар сафида «олма териб» юрган Бўри- войнинг нигоҳи рўпарасидаги икки қизда ногахон тўх- таб қолди. (М. Салом.)

Контекстда бешта от бор: *кўз, қиз, саф, Бўривой, нигоҳ*. Бир сўз (*қиз*) икки марта такрорланган.

Бўривой — от, атоқли от, конкрет от, якка от, бир- ликда, эгалик олмаган, қаратқич келишигида. Нокате- гориал модал форма. -вой сўзловчининг симпатиясини кўрсатувчи модал форма ясайди. Гапда қаратувчи бў- лак вазифасида келган. **К и м н и н г?** сўроғига жавоб бўлади (**к и м н и н г нигоҳи?**—*Бўривойнинг нигоҳи*).

Сифат туркуми таҳлили тартиби

1. Маъносига кўра тури (аслий ва нисбий).
2. Предметнинг қандай белгисини билдиради.
3. Даражаси. Даража маъноси қайси восита орқа- ли юзага чиққан?
4. Отлашганлиги (отга кўчганми ёки отлашганми?)
5. Функционал формаси.

6. Гапдаги вазифаси.

Сифат туркуми таҳлили намунаси

Чеварлар кашта тикмоқда... Чевар қизлар бунча кўп! Ҳаммаси ёш, қувноқ, шоҳи газламаларга ўзлари тасвирини тушираётган ниҳол каби нозик... Кадрлар бўлими ходимлари Саодатни баланд бўйли, хушмуомала аёл билан таништирди. (Й. Муқимов.)

Бу контекстда сифатга тегишли бешта сўз бор. Улардан бири (*чевар*) икки марта ишлатилган; *чевар, ёш, қувноқ, нозик, хушмуомала*;

чеварлар — сифат, аслий сифат. Сифат ясовчи аффикслари бўлмаган сифатлар аслий сифат саналади. Шахсининг хусусиятини биддиради, оддий даражада, даража ва модал форма кўрсатувчи воситадарни қабул

49

1—2384

қилмаган. Гапда отлашиб (от ўрнида келиб) -лар кўп-лик цўшимчасини олгаи. Гапда эга вазифасида келган. К и м л а р? сўроғига жавоб бўлади (к и м л а р тик-моқда?—чеварлар тикмоқда). Кейинги гапда чевар аниқловчи вазифасида келган (қ а н д а й қизлар?—че-вар қизлар);

қувноқ — сифат, нисбий сифат. Сифат ясовчи афғцкслари бўлган сифатлар нисбий сифат ҳисобланади. Шахснинг хусусиятини англатади. Оддий даражада. Отлашмаган, гапда эганинг хусусиятиини англатиб, ке-сим вазифасида келган (ҳаммаси ёш, қувноқ), қ а н - д а й?, қ а н д а й д и р? сўроғига жавоб бўлади. Текст-даги ёш, нозик сифатлари ҳам гапда кесим бўлиб кел-ган;

хушмуомала — сифат, нисбий сифат, предметнинг (шахснинг) хусусиятинш кўрсатяпти. Оддий даражада. Гапда аёл сўзининг аниқловчиси бўлиб келган, қ а н - д а й? сўроғига жавоб бўлади (қ а н д а й аёл?—хушмуо-мала аёл).

Оқ, у оқ қайинлар,

Оппоқ қайинлар... (С. Есенин.)

Контекстда битта сифат бўлиб, у даража ва интен-сив форма билан такрорланган: оқ, оппоқ.

оппоқ'—сифат, аслий сифат, предметнинг раигини билдиради. Интенсив форма, сўзнинг бир товуши-ни (пп) кўшиб такрорлаш орқали ҳосил бўлгаи. Гапда сифатловчи аниқловчи вазифасида келган (қ а н д а й қайинлар?—оппоқ қайинлар).

Узи тузуккина йигит кўринади, бу йулга қандай ,ту-шиб қолди экан-а? (М. Салом.)

Контекстда битта сифат бор: тузуккина. Аслий си-фат, шахснинг хусусиятини билдиради. Оддий даражада. Субъектив муносабат ифодаловчи **-кина** форма ясовчи-сини олгаи. Гапда сифатловчи аниқловчи бўлиб келган, қ а н д а й? сўроғига жавоб бўлади (қ а н д а й йигит? — тузуккина йигит).

Сўнг у ҳам бошқа бир кичикроқ автобусга бориб ўтирди. (М. Салом.)
Контекстда иккита сифат бор: бош-қа, кичикроқ.

кичикроқ — сифат, аслий сифат, предметиинг ҳажм томонидан белгисини билдиради. Озайтирма даражада. Гапда аниқловчи сифатловчи вазифасида келган (қ а н - дай автобус?—кичикроқ автобус),

№

Довоннинг энг ммиаққатли оюойи келган эди. (А. Мухтор.)

Контекстда битта сифат бор: энг машаққатли. Нис-бий сифат, -ли орқали ясалган, орттирма даражада, да-ража маъноси энг элементи орқали ифодаланади. Гап-да сифатловчи аниқловчи вазифасида келган, қ а н - д а й? сўроғини оладн (қ а н д а й жой?—энг машаққат-ли жой).

Дарахтларнинг барглари сарғиш-қизғиш тусда қуёш нурида товланади. (М. Қориев.)

Контекстда битта сифат бор: сарғиш-қизғиш. Аслий сифат, озайтирма даражада, даража маъносн **-иш** аффикси орқали

ифодаланган. Гапда сифатловчи аниқ- ловчи вазифасида келган. Қ а н д а й? сўроғига жавоб бўлади (қ а н д а й тусда?—сарғиш-қизғиш тусда).

Саҳифанинг кенг ҳаво ранг ҳошиялари зарҳал ва кумуш расмлар билан безатилган. (Л. Бать.)

Контекстда иккита сифат бор: *кенг, ҳаво ранг.*

ҳаво ранг — нисбий сифат, оддий даражада, даража кўрсатувчи воситалар йўқ. Гапда сифатловчи аниқлов- чи вазифасида (қ а н д а й ҳошия?—ҳаво ранг ҳошия).

Тўкин-сочин куз фасли бошланди. (М. Қориев.)

Контекстда битта сифат бор: *тўкин-сочин.* Аслий сифат, оддий даражада. Гапда сифатловчи аниқловчи бў- либ келган (қ а н д а й куз?— тўкин-сочин куз).

Сон туркуми таҳлили тартиби

1. Маъносига кўра тури (миқдор, тартиб сон экан- лиги).
2. Миқдор соннинг турлари.
3. Нумератив сўз билан келган-келмаганлиги,
4. Отлашганлиги.
5. Гапдаги вазифаси.

Сон туркуми таҳлили намунаси

Узи ҳам шошиб қолиб, ганиматга учрадим, деб қирқ кило ипак, йигирма бешта амиркон олган эди. (С. Аҳмад.)

Бу контекстда сон туркумига оид иккита сўз бор: *қирқ, йигирма бешта.*

қирқ — миқдор сон, *кило* нумератив сўзн билан кел- ган, ипакнинг миқдорини англатяпти. Гапда иумератив сўз билан биргаликда аниқловчи вазифасида келяпти, эга (*ипак*)на миқдор жнхатидан аниқлайди, қ а и ч а ?

еўрорйга жавоб бўлади (қ а н ч а *ипак*—^о *қирқ кило ипак*);

йигирма бешта — миқдор сон, миқдор соннинг дона сон турига тегишли, чунки -та форма яСовчисини қабул қилган. Тузилишига кўра составли сон, икки компонент- дан ташкил топган (*йигирма ва беш*). Гапда аниқловчи вазифасида, эга (*амиркон*)ни миқдор томонидан аниқ- лайди ва н е ч т а? сўроғини олади (н е ч т а *амиркон*?— *йигирма- бешта амиркон*).

Олтовлон ола бўлса — оғзидагин олдирар, тўртовлон тугал бўлса, унмаганин ундирар. (Мақол.)

Бу контекстда иккита сўз сон туркумига тегишли: *олтовлон, тўртовлон.*

олтовлон — санок сон, санок соннинг жамловчи сон деб аталувчи тури. Бу турга -ов, -ала кўшимчаларини олган сонлар киради. Жамловчи сон соннинг қўллани- шига кўра отга энг яқин тури ҳисобланади. Бу тур гапда дочмо от бажарган вазифаларни бажаради. *Ол- товлон*—*олти* миқдор сонидан -овлон кўшимчаси ёрдами- да ҳосил бўлган. Бу аффикс кўпинча *бир, икки, уч, тўрт, беш, олти* сонларига қўшилади. -лон кўшимчаси ҳамма вақт ҳам -ов билан кела бермайди.

Жамловчи сон ясов- чиси сифатида -ов, асосан, -лон қўшимчасисиз қўлланади. Тузилишига кўра содда, форма ясовчи -овлон қўшимчасини олган. Гапда к и м? сўроғига жавоб бўлиб, эга вазифасида келган (к и м ола бўлса?—олтовлон ола бўлса). *тўртовлон* жамловчи сонига ҳам худди юқори- дагидек характеристика берилади.

Тўрт ойлик уруш унинг тўрт ярим миллион солдат ва офицерининг бошини еди. (И. Раҳим.)

Контекстда иккита сон ишлатилган: *тўрт* ва *тўрт ярим миллион*.

тўрт ярим миллион — саноқ сон, саноқ соннинг каср- ли сон турига киради, чунки унинг составида бутунга етмаган сон бор; составли сон; гапда аниқловчи бўлиб келган, от билан ифодаланган қаратувчи аниқловчини аниқлаётир; қ а и ч а? сўроғига жавоб бўлади (қ а н ч а солдат ва офицер?— *тўрт ярим миллион солдат ва офицер*). Гапда аниқланмишлари билан биргаликда к и м- н и н г? сўроғини олиб, мураккаб (бирикмали) қаратув- чи аниқловчи бўлиб келган (к и м н и н г бошини?— *тўрт ярим миллион солдат ва офицернинг бошини*).

1981 йил 23 февралда КПСС нинг XXVI съезди очилади. (Газетадан.)

Контекстда учта сон бор: *бир минг тўққиз юз саксон биринчи, йигирма учинчи, йигирма олтинчи.*

йигирма учинчи — сон, тартиб сон, **-инчи форма ясовчиси** билан ясалган, ой, кунларининг тартибини анг- латяпти. Гапда аниқловчи вазифасида келган, неча н- ч и? сўроғига жавоб бўлади (н е ч а н ч и февралда?— *йигирма учинчи февралда.*). Қолган икки **сон ҳам шун-** дай таҳлил қилинади.

Дарвоза тепасига беш-олти навкар сизадиган катта. сандиқ чиқариб қуйилганди. (Л. Бать.)

Контекстда битта сон бор: *беш-олти*. Миқдор сон, миқдор соннинг чама сон турига киради, икки миқдор сонни жуфтлаш орхали ҳосил қилинган. Гапдаги вази- фаси — аниқловчи. **Қ а н ч а?** сўроғига жавоб бўлади (*қа п ч а навкар?—беш-олти навкар*).

Пахта майдонларининг ҳар гектаридан 52 центнер- дан ҳосил олинди. (Ҳ. Назир.)

Контекстда битта сон бор: *эллик икки*. Миқдор сон, миқдор соннинг санок сон турига киради, форма ясов- чи аффикс олмаган. Оғирлик билдирувчи *цснтнер* нуме- ратив сўзи билаи кўлланган (*эллик икки центнер*). Гапда аниқловчи вазифасида келган, **қ а н ч а д а н?** сўроғини олади (*қ а н ч а д а н олинди?— эллик икки центнердан олинди*).

СССР Давлат чегарасининг тахминан учдан икки қисми денгиздан, учдан бир қисми қуруқликдан ўтади. (география дарслигидан.)

Қонтскстда иккита сон бор: *учдан икки, учдан бир. учдан икки* — миқдор сон, унинг каср сон тури, икки санок сондан бирига (*махражга*) чиқиш келишиги ясовчисини кўшиш билан ҳосил бўлган. Бутуннинг қис- мини ифодалаш учун ишлатилади. **Қ а н ч а?** сўроғига жавоб бўлиб, гапда аниқловчи вазифасида келган (**қ а н ч а қисми?**—*учдан икки қисми*).

Бирни биров беради,

Мингни меҳнат беради. (Мақол.)

Контекстда иккита сон бор: *бир, минг. бир* — миқдор сон, унинг санок сон турига киради, ясовчи аффикс олмаган. Нумератив сўзсиз ишлатилган, этлашган, чунки ундан сўнг келиши мумкин бўлган сўз (*сўм, тийин ва х.*) тушиб қолган, натижада отнинг ка-' тегориал ясовчиларидан бири бўлган тушум келишиги аффиксини олган, Гапда **воситасиз** тўлдирувчи вазифаси* да келган. **Қ а н ч а н и?** ёки **н и м а н и?** сўроғига жавоб бўлади (**қ а н ч а н и?** ёки **н и м а н и беради?**— *бирни беради*),

„ Олмоштуркуми таҳлили тартиби

1. Маъносига кўра тури.
2. Қайси туркум ўрнида келганлиги ва шу туркум нуқтаи назарида хусусиятлари.
3. Гапдаги вазифаси.

■ I Олмош туркуми таҳлили намунаси

Рост айтсам, мен ўша Уролдан сенинг

Бу ерда борлигинг билиб келганман. (А. Мухтор.)

Бу контекстда тўртта олмош бор: *мен, ўша, сен, бу*.

мен, — кишилик олмоши. Бу турга *сен, у, биз, сиз, улар* сўзлари ҳам киради. От туркуми ўрнида ишлатилган. Биринчи шахс, бош келишиқда. Бирлик соида. Гапда эга вазифасида келган. ким? сўроғига жавоб бўлади (*ким келган?—мен келганман*);

сен — кишилик олмоши, от ўрнида, қаратқич келишигида келган, гапда от сингари *борлигинг* сўзининг қаратувчи аниқловчиси бўлиб келган. *Кимнинг? сўроғини олади (кимнинг борлигинг?—сенинг борлигинг)*;

ўша — кўрсатиш олмоши, шу турга яна *у, бу, шу, мана бу, ана* каби сўзлар киради; сифат ўрнида ишлатилган, предметнинг ноаниқ белгисини кўрсатаётир (*ўша Урол*) қайси? ёки қандай? сўроғига жавоб бўлади. Гапда *Урол* сўзи билан боғланиб, унинг аниқловчиси бўлиб келгаи (*қайси Уролдан?—ўша Уролдан*). *Бу* — кўрсатиш олмоши, унга ҳам худди юқоридагидек харақтеристика берилади;

Мана бу томон — *спорт майдони. Қолхозчиларнинг роҳати ва соғлиги учун нима керак бўлса, бари бунда муҳайё бўлади. (Ойбек.)*

Бу контекстда олмошга оид тўртта сўз бор: *манабу, нима, бари, бунда*. Булардан бири — *бу* олмоши ўринпайт кўшимчасини олиб, равишга кўчган. Ҳарақатнинг ўринга нисбатан ноаниқ белгисини кўрсатаётир. Урин равиши сўроғини оладй (*қаярда муҳайё бўлади? — бунда муҳайё бўлади*).

нима — сўроқ олмошш к и м?, қ а й с и?, қ а н д а й?, қ а ч о н? каби сўзлар ҳам шу турга киради; от ўрнида, бош келишиқда, згалик аффиксини олмаган, бирлик сонда, ноаниқ предметни кўрсатиш учун қўлланган, гап- да *керак бўлса* кесимидаи берилган н и м а? сўроғига жавоб бўлиб, эга вазифасида келган.

бари — белгилаш олмоши. Шу турга кирувчи *ҳамма, барча* каби сўзлар ҳам бор. Бош келишиқда, бу гапда мазмунан от ўрнида келган. Гапда эга вазифасида кел- ган, у н г а . н и м а? сўроғи берилади (н и м а муҳайё бў- лади? — *бари муҳайё бўлади*).

Узга юртнинг шоҳи бўлгунча, ўз юртининг гадоий бўл, деганлар.
(Н. Сафаров.)

Контекстда битта олмош бор: ўз. Узлик олмоши. У кишилиқ олмошларини кўрсатиш учун ишлатилади. Ми- солда иккинчи шахс сен олмоши ўрида қўлланган (*сенинг ўзининг юртинг*). К и м н и н г? сўроғига жа- воб бўлади. Гапда қаратқич аниқловчи вазифасида кел- ган (к и м н и н г юрти?—ўз юрти).

То тирикман бу жаҳонда меҳрибон 1
ёринг ўзим,

Кел бошимга тожи. гул бўл, ёри дилдоринг
ўзим. (К. Яшин.)

Контекстда ўзлик (*ўз*) олмоши икки марта такрор- ланган: *ўзим*. Биринчи шахс кишилиқ олмоши (*мен*) ўрнида қўлланган. I шахс эгалик аффиксини олган, бирлик сонда. Гапда кесим вазифасида келган. К и м - д и р? сўроғига жавоб бўлади (*ёринг кимдир? —ёринг ўзим, дилдоринг к и м д и р?—дилдоринг ўзим*).

Ҳар иш қилсанг эл билан кенгаш, ҳар икки кенгаш бир бўлса, эллик йигит юз бўлур болам, Равшанжон. (К. Яшин.)

Контекстда битта олмош бор: *ҳар*. Белгилаш олмо- ши, бу турга яна *ҳамма, барча, бари, ҳар ким, ҳар нар- са* каби олмошлар киради. Контекстда у қ а н д а й? сў- роғини олиб сифат ўрнида келган (*қ а н д а й иш?—ҳар иш, қ а н д а й икки кенгаш?—ҳар икки кенгаш.*) Гапда сифатловчи аниқловчидир. Сифат предметнинг конкрет белгисини кўрсатса, ҳар олмоши предметнинг ноаниқ белгисига ишора қилади. •

Нечун сенга келганда, альбом Ҳар ким ўз дардини айтиб бўзлаган?
(.А, О^ипов.)

Контекстда учта олмош бор: *нечун, ҳар ким, ўз*. ҳар ким — олмош, белгилаш олмоши. От ўрнида келган. Бош келишиқда, бирлик сонда, иоаниқ шахсни кўрсатадн. Гапда эга вазифасида келган, к и м? сўроғини оладн (*к и м бўзлаган?—ҳар ким бўзлаган*).

Нимагадир унинг башарасида аллақандай маъюслик кўриниб туради. (Ойдин.)

Контекстда иккита олмош бор: *нимагадир, аллақан- дай*.

нимагадир — гумон (ноаниқлик) олмоши. Гумон от- тенкаси -дир элементи орқали юзага чиқяпти. -дир эле- менти кўпинча сўроқ олмошларига бирикиб гумои ол- мошлари ҳосил қилади: *к и м д и р, н и м а д и р, қ а н - д а й д и р, қ а й с и д и р, қ а ч о н д и р* каби. Мисол- да у жўналиш келишиги ясовчисидан сўнг бириккан. Гумон олмошлари предмет, белги, ҳодиса ҳақида но- аниқ, тахминли тасаввурни билдиради. Гапда *н и м а г а - д и р* олмоши равиш туркуми ўрнида қўлланган бўлиб, иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги ноаниқ сабабни кўр- сатади (*н и м а у ч у н маъюслик кўриниб туради? — н и м а г а д и р маъюслик кўриниб туради*).

аллақандай — гумои олмоши. Бу турга: *аллаким, алланарса, аллақачон, аллақайси, алланима, аллақаер, алланечук* каби олмошлар киради. Гумон оттенкасини бу олмошлар таркибидаги *алла-* элементи юзага чиқа- ради. Бундай гумон олмошлари нутқда от, сифат каби қўлланади. Мисолда сифат ўрнида қўлланган, шунинг учун сифат оладиган *қ а н д а й?* сўроғига жавоб бўла- ди. Гапда сифатловчи аниқловчи ҳисобланади. (*қ а н - д а й маъюслик?—аллақандай маъюслик*).

Узинг ҳам бошингдан кечган барча оғир-енгил ишлар тўғрисида ҳеч кимга айтганинг йўқ-да. (Ш. Рашидов.) Коитекстда иккита олмош бор: *ўз, ҳеч ким, барча*. ҳеч . ким — олмош, бўлишсизлик олмоши. Бўлишсиз- лик олмошлари предмет, ҳодиса, белгига иисбатан ин- кор маъносини билдиради. Улар иштирок этган гап- ларнинг кесими бўлшшсиз формада бўлади. Бўлишсиз- лик олмошларида инкор маъносини ҳеч элементи юзага чиқаради. *ҳеч* элементининг айрим сўроқ олмошлари билан бирга қўлланиши бўлишсизлик олмошларини хо- сил қилади: *ҳеч нарса, ҳеч қандай, ҳеч қайси, ҳеч қа- чон, ҳеч нима* каби. Мисолда бўлишсизлик олмоши *ҳеч ким* от ўрнида қўлланган. Шун.инг учун отнинг грамма- тик категориялари' кўрсаткичларини қабул қила олади.

Жўналиш келишигида келган, *к и м г а?* сўроғига жавоб бўлади, воситали тўлдирувчи вазифасида келган (*к и м - г а айтганинг йўқ?—ҳеч кимга айтганинг йўқ.*) ■

Ойқиэ йиғилганларнинг юзига тўғри қарар ва энди ҳеч қандай хиюолат тортмасди. (Ш. Рашидов.)

Контекстда битта олмош бор: *ҳеч қандай*. Бўлиш- сизлик олмоши. Предмет белгисига нисбатан инкорни англатаётир. Сифат туркуми ўрнида қўлланган. *Қ а н - д а й?* сўроғига жавоб бўлади. Гапда

сифатловчи аиқ- ловчи бўлиб келган (қандай хижолат?—ҳеч қандай хижолат),

Феъл туркуми таҳлили тартиби

1. Тури (мустақил ёки ёрдамчи феъл эканлиги).
2. Объектли ёки объектсизлиги (ўтимли ёки ўтим- сизлиги).
3. Нисбати (даражаси).
4. Бўлишли-бўлишсизлиги.
5. Функционал форма ёки категориал форма экан- лиги.
6. Шахс-сони.
7. Майли (майл кўрсатувчи воситалар айтилади).
8. Замони.
9. Гапдаги вазифаси.

Феъл туркуми таҳлили намунаси

Қийинчиликдан қўрққан одам ҳаётнинг роҳатини ҳам билмай ўтиб кетади. (С. Зуннуова.)

Контекстда феълга қарашли тўртта сўз бор: *қўрқ- қан, билмай, ўтиб, кетади.*

қўрққан — муустақил феъл, объектсиз феъл, чунки тушум келишигидаги сўз билан бирика олмайди; аниқ даража, чунки даража кўрсагувчи аффикс олмаган, бў- лишли формада, функционал формада (тусланишсиз феъл), сифатдош ■ (ўтган замон сифатдоши), -ган аффикси билан ясалган. Гапда ўзидаи олдин келган сўз билан бирга бирикма ҳосил қилиб, эганинг аниқловчи- си бўлиб келган. Қандай? сўроғига жавоб бўлади (қандай одам?—қийинчиликдан қўрққан одам);

билмай — муустақил феъл, объектли феъл, чунки ту- шум келишигидаги от билан бирика олади. Аниқдаража, бўлишсиз аспектда (-ма аффиксини олган). Функционал

форма (тусланишсиз феъл); -й аффикси билан ясалган равишдош. Гапда феъл кесимнинг белгисини ифодалаб равиш ҳоли вази-фасида келган. Қ а н д а й? сўроғига жавоб бўлади (қ а н д а й ўтиб кетади?— билмай ўтиб кетади);

ўтиб кетади — етакчи ва кўмакчи феълдан ҳосил бўлган аналитик форма: ўтиб—функционал форма:

-(и)б аффикси ёрдамида ясалган равишдош; аналитик форманинг етакчи компоненти; кет—кўмакчи феъл, ҳа- ракатнинг бутунлай (*тўла-тўқис*) бажарилганини бил- дирувчи аналитик форма ҳосил қилади; ўтиб кетади аналитик формаси аниқ нисбатда, бўлиш-ли, аниқлик майлида, ҳозирги-келаси замон формасида (келаси за- монни ифодалайди), учинчи шахс, бирлик.

Осмон узра паға-паға булутлар карвони сайр этади. (Ҳ. Фулом.)

Контекстда битта феъл бор: *сайр этади*. Утимсиз феъл, аниқ даража, бўлиш-ли феъл, аниқлик майли. Ҳозирги-келаси замон формасида (доимий замонни ифодалайди), учинчи шахс, бирлик. Гапда кесим вази- фасида келган. Н и м а қ и л а д и? сўроғига жавоб бў- лади (*булутлар карвони н и м а қ и л а д и?—булут- лар карвони сайр этади*).

Ўн беш ёшда бир қиз Жигардан урди,

Хаёл дарёсида

Сузардим мафтун (С. Есенин.).

Контекстда феълга тегишли иккита сўз бор: *урди, сузардим*.

урди— мустақил феъл, ўтимли, аниқ нисбат, бўлиш- ли, категориал формада (тусланган). Ин<ро майлида, ўтган замон, учинчи шахс, бирликда. Гапда кесим ва- зифасида келган. Н и м а қ и л д и? сўроғига жавоб бў- лади (*қиз н и м а қ и л д и?—қиз урди*). Контекстда фразеологик бирлик составида келган, яъни *жигардан урмоқ* кўчган маънода, *севмоқ* маъносида ишлатилган. Яхлитлигича бир сўроққа жавоб бўлади (н и м а қ и л- д и?—*жигардан урди*);

сузардим — мустақил феъл, ўтимсиз (объектсиз), аниқ даража, ижро майли, ўтган замон, биринчи шахс, бирлик. Н и м а қ и л а р д и м? сўроғига жавоб бўлади, кесим (*мен н и м а қ и л а р д и м?—мен сузар- дим*).

Яшанг оғайни, гап бундоқ бўлибди-да!—дея ёнидан стул кўрсатди.— Ҳозир бир шаҳар айлансак деб турган эдик. (М. Салом.)

Контекстда бешта феъл бор: *бўлибди, дея, кўрсатди, айлансак, деб турган эдик; демоқ* феъли икки марта такрорланган (*дея, деб*).

айлансак — мустақил феъл, ўтимли феъл, аниқ даража, бўлиш-ли, шарт майли, биринчи шахс, кўплик. Категориал формада. Гапда составли кесимнинг етакчи қисми бўлиб келган. Н и м а қ и л г а н э д и? сўроғига жавоб бўлади (н и м а қ и л г а н э д и к 7—*айлансак деб турган эдик*);

турган — феъл, мустақил феъл, ўтимсиз феъл, аниқ даража, бўлиш-ли, функционал (сифатдош) формада. Ёлғиз ҳолда н и м а қ и л г а н? сўроғига жавоб бўлади (н и м а қ и л г а н?—*турган*).

Мисолда составли кесим-нинг кўмакчи қисми бўлиб келган;

эди — тўлиқсиз феъл. Узидан олдинги феълга қўшилиб, ўтган замон, ижро майли, биринчи шахс, бирлик маъполарининг реаллашуви учун хизмат қилади.

То мангулик уйқуда.

Янграб турсин ҳар нафас Майин, тиниқ осуда —

«Сеникиман» деган сас. (С. Есенин.)

Контекстда учта феъл бор: *янграб, турсин, деган.*

Булардан иккитаси бирлашиб составли феъл ҳосил қилган (*янграб турмоқ*).

янграб турсин — етакчи ва кўмакчи феълдан ҳосил бўлган аналитик форма. Янграб функционал формада, -б орқали ясалган ўтган замон равишдоши, аналитик форманинг етакчи компоненти. *Турмоқ*—кўмакчи феъл, ҳаракатнинг давом этиб туришини билдирувчи аналитик форма ҳосил қилади. Аналитик феъл аниқ даража, бўлицили форма, буйруқ майли, учинчи шахс, бирликда. Гапда кесим бўлиб келган, нима қилсин? сўроғига жавоб бўлади (*сас н и м а қ и л с н и ?—сас янграб тур- син*);

деган —■ мустақил феъл, бўлишли, ўтимли феъл, функционал форма. Сифатдош, **-ган** аффикси билан ясалган.

Гапда *сеникиман* сўзи билаи биргаликда (уни бош-қариб) сифатдош оборотини ташкил қилган. Биргалик-

да қ а н д а й? сўроғига жавоб бўладн ва гапнинг эгаси (*сас*)ни аниқлайди (қ а н д а й *сас*?—«сеникиман» де- ган *сас*).

Равиш туркуми таҳлили тартиби

1. Маъносига кўра тури.
2. Даражаси.
3. Гапдаги вазифаси.

Равиш туркуми таҳлили намунаси

Ўктам этигини аскарча қунт билан тозалади, қайи- шини бўшатди, кейин кўрпачага ўтирди. (Ойбек.)

Контекстда иккита равиш бор: *аскарча, кейин*.

аскарча — ҳолат равишн, бош даража. Қ а н д а й? сўроғига жавоб бўлади. Гапда *қунт билац* сўзини аниқ- лаб келган (қ а н д а й *қунт билан?*—*аскарча қунт би- лан*). Бирикма ҳолида кесимнинг белгисини ифодалаб, гапда ҳолни ташкил этади (қ а н д а й *тозалади?*— *аскарча қунт билан тозалади*);

кейин — пайт равиши, бош даража. Қ а ч о н? сўро- ғига жавоб бўлади. Гапнинг кесимида ифодаланган иш- ҳаракатнинг бажарилиш пайтини кўрсатиб, ҳол вази- фасида келган (қ а ч о н *ўтирди?*—*кейин ўтирди*).

Лола ҳалигача дон-дараксиз... (Ш. Рашидов.)

Контекстда битта равиш бор: *ҳалигача*. Пайт рави- ши, иш- ҳаракатнинг бажарилиш пайтини кўрсатади. Бош даражада. Гапда пайт ҳоли бўлиб келган. Қ а ч о н? ёки қ а ч о н г а ч а?, қ а ч о и д а н б е р и? сўроғига жа- воб бўлада (қ а ч о н г а ч а *дом-дараксиз?*—*ҳалигача дом-дараксиз*).

Уй эгаси билан дўстона хайрлашдик. (С. Назар.)

Контекстда битта равиш бор: *дўстона*. Ҳолат рави- ши, бош даражада, даража кўрсатувчи аффикс олма- ган. Гапда феъл кесимдан англашилган ҳаракатнинг қандай ҳолатда бажариЛганлигини ифодалаб, равиш ҳоли бўлиб келган. Қ а н д а й? сўроғига жавоб бўлади (қ а н д а й *хайрлашдик?*— *дўстона хайрлашдик*).

Шерикларимиз анча илгарилаб кетган, биз бўлса арава атрофида жўрттага куймаланардик. (Қ. Симо- нов.)

Контекстда битта равиш бор: *жўрттага*. Мақсад ра- виши, бош даража. Гапда феъл кесимда ифодаланган ҳаракатнинг қандай мақсад билан бажарилганлик бел- гйсйни кўрсатяпти. **Н и м а мақсадда? сўроғига жа- воб бўладп (н и м а мақсад да куймаланардик?— жўрттага куймаланардик).**

Алишер кўрганларини йўл-йўлакай сўзлаб борди. (Л. Батъ.)

Контекстда битта равиш бор: *йўл-йўлакай*. Ҳолат равиши. Гапда равиш ҳоли вазифасида келган. Қ а н - д а й? сўроғини олади (қ а н д а й *сўзлаб борди?* — *йўл- йўлакай сўзлаб борди*).

Улар жуда секин юришди. (Ойбек.)

Контекстда битта равиш бор: *секин*. Ҳолат равиши, орттирма даража (*жуда кучайтирувчн сўзи билаи хо- сил қилинган*). Гапда равиш ҳоли

бўлиб келган. **Қ а н - д а й?** сўроғига жавоб бўлади (**қ а н д а й** юришди?— жуда секин юришди).

ЁРДАМЧИ СЎЗЛАР ТАҲЛИЛИ

Модал сўзлар таҳлили тартиби

1. Маъносига кўра тури.
2. Гапдаги вазифаси.

Модал сўзлар таҳлили намунаси

— *Топшириқни, албатта, бажариш лозим...* (Қ. Нк- ромов.)

Контекстда битта модал сўз бор: *албатта*. **Фикр-**нинг аниқлигини ифодалаш учун хизмат қиладиган модал сўзлар сирасига киради. Гапда бошқа сўзлар билан грамматик жиҳатдан алоқага киришмаган. Гапда ҳеч қандап сўроққа жавоб бўлмайди, кириш вазифаси- да келган.

— *Мен сизни айтаётганим йўқ...*— *Аброр Шукуро- вич яна бир хўрсиниб қўйди.*—*Домла...* *Қўпни кўрган одам, балки тушунар...* (О. Ёқубов.).

Контекстда битта модал сўз бор: *балки*. **Фикрнинг** ноаниқлигини ифодаловчи модал сўзлар группасига киради. *Чоғи, шекилли, чамаси* каби сўзлар ҳам шу группага тегишли. Гапда бошқа бўлақлар билан грамматик боғланмаган. Аммо нутқ оқимида пауза билан ажралиб турмайди. Шунинг учун ундан сўнг вергул шлатилмай- ди. Узидан сўнг келган гапда ифодаланган фикрнинг гумонли эканлигини кўрсатиш учун қўлланилган. Гапда

кмириш сўз вазифасида келган бўлиб, бирор сўроққа жавоб бўлмайди.

Эҳтимол, у нотўғри: айтгандир-у, шу сабабли сизга бу саволни беришга ҳаққим йўқдир... (Ю. Семенов.)

Контекстда битта модал сўз бор: *эҳтимол*. Фикрнинг ноаниқ, гумонли эканлигини билдиради. Бу гуруҳга яна *балки* модал сўзи ҳам киради. Мисолда баён этнлаётган фикрнинг (*У нотўғри айтгандир, шу сабабли бу саволни беришига ҳаққим йўқдир*) ноаниқлигини кўрсатяпти. Гапнинг бўлаклари билан грамматик алоқада эмас, ки- рнш бўлак вазифасида, гап бўлакларидан вергул билан ажратилади.

Ҳақиқатан, Ҳайдар танлаган мавзу... ниҳоятда қал- тис муаммо. (О. Еқубов.)

Контекстда битта модал сўз бор: *ҳақиқатан*. Фикр- нинг ростлиги ва фикрнинг аниқлигини ифодалаш учун хизмат қилувчи модал сўзлар гуруҳига киради. Бу групп- пага яна *дарҳақиқат, ҳақиқатда, муҳаққақ* каби сўзлар ҳам тегишлидир. Мисолда *Ҳайдар танлаган мавзу... ни- ҳоятда қалтис муаммо* деган фикрнинг ростлигини кўр- сатяпти. Бошқа бўлаklar билан грамматик алоқага ки- ришмаган, алоҳида пауза билан айтилади. Шунинг учун гапнинг қолган бўлакларидан вергул билан ажратила- ди. Гапда кириш сўз вазифасида келган.

Боғловчилар таҳлили тартиби

1. Қўлланишига кўра тури.
2. Гапдаги маъно ва вазифасига кўра тури.
3. Нималарни боғлаганлиги.

Боғловчилар таҳлили намунаси

Домла янтоқ ва какра босган сўқмоқ йўлдан бир-бир босиб орқага қайтди. (О. Еқубов.)

Контекстда битта боғловчи бор: *ва*. Якка қўлланув- чи боғловчи. Гапдаги. вазифасига кўра тенг боғловчи, чунки тенг ҳуқуқли компонентларни бириктириш учун ишлатилади. Тенг боғловчиларнинг бириктирувчи тури- га киради. Бу гуруҳга кирувчи *ҳамда* боғловчиси ҳам бор. Бириктирувчи боғловчилар гап бўлаклари ва қўш- ма гап таркибидagi компонентларни бир-бирига нисба- тан тенг, бири- иккинчисига тобелаимайдиган қилиб боғ-

лайди. Бу гапда сифатдошли бирикманинг икки та темг компоненти (янтоқ, какра) т\ босган сифатдошига нисбатан ўзаро бириктириб келган: *янтоқ ва какра босган*. Мисолда *янтоқ ва какра* сўзларни бир бирига дахли бўл- маган ҳолда, ўзича *босган* сўзи билан бирика олади (*янтоқ босган, какра босган*) ва ҳар бир *босган* сўзи- дан берилган нима? (н и м а босган?) сўроғига жавоб бўлиб, алоҳида бирикмани ташкил этади. Демак, тенг ҳуқуқли ҳисобланади.

Чой ичиб ўтирган одамларнинг дилида қандайдир оғир ўйлар бор эди, аммо ҳеч ким оғиз очиб урушдан гапирмасди. (С. Аҳмад.)

Контекстда битта боғловчи бор: *аммо*. Якка ҳўлла- нувчи боғловчи. Тенг боғловчи. Тенг боғловчиларнинг зидловчи турига тегишли. Бу турда *лекин, бироқ* боғловчилари ҳам бор. Зидлов боғловчилар мазмунан бир- бирига зид бўлган тенг компонентларни боғлайди. Мисолда *аммо* боғловчиси икки содда гапда ифодаланган фикрни бир- бирига қарама-қарши қўйиш (тенг ҳуқуқли компонент сифатида боғлаш) учун хизмат қилган.

Бу нимаси? Ботаётган қуёш нурининг ўйиними ёки биров ўқ уздими? (А. Удалов.)

Контекстда бир боғловчи бор: *ёки*. Жуфт қўлланувчи боғловчи. Якка ҳолда ҳам ишлатилади. Бу гапда ҳам якка ишлатилган. Тенг боғловчи, унинг айирувчи турига киради. *Ё, ёхуд, дам, гоҳ, баъзан, бир* каби боғловчилар ҳам компонентлардаги воқеаларнинг бирини бошқасидан ажратиб боғлайди. Бу гапда икки ҳодисадан бирининг— биринчиси ёки иккинчисининг—юз берганлиги ҳақида фикр юритилмоқда. *Ёки* боғловчиси бу қўшма гапда икки содда гапни боғлаган.

Надоматлар бўлгайким, бу машъум хат бу сафар қалбаки эмас, рост чиқди. (О. Ёқубов.)

Контекстда бир боғловчи ишлатилган: *-ким*. Қўлла- нишга кўра якка боғловчи. Гапдаги вазифасига кўра эргаштирувчи боғловчилар сирасига киради. Боғлаш хусусиятига кўра аниқлов боғловчисидир. Бу боғловчи *,-ки,* -ким тарзида икки хил шаклда қўлланилади. Буларда охиргиси архаиклашув тенденциясига эга. *-ким* боғловчиси эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапни бош гап билан боғлаш учун ишлатилади. У ҳар доим [Бош гапнинг кесимига бириктириб келади.

Бу ердан Очилнинг ёзаётган нарсаси унга кўринарди, шунинг учун Очил чап елкасини буриб, ёзувларини тус- ди. (П. Қодиров.)

Контекстда бир боғловчи бор: *шунинг учун*. Якка қўлланувчи боғловчи. Эргаштирувчи боғловчилар группасига киради. Сабаб эргаш гапларни бош гап билан боғлайди.

Шамол эса, серрайиб қолган дарахт шохларига те- гар-тегмас, гўё бир нарса чақиб олгандек, дарҳол ўзини олиб қочарди. (А. Удалов.)

Контекстда иккита боғловчи бор: *эса, гўё*.

эса — тенг боғловчилар сирасига киради. Бу боғловчи билан яқин маънода қўлланувчи *бўлса* боғловчиси ҳам бор;

гўё — якка қўлланувчи боғловчи. Эргаштирувчи боғ- ловчиларнинг чоғиштирув боғловчилар турига киради. Унинг *гўёки* варианты ҳам бор. Бу боғловчи бош гапда- ги фикрни эргаш 'гапдаги фикрга чоғиштиради, қиёс- лайди, солиштиради, ўхшатади. Бу мисолда *Шамол эса, дарҳол ўзини олиб қочади* компонентининг мазмуни *бир нарса чақиб олгандек* компонентининг мазмунига қиёс- ланяпти, чоғиштириляпти. Демак, бунда *гўё* боғловчиси икки содда гапни боғлаш учун ишлатилган.

Кўмакчи таҳлили тартиби

1. Келиб чиқиши ва лексик маъносини йўқотмиш да- ражасига кўра тури (кўмакчими ёки кўмакчи отми экан- лиги).

2. Келишикларни) бошқаришига кўра тури.

Кўмакчи таҳлили намунаси

Умрдан ўтажасак ҳар лаҳза учун Қудратли қўл билан қўяйлик ҳайкал.
(*Ғ. Ғулом.*)

Контекстда иккита кўмакчи бор: *учун, билан.*

учун — соф кўмакчи. Лексик маънога эга эмас, фа- кат грамматик маъносигина бор. Бош келишикдаги от ёки| олмош билан қўлланади ва сабаб маъносини ифо- далайди.

билан кўмакчисининг характеристикаси ҳам *учун* кўмакчисига берилган характеристикага ўхшаш. Фақат

билан сабаб эмас, восита маъноси **Ми■■** англатадй, у бош- қарган бўлак гаида тўлдирувчи бўлиб келади. -

Йигирма минут қадар вақт ўтгандан сўнг енгил таъзим билан Гуландом кириб келди. (*Ойбек.*)

Контекстда учта кўмакчи бор: *адар, сўнг, билан.*

сўнг — кўмакчи маъноснда қўлланувчи равишдан кўмакчига ўтган. Чиқиш келишигидаги сўзга бирикади. Бу группа кўмакчилар қаторига *бери, бўлак, ўзга, ке- йин, ташқари, бошиқа, нари, бурун* каби сўзлар киради.. Мисолда *сўнг* иш-ҳаракатнинг бажарилиши билан боғ- лик бўлган вақт муносабатни билдириб келяпти. У. бошқарган сўз қачон? сўроғига жавоб бўлади (*қа- чо н кириб келди?—йигирма минут қадар вақт ўтган- дан сўнг кириб келди.*)

Контекстдаги *билан, қадар* сўзларига ўхшаш кўмак- чиларнинг таҳлили юқорида берилди.

Музика садоси остида қадамлар илдамлашди. (*Ҳ. Назир.*)

Контекстда битта кўмакчи бор: *остида*. Кўмакчи от. Лексик маъноси сақланган. *остида* кўмакчи оти вертикал (тик) йўналишни билдиради. Бу тур кўмакчиларга *таг, уст* сўзлари ҳам киради. *ост* жўналиш, ўрпп- пайт, чп- киш келишиклари аффикслариини олиб, кўмакчи вази- фасида ишлатилади. Мисолда у ўрин келишигида *ке- либ, иш-ҳаракатнинг* музика садоларнга мос бажари- лаётганлиги муносабатини англатаётир.

Саврининг кўз олдида ҳали кетмон тегмаган, омоч кирмаган қўриқ ётарди. (*И. Раҳим.*)

Контекстда битта кўмакчи ишлатилгап: *олдида*. Кў- макчи от. Лексик маъноси йўқолмаган. Бу кўмакчи от горизонтал (ётиқ, бўйлама)

йўналишни билдиради. *орқа, ён, ич* кўмакчи отлари ҳам *олд* билан бир группа- га киради. Қўлланганда жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишикларидан бирининг кўшимчасини олади. Бу гапда ўрин-пайт келишигида келган. Иш-ҳаракатиинг кўз олдида юз берганлиги муносабатини ифодалаяпти. У биринккан сўз қ а е р д а? сўроғини олиб, ўрин ҳоли вази- фасида келган (*қаерда ётарди?—Саврининг кўз олдида ётарди*).

Яхши зеҳн солган киши бу куй орасида қишлоқ ра- диосидан таралаётган музиканинг оҳиста, майин оҳанги етиб келаётганини пайқай оларди, (Ҳ. Назир.)

Қонтекстда битта кўмакчи бор: *орасида*. Кўмакчи от. Лексик маъноси маълум даражада сақланган. Гапда

кўмакчилардек от ва олмошнинг маълум бнр гап бўла- ги бўлиб келишида кўмаклашадн. Бу кўмакчн от ҳам вертикал, ҳам горизонтал йўналиш билдирувчи (*ўрта, бош* каби) кўмакчи отлар қаторига киради. *ора* жўна- лиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари билап қўллани- лади. Мисолда у ўрин-пайт келишигида келган. *Орасида* кўмакчи оти бу гапда иш-ҳаракатнииг *куй орасида* ба- жарилаётганлигини англатаётир. Бу кўмакчн билан қўл- ланган сўз (*куй орасида*) гапда тўлдирувчи бўлиб кел- ган (н и м а *орасида етиб келаётганини?*—*куй орасида етиб келаётганини*).

Юклама таҳлили тартиби

1. Маъносига кўра тури.
2. Тузилишига кўра тури.
3. Гапга қандай модал маъно кўшганлиги.

Юклама таҳлили намунаси

Ушанда ҳам иморат холос-да, бошқа ҳеч нарса йўқ. (А. Қаҳҳор.)

Контекстда иккита юклама бор: *ҳам, -да*.

ҳам — таъкид ва кучайтирув юкламаси, *ўшанда* ол- мошининг маъносини таъкидлаб келяпти.

-да — таъкид ва кучантирув юкламаси. Бу группага **-у(ю), -ку, -ок (-ёк), ҳатто, ҳаттоки, ахир, ҳам** юклама- лари киради. Тузилишига кўра аффикс юклама. Аффикс юкламалар сирасида **-ми, -чи, -а(-я), -гина(-кина, -қина)** каби юкламалар бор. Гапда айтнлган (*ўшанда ҳам имо- рат холос*) фикрни таъкидлаш учун қўлланган.

Гулдор палос,

Егоч каравот,

Ҳатто пўчоқ ташлашга пақир.

Ҳамма нарса жойида;

Фақат...

Фақат бунда йўқ экан тандир. (Э. Воҳидов.)

Контекстда иккита юклама бор: *ҳатто, фақат*.

ҳатто — таъкид ва кучайтирув юкламаси. 'Тузилиши- га кўра сўз юклама. Мисолда айтилаётгап фикрни ку- чайтириш учун ишлатилган. Ундан сўнг келган бўлак- лар кўмакчидан олдин келган қисмдаги фикрии қувват- лаш, уни кучайтириш учун хизмат қилаётир,

фақат—айирув ва чегаралов юкламаси. Бу турга **-гина (-кина, -қина)** юкламаси ҳам киради. Тузилишига кўра сўз юклама. Мисолда ўзидан кейин келган гапда ифодаланган (*бунда йўқ экан тандир*) фикрни ажратиб, чегаралаб кўрсатиш оттенкасини бериш учун қўлланган.

Евқур Спартакка бурайми ё юз...

Ераб, Икар зотин борму ҳудуди? (А. Орипов.)

Контекстда битта юклама бор: **-ми(-му)**. Сўроқ юк- ламаси, сўроқ ва таажжуб юкламалари сирасига тегиш- ли. Бу гуруқга **-чи, -а(-я), наҳот, наҳотки,** юкламалари ҳам киради. Тузилиши жиҳатидан аффикс юкламадир. Мисолда риторик сўроқни юзага чиқариш учун ишла- тилган.

*Наҳотки еримиз Чапна айланиб,
Наҳотки дарёлар Оқар тескари,
Наҳотки одамлар
Кезар дарбадар... (Ғ. Ғулом.)*

Контекстда битта юклама бор: *наҳотки*. Таажжуб юкламаси. Сўрок ва таажжуб юкламалари сирасига ки- ради. Сўз-юклама. Контекстда уч марта такрорланган бўлиб, ажабланиш, ҳайратланиш оттенкаси (жилоси)ни юзага чиқариш учун хизмат қилган.

Нариги қатордаги станокларда ишлаётган паст бўй- ли қотмагина қиз уни кузатиб турарди. (Мирмуҳсин.)

Контекстда бир юклама ишлатилган: -гина. Юклама- нинг айирув ва чегаралов группасига мансуб. -гина юк- ламаси тузшшига кўра аффикс-юкламадир, унинг -кина, -қина вариантлари ҳам учрайди. Мисолда қизнинг қотмалигини ажратиб кўрсатиш учун ишлатилган.

Ун етти ёш:

— *Мен учун у фақатгина*

Қуёш бўлиб кўринар. (Ғ. Нуруллаева.)

Контекстда бир мураккаб юклама бор: *фақатгина*, Айирув ва чегаралов юкламаси. Мисолда бир турдаги икки юклама бириккан ҳолда ишлатилган: *фақат* сўз юкламасига -гина аффикс юкламаси кўшилиб келган.

Улар биргаликда гапда ифодаланган фикр[№] ажратиб, чегаралаб кўрсатаётир. Кейинги юклама ажратиш жи- лосини кучайтириш мақсадида қўлланган.

Жабрда масала қўш муаммодир,

Худди иғунда бир улуг қурилиш жодир.

(Ғ. Ғулом.)

Контекстда битта юклама бор: *худди*. Аниқлов юкла- маси. Тузилиши жиҳатидан сўз юклама. Мисолимизда *худди* юкламаси биринчи гапдаги фикр иккинчи гапдаги фикрнинг юзага чиқиши учун асос эканлигини аниқлаб кўрсатиш мақсадида ишлатилган.

Ундов таҳлили тартиби

1. Маъносига кўра тури.
2. Тузилишига кўра тури.
3. Гапдаги вазифаси.

Ундов таҳлили намунаси

Оҳ, қандай қиламан!? Бормай десам севгилим Тош- кентга кетиб қолар экан... Уҳ! Жуда қийин ҳолда қол- дим-да. (Ҳамза⁶⁷.)

Контекстда иккита ундов бор: *оҳ, уҳ*.

оҳ —эмоционал ундовлар группасига киради. Бу группага *эх, вой, воҳ, уср, дод* каби ундовлар ҳам кира- ди. Тузилиши жиҳатидан содда ундовдир. *оҳ* ундови ночорлик, қайғу туйғусини ифодалаш учун ишлатилган. Гапдаги бошқа сўзлар билан грамматик алоқага ки- ришмаган.

уҳ ундовининг айглатгаи маъноси ҳам худди *оҳ* ун- дови билдирган

маънога ўхшаш. У ҳам содда ундов. Мисолда уҳ ундовн оғир аҳволга тушиб қолиш туфайли юз берган чарчаш туйғусини ифодалаётир. Бошқа бў- лаклар билан грамматик алоқага киришмаган.

*Эй Ҳабибий, чиқмагил зинҳор адаб қонунидан,
Пок адаб, оташнафас, доно сухандонлар ётур.
(Ҳабибий.)*

Контекстда бир ундов бор: *эй*, Императив ундовлар группасига, мансуб, Бу группада *ҳой, ой, алло, тсс, марш, жим* сингари ундовлар бор. Тузилишига кўра. содда.ундов. Мисолда *эй* ундови вокатив характерда бў:

лйб, фикр қаратилган шахс (*Ҳабабий*) диққатини ай- тилган фикрга тортиш учун ишлатилган. Гапда бирор сўроққа жавоб бўлмайди, гап бўлаги саналмайди.

Оҳ-оҳ-оҳ! Раҳмат, дўстим, раҳмат!— деди Улмас Хунглернинг елкасига қўлини қўйиб. (Ё. Шукуров.)

Контекстда иккита ундов бор: *оҳ-оҳ-оҳ, раҳмат*.

Оҳ-оҳ-оҳ — эмоционал ундов. Тузилишига кўра сос- тавли ундов. Бу турнинг такрорий ундов группасига киради. Товуш состави бир бўлган ундовларнинг бирдан ортиқ ишлатилиши такрорий ундовларни ҳосил қилади: *бай-бай-бай,, ҳай-ҳай-ҳай-ҳай, ўҳ-ўҳ-ўҳ* каби. Мисолда *оҳ-оҳ-оҳ* ундови мамнунлик туйғусини ифодалаш учун хизмат қилади.

раҳмат—урф-одат ундовлари группасига мансуб, *Марҳамат, марҳабо, салом, ассалом, баракалло, ташак- кур, офарин* каби сўзлар ҳам шу тур ундовларга мисол бўла олади. Мазкур сўзлар сўзловчининг турли-туман ички туйғуларини ифодалайди. Тузилиши жиҳатидан *раҳмат* ундови содда ундовлар сирасига киради. Мисол- да у сўзловчининг миннатдорчилик туйғусини ифодала- ган, шу билан бирга бир ўзи вокатив гап ҳисобланади (такрорланган вокатив ган).

Тақлид сўз таҳлили намунаси

1. Нимага тақлид қилинишига кўра тури.
2. Тузилишига кўра тури.
3. Гапдаги вазифаси.

Тақлид сўз таҳлили намунаси

*Совуқ хонам, соат чиқ-чиқи,
Ташқарида хазонрез боғлар,
Ёмғирнинг жим нолиши қилиши... (А. Орипов.)*

Контекстда битта тақлид сўз бор: *чиқ-чиқ*. Товушга тақлид сўз. Қаттиқ жисмлардан чққадиган товушгй тақ- лид қилиш йўли билан ҳосил бўлган. Тузилишига' кўра жуфт тақлид сўз. Компонентлари ўзгаришга ўчрамаган, бир хил товушларни ифодалайди. Мисолда отлашиб, учинчи шахс, birlik эгалик аффиксини олган (*'соатнинг чиқ- чиқи*), *соат* сўзи билан биргаликда номинатив гапни ташкил этадн.

. 0

Ҳалиги овоз чиққан томонда бирпас ивир-шивир бўл- ди-да, тинди. (Ҳ. Йўъмон, А. Шораҳмедов.)

Контекстда битта тақлид сўз бор: *ивир-шивир*. То- вушга тақлид сўз. Инсон товушига тақлид асоснда ке- либ чиққан. Тузилишига кўра жуфт, иккита компонен- тига бнр товуш (**ш**) қўшиш билан такрорланган. Ҳар хил товушларни ифодалайдн. Гапда эга вазифасида келган, н и м а? сўроғига жавоб бўлади (нима бўл- ди?— *ивир-шивир* бўлди. н и м а тинди?— *ивир-шивир* тинди).

Ҳовлида югур-югур бошланди, шивир-шивир овозлар эшитилар, эшиklar шарақ-шуруқ очилиб-ётилар эди. (0. Ёқубов.)

Контекстда иккита тақлид сўз бор: *шивир-шивир, шарақ-шуруқ*.

шивир-шивир — товушга тақлид сўз, инсои товушига тақлид

асосида ҳосил бўлган. Тузилишига кўра жуфт тақлид сўз. Компонентлари ҳеч ўзгаришсиз такрорланган, бир хил товушларнинг такрорланганлигини ифода-лайди. Гапда аниқловчи вазифасида келиб, қандай? сўроғини олади (қ а н д а й овозлар?—*инвир-шивир овозлар*).

шарақ-шуруқ — товушга тақлид сўз. Қаттиқ жисм-ларнинг бирига урилишидан чиқадиган товушга тақлид асоснда яратилган. Тузилишига кўра жуфт, ик-кинчи компоненти товуш ўзгаришига учраган. Шунга кўра ҳар хил овозларни ифода-лайди. Гапда феъл кесим (*очилиб-ёпилар эди*)дан берилган қандай? сўроғини олиб равиш ҳоли вазифасида келган (қ а н д а й очилиб-ёпилар эди?—*шарақ-шуруқ очилиб-ёпилар эди*).

Чой қозонини бурдалаб ташлагандек ой тангалари сув бетиде милт-милт оқади. (С. Аҳмад.) Гапда битта тақлид сўз бор: *милт-милт*. Образга тақлид сўз (шуъ-ла — нурнинг кўринишига тақлид қилинган). Тузилиши жиҳатидан жуфт тақлид сўз. Компонентлари ҳеч ўзгаришсиз такрорланган, бир хил образшиг такрорланганлигини ифода-лайди. Мисолда феъл кесим (*оқади*)дан берилган қ а н д а й? сўроғига жавоб бўлади ва равиш ҳоли ҳисобланади (қ а н д а й оқади?—*милт-милт оқади*).

Эшик ланг очик, лекин уйда ҳеч ким кўринмас эди. (К. Симонов.)

Контекстда битта тақлид сўз бор: *ланг*. Образга тақлид с.ўа. Тузилишига кўра содда тақлид сўзлар группа- ') сига киради. Гапда аниқловчи вазифасида келган. Қ а н д а й? сўроғига жавоб бўлади (қ а н д а й очик?—*ланг очик*).

СИНТАКТИК ТАҲЛИЛ

Синтаксисни ўрганишда, грамматик қонун-қоидаларни изчил ўзлаштиришда амалий характердаги синтактик таҳлил беқиёс аҳамиятга эришди. Конкрет тил факт-лари мисолида тилнинг грамматик қурилиши ва унинг назарий-амалий асослари эгаллашда синтактик таҳлил, айниқса, зарурдир. Синтактик таҳлил лекцияда ўтилиб, мушоҳада қилинган назарий бешмларни амалий ўзлаштириш, яхшироқ идрок қилиш малакаларини ҳосил қилади ва уни мустаҳкамлайди.

Таҳлил ўтказишда системалик ва изчилликка риоя қилиш лозим. Синтаксиснинг йирик темалари ва бўлим-лари ўтиб бўлиб, амалий машғулотларда, маълум даражада, шу тема ва бўлимларга оид назарий грамматик маълумотлар мустаҳкамланиб бориб, зарурий ма-лака ва билим тасаввур ҳосил қилинган, таҳлил ўтказиши мақсадга мувофиқдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, синтаксиснинг йирик темаларини ва қисмларини бўйича бирданига тўлиқ таҳлил ўтказиш қийин. Таҳлилда тадрижийлик ва системаликка риоя қилиш талаб этилади. Масалан, гап бўлаклари ўтилгандан сўнг бош ва иккинчи даражали бўлақлар бўйича грамматик таҳлил ўтказиш мумкин, аммо бундай таҳлил тўлиқ

характерга эга бўлмайди. Гап бўлаклари- га бевосита алоқадор бўлган масалалар, жумладан, гап бўлаklarининг уюшиши, ажратилиши, тартиби, синтак- тик вазифа бажармайдиган элементлар ҳам грамматикада муҳим аҳамиятга эгадир. Ана шу масалалар ўрга- нилгач, гап бўлаклари бўйича грамматик таҳлил ўтказилиши мумкин. Бундай таҳлил тўлиқ ва атрафлича бўлиб саналада.

Узбк тили синтаксисиди қуйидаги темалар бўйича таҳлил ўтказиш тавсия этилади:

1. Сўз бирикмаси бўйича.
2. Содда гап бўйича.
3. Бир составли содда гап бўйича.
4. Гап бўлаклари бўйича.
5. Қўшма гап бўйича: а) боғланган қўшма гап бўйича; б) боғловчисиз қўшма гап бўйича; в) эргаш гап- ли қўшма гап бўйича; г) мураккаб период бўйича.

6. Узга гапли кўшма гап бўйича.

Таҳлил дастлаб дарс жараёнида аудиторияда ўтҳа- зилиб, студентларда маълум малакалар ҳосиш қилинади. Таҳлил ўтказиш методикаси, принциплари ҳақида студентларда зарурий тушунчалар ва амалий кўникмалар ҳосиш қилинган, уй вазифаси ва аудиториядан ташқариги мустақил машғулотларда таҳлилга катта эътибор берилган яхши самара беради. Чунки таҳлил студентларнинг билвдхг қобилиятларини активлаштиришга, тафаккур доираси ва нутқини ўстиришга ёрдам беради, ижодий активлигини кучайтиради. Таҳлил студентларнинг мустақил ишлашга, тил фактлари ҳақида ўйлашга ва чуқурроқ мушоҳада қилишга, фикр юритишга, муҳокама қилишга, қийинлашган тил фактларининг ўхшаш ва ноўхшаш томонларини ажрата билишга, хулосалар чиқара олишга даъват этади. Тил фактларини кузатиш ва таҳлил қилиш грамматикани амалий жиҳатдангина эмас, назарий жиҳатдан ҳам янада чуқурроқ ўзлаштиришга ёрдам беради.

Сўз бирикмаси таҳлили тартиби

1. Гапни сўз бирикмаси ва синтагмаларга ажратиш. Сўз бирикмасининг синтагма ва гап (предикатив асос)- дан фарқини изоҳлаш.

2. Ҳоким ва тобе сўзлар, уларнинг ифодаланиши ва морфологик кўриниши, сўроғи, тартиби.

3. Сўз бирикмаси компонентларининг ўзаро синтактик алоқаси (тенгланган ва тобеланган), компонентлар орасидаги алоқанинг характери (очиқ конструкция ва ёпиқ боғланган).

4. Ҳоким сўзнинг қайси сўз туркумига мансублигига • кўра бирикма типлари: отли бирикма (от термини кенг маънода), феъллик бирикма, равишли бирикма.

5. Сўз бирикмаси компонентлари орасидаги синтактик муносабатларининг характери:

а) атрибутив (аниқловчи) бирикма, аниқловчининг характерига кўра бирикма хиллари; қаратқич- аниқловчи (белгили ва белгисиз), сифатловчи-аниқловчи сўз бирикмалари. Сифатловчи-аниқловчи бирикмаларнинг материал кўриниши — тобе сўзга кўра:

а) отли бирикма; б) сифатли бирикма; в) олмошли бирикма; г) сонли бирикма; д) сифатдошли бирикма;

б) объектли (тўлдирувчи) бирикма, материал кўриниши, воситали тўлдирувчи ва воситасиз тўлдирувчи бирикма, кўмакчи ва кўмакчисиз бирикма;

в) релятив (ҳолли) бирикма, материал кўриниши.

6. Сўз бирикмаси компонентларини боғловчи воситалар (сўз формалари, ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби, интонация).

7. Сўз бирикмаси компонентлари орасидаги боғланган турлари: а) мослашув (сўз бирикмасининг мослашуви, эга кесимнинг мослашуви, эга кесимнинг баъзан соида мослашмаслиги), қаратқич билан

қаралмишнинг мослашуви (баъзан сонда мослашмаслиги), морфологик таркиби;

б) бошқарув, бошқарувчи ва бошқарилувчи. сўзлар, ҳоким сўзнинг қайси туркум билан ифодаланишига кўра турларн (фёъл бошқаруви, от бошқарувн, сифат бош- қаруви, сон бошқаруви, равиш бошқаруви, модал сўзлар бошқаруви), тобе сўзнинг грамматик шаклга кўра (келишикли бошқарув, кўмакчиши бошқарув);

в) битишув, тобе ва ҳоким сўзнинг ифода .материали (от + от, олмош + от, сифат + от, сифатдош + от), от ва фёълшиг ҳоким сўз бўлнб келиши, тобе сўзнинг грам- матнк формага эга бўлмаслиги, синтактик боғланши- нинг ифодаланиши (мазмун, тартиб, интоиация).

8. Сўз бирикмасининг тузилиши (содда ёкп мурак- каб бирикманинг компонентлари).

9. Сўз бирикмасиинг маъноси.

Сўз бирикмаси тахлили намуиаси

радиодан гапирмоқ: гапирмоқ — ҳоким сўз, фёълнинг ҳаракат номи формаси билан ифодаланган; *радиодан* — тобе сўз, чиқиш келишигидаги от билан ифодаланган, от+.фёъл, сўроғи — н и м а, д а н , *гапирмоқ.?*, тартиби од- дий — тобе.сўз олдин, ҳоким сўз ундан кейин келган.

сўз бирикм.аси компонентлари орасидаги синтактик алоқа — тобеланиш;

.. фёълли бирикма, ҳоким сўз фёъл туркумига мансуб; ... : объектли бир-икма, воситадн тўлдируцчили, кўма-кчи- снз бирнкма; . . .

■ бирйкма компонентлари сўз формаси ~ чиқиш кели- шиги формасй билан ўзаро боғланган; . . .

бошқарув, *гапирмоқ* бошқарувчи, *ридиодан* бошқа- рилувчи, фёъл бошқаруви, келишикли. бошқарув;

содда бирикма;

тобе сўз ҳаракат (*гапирмоқ*) бажариладиган объект- ни билдиради. Бирикма ҳаракат ва шу ҳаракат амалгЗ ошириладиган объект (*радио*) маъносини англатади. Схемаси қуйидагича:ч

бошқарув | нимадан? радиодан гапирмов; ч бошқарилувчи бошқарувчи

катта бино: бино — ҳоким сўз, от билан ифодалан- ган; *катта* — тобе сўз, сифат билан ифодаланган; си- фат + от, сўроғн — қ а н д а й?, тартиби оддий—тобе сўз ҳоким сўздан олдин келган.⁷³

тобеланиш;

отли бирикма, ҳоким сўз — от;

атрибутив (аниқловчили) бирикма, сифатловчи-аниқ- ловчили бирикма, сифатли бирикма (сифат + от);

бирикма компонентлари сўз тартиби орқали боғлан- ган;

битишув, тобе ва ҳоким сўзлар ҳеч қандай грамма- тик белгиларга эга эмас;

содда бирикма;
тобе сўз белги-ҳажм билдиради. Бирикма предмет (*бино*) ва унинг белгисипи (*катта*) англатади. Схемаси қуйидагича:

битишув

қандай?

у'

катта бино сифатловчи еифатланмшц

бизнинг вазифамиз: вазифамиз — ҳоким сўз, от би- лан ифодаланган, I шахс кўпликдаги эгалик формасини қабул қилган; *бизнинг* — тобе сўз, кишилиқ олмоши би- лан ифодаланган, қаратқич келишқгида; олмош + от, сў- роғи — к и м н и н г?, тартиби оддий — тобе сўз олдин, ҳоким сўз кейин келган,

Сўз бирикмаси компонентлари орасидаги синтактик алоқа — тобеланиш;

отли бирикма, ҳоким сўз от туркумига мансуб; атрибутив (аниқловчили) бирикма, қаратқич-аниқ- ловчили, белгили (-нинг мавжуд) қаратқич-аниқлов- чили;

бирикма компонентлари сўз формаси билан боғлан- ган. Ҳоким сўз (*вазифамиз*) талабига кўра тобе сўз қа- ратқич келишиги формаси (- нинг)ни қабул этган;

мослашув, қаратқич-қаралмиш мослашуви, шахс (I шахс) ва сон (кўплик)да мослашган; содда бирикма;

тобе сўз қарашлилиқ, тегишлилик билдиради. Бирик- ма предмет (*вазифа*) ва унинг ким (*биз*) га тегишли, қарашли эканлигинн англатади. Схемаси қуйидагича:

мослашув

кимнинг?

Бизнинг вазифамиз

қаратқичи қаралмиш

почта орқали жўнатмоқ:жўнатмоқ—ҳоким сўз, феълнинг инфинитив формаси билан ифодаланган, поч- та орқали — тобе сўз, от ва функционал кўмакчи билан ифодаланган, сўроғи — қ а н д а й?, эркин тартиб — тобе сўз олдин, ҳоким сўз кейин келган;

сўз бирикмаси компонентлари о,расидаги синтактик алоқа — тобеланиш;

феълли бирикма, ҳоким сўз — феъл туркумига ман- суб;

объектли (тўлдирувчили) бирикма, воситали тўлди- рувчили, кўмакчили тўлдирувчили бирикма; от + кўмак- чи + феъл;

ёрдамчи сўз билан боғланган. Тобе сўз ҳоким сўзга *орқали* кўмакчиси билан боғланган;

бошқарув, *почта орқали* — бошқарилувчи, *жўнат- моқ* — бошқарувчи, феъл бошқаруви, кўмакчили бошқа- рув;

содда бирикма;

тобе сўз восита бўлган предмет, сўз бирикмаси ҳара- кат ва унинг бажарилишида восита бўлган предмет маъносини билдиради. Схемаси қуйидагича:

бошқарув



қандайг Почта орқали жўнатмоқ ошқарилувчи бошқарувчи

Эрта билан Навоийнинг чодиридан бошқа ҳамма чо~ дирлар йиғиштирилган эди. (Ойбек.)

Сўз бирикмалари: *эрта билан йиғиштирилган эди; ҳамма чодирлар; бошқа чодирлар; Навоийнинг чодирди; Навоийнинг чодиридан бошқа.*

Чодирлар йиғиштирилган эди — предикатив бирлик. Синтагмалар: *эрта билан; Навоийнинг чодиридан бошқа; ҳамма чодирлар йиғиштирилган эди.*

Сўз бирикмалари ва синтагмаларнинг фарқи қисқача баён қилинади.

чодирлар йиғиштирилган эди — предикатив бирлик, гапнинг предикатив асоси, ҳукм ифодаланган, эга ва ке- симдан иборат, модаллик (ҳаракатнинг бажарилганли- гини тасдиқлаш), замон (ҳаракат вақт жиҳатидан анча плгари бажарилган), шахс (III шахс) категорияларига эга, шунинг учун сўз бирикмаси ҳисобланмайди. Эга ва кесим шахсда мослашган, лекин соида мослашмаган (эга — кўпликда, кесим — бирликда).

эрта билан йиғиштирилган эди — **йиғиштирилган эди** — ҳоким сўз, феъл (асосий ва тўлиқсиз феъл бишан пфодаланган, *эрта билан* — тобе сўз, пайт равиши (ра- виш ва кўмакчи сўз) билан ифодаланган, равиш + кў- макчи + асосий ва тўлиқсиз феъл, сўроғи — қ а ч о н ?, эркин тартиб — ҳоким сўз олдин, тобе сўз кейин келган; грамматик муносабат — тобеланиш; феълли бирикма, ҳоким сўз—феъл туркумига ман- суб;

релятив бирикма;

ёрдамчи сўз (*билан* кўмакчиси) орқали тобе сўз ҳо- ким сўзга боғланган;

бошқарув, *эрта билан*— бошқарилувчи, *йиғиштирил- ган эди* — бошқарувчй, феъл бошқаруви, кўмакчилй бошқарув;

содда бирикма;

тобе сўз пайт, вақт билдиради. Бирикма ҳаракат ва унинг бажарилиш пайтини англатади. Схемаси қуйида- гича.:

'бошқарув

қачон?^

эрта билан йиғиштирилган эди. бошқарилувчи бошқарувчи

бошқа чодирлар: чодирлар — ҳоким сўз, от билан ифодаланган, *бошқа* — тобе сўз, сифат билан ифодалан- ган: сифат+от, сўроғи — қ а й с и ?, эркин тартиб — тобе сўз олдин, ҳоким сўз кейин келган; грамматик муносабат — тобеланиш; отли бирикма, ҳоким сўз — от;

атрибутив бирикма, сифатловчп аниқловчили бирик- ма, сифатли бирикма (сифат+от), тобе сўз ҳоким сўзга сўз тартиби билан боғланган;

битишув, сифат ва от туркумига мансуб сўзлар син- тактик алоқага киришган, ҳеч бир грамматик қўшимча- ларга эга эмас, синтактик боғланиш тартиб орқали ифо- даланган;

содда бирикма;

тобе сўз тўдадан ажратиш, таъкидлаш маъносини билдиради; бирикма бир предметни бир тўда предмет- лардан ажратиб кўрсатиш, таъкидлаш маъносини анг- латади. Схемаси қуйидагича:

битишуъ

76

қайсиг

оошқа чодирлар эргашувчи зргаштирувчи

ҳамма чодирлар, Навоийнинг **чодир** бирикмалари ҳам юқорпдаги битишув ва мослашув муносабатида 'бўлган бирпкма намуналари асосида таҳлил этилади.

Навоийнинг чодиридан бошқа: бошқа — ҳоким сўз, сифат билан ифодаланган, *Навоийнинг чодиридан* — тобе компонент, от билан

ифодаланган, бошқарилувчи ччиқиш келишимги ва III шахс эгалик кўшмчасини олган, ^от+от+сифат, сўроғи - нимадан?, тартиби оддий — тобе сўз олдин, ҳоким сўз кейин келган;

грамматик муносабат — тобеланиш; отли бирикма, ҳоким сўз •— сифат; объектли бирикма, воситали тўлдирувчили, келишикли, кўмакчисиз бирикма;

сўз формаси билан боғланган. Тобе сўз ҳоким сўзга чиқиш келишиги (-дан). формаси билан боғланган;

бошқарув, *Навоийнинг чодиридан* — бошқарилувчи, *бошқа* — бошқарувчи, от (сифат) бошқаруви, келишкли бошқарув;

мураккаб бирикма, тобе компонент мураккаблашган, *Навоийнинг чодир* (*Навоийнинг* тобе сўз, *чодир* ҳо- ким сўз);

тобе сўзлар предметнинг (Навоийга) мансублигини, хослигини билдирган. Бирикма бир предметни шу тур- кумдаги бошқа предметлардан ажратиш маъносини бил- дирган. Схемаси қуйндагича:

бошқарув

нимадан?

1

^... ж

Навоийнинг чодиридан. бошқа

бошқарилувчи ' бошқарувчи

Мош ранг духоба дўппили, тўққиз-ўн яшар чиройлик- кина бола — болаларнинг энг каттаси эди. (Ойбек.)

мош ранг духоба дўппили—1-синтагма, *тўққиз-ўн яшар чиройликкина бола* — 2- синтагма, *болаларнинг энг каттаси эди* — 3- синтагма; *мош ранг, духоба дўп- пили, тўққиз-ўн яшар, чиройликкина бола, тўққиз-ўн яшар бола, болаларнинг энг каттаси* — сўз бирикма- лари.

духоба дўппили: дўппили — ҳоким сўз, от билан **ифо-** даланган; *духоба* — тобе сўз, от билан ифодалан- ган: **от+от**, сўроғи — қ а н д а й? (*дўппили*), эркин тар- тиб;

тобеланиш алоқаси, биринчи компонент иккинчи ком- понентга тобе, ёпиқ боғланиш, ҳоким-тобелик мавжуд, компонентлар мазмунан бир-бирига боғлиқ;

отли бирикма, ҳоким сўз — от;

атрибутив (аниқловчили) бирикма, сифатловчи аниқ- ловчили бирикма, отли бирикма — тобе сўз от туркуми- га мансуб.

Бирикма компонентлари мазмун ёрдамида боғланган

(*дўппили духоба* дейиш мумкин эмас, *дўппилик духоба* дейиш мумкин, мдзмуни ўзгаради);

битишув, тобе сўз ҳеч қандай грамматик форма қа- бул қилмаган, мазмун орқали ҳоким сўзга боғланган; содда бирикма;

тобе сўз материал, ҳоким сўз предмет билдирган, бн- рикма (*духоба*) материалдан тайёрланган буюмни (*дўп- ни*) билдирган. Схемаси қуйидагича:

битишув

қандай?

духоба дўппили

эргашувчи эргаштирувчи

тўққиз-ўн яшар: яшар — ҳоким сўз, от билан ифода- лаиған, *тўққиз-ўн* тобе сўз, сон (жуфт сон) билан ифо- даланган: сон + от, сўроғи — н е ч а? (*яшар*), эркин тартиб;

тобеланиш алоқаси, ҳоким-тобелик мавжуд, ёпиқ боғланиш; тобе компонент икки — жуфт сўз, улар ора- сидаги синтактик алоқа — тенг боғланиш, очик кон- струкция, ҳоким-тобелик йўқ; отли бирикма, ҳоким сўз — от;

атрибутив бирикма, сифатловчи аниқловчили, тобе сўз сон — сонли бирикма;

компонентлар мазмун орқали бириккан (*яшар тўқ- қиз-ўн* дейиш мумкин эмас, *ёши тўққиз-ўнда* дейиш мум- кин, лекин бу сўз бирикмаси эмас, предикатив бирлик бўлади);

битишув, тобе сўз бош формада, синтактик боғла- нншга мазмун асос бўлган; содда бирикма;

тобе сўз ммқдор, ҳоким сўз предмет (хусусият) бил- дирган, бнрикма хусусият ва унинг миқдорий белгисини билдирган. Схемаси қуйидагича:

битишув

неча?

ўққиз-ўн яшар.

эргашувчи эргаштирувчи

...унинг ҳаётидаги энг яширин сирларниң англашга тиришаётгандай кўринарди. (Л. Толстой.)

Учта синтагма бор: *унинг ҳаётидаги, энг яширин сир- ларни, англашга тиришаётгандай кўринарди*; сўз бирик- малари: *унинг ҳаёти, 'яширин сирлар, сирларни англаш, англашга тиришмоқ, англашга тиришаётгандай кўрин- моқ, урётдаги сирлар, ҳаётидаги яширин сирлар*;

англашга тиришаётгандай кўринмоқ: кўринмоқ ҳо- ким сўз, феъл билан ифодаланган, *англашга тиришаёт- гандай* тобе сўз, ясама равишли бирикма билан ифода- ланган, тобе компонент мураккаб — жўналиш келиши- гидаги ҳаракат номи + ясама равиш, сўроғи — қ а н- д а й? (*кўринмоқ*), эркин тартиб;

билинар1-билинмас истехзо: истехзо — ҳоким сўз, от билан ифодаланган, *билинар-билинмас* — тобе сўз, тас-дик ва ннкор формадаги сифатдош билан ифодаланган: сифатдош + феъл, сўроғи — қ а н д а й? (*истехзо*), эркин тартиб;

тобеланиш алоқаси, тобе ва ҳоким компонентлар ора-сида ёпиқ боғланиш, семантик боғлиқлик бор; тобе ком-понент мураккаб, тобе компонентларда тенгланиш ало-қаси бор, очиқ конструкция, ҳоким-тобелик йўқ; отли бирикма, ҳоким сўз — от;

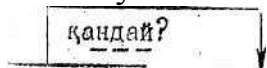
атрибутив бирикма, аниқловчили, сифатловчи аниқ-ловчили, тобе сўз — сифатдош, предметнинг ҳаракат билан боғлиқ белгисини билдирган сифатдошлик би-рикма;

бирикма компонентларни сўз тартиби орқали боғланган (тартибини ўзгартирсак предикатив бирикма айланади — *истехзо билинар-билинмас*);

битишув, тобе сўз грамматик форма қабул қилмаган; содда бирикма;

бирикма предмет ва унинг доимий бўлмаган белги-хусусиятини ифодалаган. Схемаси қуйидагича:

ойтяшув



билинар-билинмас **истехзо; вргашувчи эргаштирувчи**

Кўрганингдан кўп экан кўрмаганинг, Билганингдан кўп экан билмаганинг.

(Мақол.)

Тўртта синтагма бор: *кўрганингдан кўп экан, кўрмаганинг, билганингдан кўп экан, билмаганинг*; сўз бирикмалари: *кўрганингдан кўп, билганингдан кўп*, синтагма ва сўз бирикмалари сони тенг эмас, *кўрмаганинг кўп, билмаганинг кўп* — предикатив бирикма.

кўрганингдан кўп: кўн—• ҳоким сўз, равиш билан ифодаланган; *кўрганингдан* — тобе сўз, сифатдош (отлашган) билан ифодаланган, эгалик ва чиқиш келишиги формасини қабул қилган, сифатдош + равиш, сўроғи — нимадан? (*кўп*), эркин тартиб;

тобеланиш алоқаси, ҳоким-тобелик мавжуд, компонентлар орасида ёпиқ боғланиш бор, компонентлар ўз-ара семантик боғлиқ;

равишли бирикма, ҳоким сўз •—равиш; объектли бирикма, тўлдирувчили, воситали тўлдирувчили, келишкли бирикма;

сўз формасидан чиқиш келишиги формаси билан боғланган;

бошқарув, кўп бошқарувчи, *кўрганингдан бошқарувчи*, равиш бошқаруви, келишлик бошқарув; содда бирикма;

бирикма белги ва унинг қиёсий миқдорини билдирган. Схемаси қуйидагича:

бошқарув нимадан? ^ кўрганингдан кўп. бошқарувчи и бошқарувчи

Уқиган бола отадан улуғ. (Мақол.)

Икки синтагма ва иккн сўз бирикмаси бор: *ўқиган бола, отадан улуг*.
Синтагма ва сўз бирпкмалари миқ- дори тенг.

ўқиган бола: бола — ҳоким сўз, от билан ифодалан- ган, *уқиган* — тобе сўз, сифатдош бплан ифодаланган: сифатдош + от, сўроғи — қанда й? (*бола*), эркин тар- тиб;

тобеланнш алоқаси, ёпиқ боғланиш, ҳоким-тобелик мавжуд, компонентлар бир-бирига семаитик боғлиқ, би- риичиси эргашувчи, иккипчисн эргаштирувчи; отли бирикма, ҳоким сўз —от;

атрибутив бирикма, аниқловчили бирикма, аниқлов- чи + аниқлаимиш мазмуни бор, сифатловчи аниқловчили, тобе сўз сифатдош — сифатдошли бирикма;

бирикма компонентлари сўз тартиби орқали боғлан- ган (*бола ўқиган тарзида тартиби ўзгартирилса, преди- катив бирликка айланади*).; битишув, сифатдош + от; содда бирикма;

тобе сўз предметнинг белгисини, ҳоким сўз иредмет- ни билдиради, бирикма предмет ва унинг ҳаракат бел- гисини билдирди, схемаси қуйидагича:

қандай? ўқиган бола эргашувчи эргаштирувчи

Юрасиз кейин ҳамма нарсанинг юзида қалқиб. (77. Қодиров.)

Иккита синтагма бор: *юрасиз кейин, ҳамма нарса- нинг юзида қалқиб*; сўз бирикмалари: *кейин юрасиз, ҳамма нарса, ҳамма нарсанинг юзида , юзида қалқиб, қалқиб юрасиз*;

юрасиз қалқиб: юрасиз — ҳоким сўз, феъл билан ифодаланган, *қалқиб* --тобе-сўз, феълнинг равишдош формаси билан ифодаланган, равишдош + феъл, сўро- ғи — қ а н д а й? (*юрасиз*), тескари тартиб — ҳоким сўз олдин, тобе сўз ундан кейин келган, инверсия;

тобеланиш алоқаси, ҳоким-тобелик мавжуд, ёпиқ боғ- ланиш, компонентлар семаитик бир-бирига боғлиқ; феълли. бирикма, ҳоким сўз — феъл; релятив бирикма, тобе компонент ҳаракатнинг белги- сини билдирган;

тобе компонент ҳоким компонентга -б равишдош формаси орқали боғланган, битишув; содда бирикма;

бирикма ҳаракат ва унинг белгисини, ҳолатини бил- дирган; схемаси қуйидагича:

битишув

қандай? юрасиз қалқиб эргаштирувчи эргашувчи

Қамалган тутун жуда секин таралмоқда эди. (Ойбек.)

Икки синтагма бор: *қамалган тутун, жуда секин та- ралмоқда эди*; сўз бирикмалари: *қамалган тутун, секин таралмоқ(да эди), жуда секин таралмоқ(да эди)*;

секин таралмоқда эди: таралмоқ — ҳоким сўз, феъл билан ифодаланган, *секин*—тобе сўз, равиш билан ифо-

даланган, равиш + феъл, сўроғи — қ а н д а й? (*тарал- моқ*), эркин тартиб;

тобеланиш алоқаси, ҳоким-тобелик мавжуд, ёпиқ боғланиш, компонентлар семантик бир-бирига боғлиқ; феълли бирикма, ҳоким сўз — феъл; релятив бирикма, тобе компонент ҳаракатнинг белги- сини билдирган;

тобе сўз ҳоким сўзга тартиб орқали муносабатга ки- ришган; битишув, синтактик боғланишда мазмун асос бўлган; содда бирикма; ҳоким сўз ҳаракат, тобе сўз белги билдирган, бирик- мада ҳаракат ва унинг белгиси (ҳолати), мазмуни ифо- даланган, Схемаси қуйидагича; битшув

I

V

оркин таралмоқда вргашувчй эргаштирувЧ!

Ҳозир бирдан, шу ерда ётган жанговар кишиларга, ҳатто капитан Қосимовга ҳам ўзимни тенг сездим кўнг- лимда. (А. Мухтор.)

Тўртта синтагма бор: *ҳозир бирдан, шу ерда ётган жанговар кишиларга, ҳатто капитан Қосимовга ҳам, ўзимни тенг сездим кўнглимда*; сўз бирикмалари: *ҳо- зир сездим, бирдан сездим, шу ер(да), шу ерда ётган, жанговар кишилар, капитан Қосимов, Қосимовга тенг, капитан Қосимовга тенг, кўнглимда сездим, ўзимни тенг сездим, кишиларга тенг, жанговар кишиларга тенг, шу ерда ётган кишилар.*

бирдан сезмоқ: сезмоқ — ҳоким сўз, феъл билан ифо- даланган, *бирдан* — тобе сўз, равиш билан ифодалан- гап, равиш + феъл, сўроғи — қ а н д а й? (*сезмоқ*), эркин тартиб;

тобеланиш алоқаси, ёпиқ боғланиш, ҳоким-тобелик мавжуд, компоентлар бир-бирига семантик боғлиқ, эр- гашувчи ва эргаштирувчи компонентлар бор; феълли бирикма, ҳоким сўз—феъл; релятив бирикма, ҳаракатнинг белгиси ва ҳаракат ўртасидаги муносабат ифодаланган;

бирикма компонентлари мазмун орқали ; боғланган. Тобе сўз составидаги -дан аффикси келишик формаси функциясини йўқотган, сўз формасп янги сўзга (равиш- га) кўчган, бирикма компонентларининг тартибини ал- маштириш мумкин эмас;

битишув, синтактик ббғланишда мазмун асос бўлган; содда бирикма;

тобе компонент ҳаракат белгисининг суръатини бил- дирган, бирикма ҳаракат ва унинг бажарилиш суръати" ни билдирган. Схемаси қуйидагича:

битишув

қандай?

—

— — V ,

бирддн сезмоқ ©ргашувчи эргаштирувчи

Отдан баланд, итдан паст. (Топишмоқ.)

Иккита синтагма ва иккита сўз бирикмасидан ифо- рат: *отдан баланд*— 1-синтагма ва сўз бирикмаси, *ит- дан паст* — 2-синтагма ва

сўз бирикмаси, состав жиҳатида синтагма ва сўз бирикмаси биригатеги келган.

баланд, паст — ҳоким сўз, равиш билан ифодаланган, *отдан, итдан* — тобе сўз, чиқиш келишигидаги от билан ифодаланган: от + равиш, сўроғи — н и м а д а н? (*баланд, паст*), эркин тартиб — тобе сўз олдин, ҳоким сўз ундан кейин келган;

тобеланиш алоқаси, ҳоким-тобелик мавжуд, биринчи компонент иккинчи компонентга тобе, ёпиқ боғланиш; равишли бирикма, ҳоким компонент — равиш; объектли бирикма, воситали тўлдирувчи, келишикли бирикма;

бирикма компонентлари сўз формаси (-дан чиқиш келишиги формаси) орқали боғланган;

бошқарув, *баланд, паст* бошқарувчи, *отдан, итдан*. бошқарувчи, равиш бошқаруви, келишикли бошқарув; содда бирикма;

чоғштириш, қиёслаш маъносини билдирган, ҳоким сўз тарз, кўриниш билдирса, тобе сўз қиёсланадиган предметни билдирган, Схемаси қуйидагича;

бошқарув

■ бошқарув

нимада
н?
е

иимада
н?
т

отдан баланд

итданпаст

бошқарилувчи бошқарувчи бошқарилувчи бошқарувчи

Кун буйи, айниқса, кечки овқат устида маҳалланинг икки юз етмиш хонадони йигилишининг кун тартибини муҳокама қилди. (Х. Тухтабоев.)

4 та сшггама бор: кун буйи, айниқса кечки овқат устида, маҳалланинг икки юз етмиш хонадони, йигилишининг кун тартибини муҳокама қилди.

7 та сўз бирикмаси бор: кун буйи, кечки овқат, овқат устида, икки юз етмиш хонадон, йигилишининг кун тартиби, муҳокама қилмоқ, кун тартиби каби.

Икки юз етмиш хонадон: хонадон — ҳоким сўз, от билан ифодаланган, икки юз етмиш — тобе сўз, сон билан ифодаланган, сон + от, сўроғи — қ а н ч а? (хонадон), эр-кин тартиб;

тобеланиш алоқаси, ҳоким-тобелик мавжуд, ёпиқ боғланиш;

отли бирикма, ҳоким сўз — от;

атрибутив бирикма, аниқловчили, сифатловчи аниқловчили бйрикма, тобе сўз — сои, сонли бирикма, тобе компонент миқдор билдирган;

бирикма компонентлари тартиб орқали боғланган, (сўз тартиби ўзгартирилса, предикатив бирликка айланади — хонадон икки юз етмиш);

битишув, тобе компонент ҳоким компонент билан синтактик боғланиш учун ҳеч қандай форма қабул этмаган;

содда бирикма;

бирикма предмет ва унинг миқдорини билдирган. Схемаси куйидагича:

. битишув неча? | икки юз етмиш хонадон ♦ргашувчи
©ргаштирувчи

„ўзининг деҳқонча ҳазил-мутойибаси билан ҳамма-нинг кўнглини олар эди. (А. Мухтор.)

Икки синтагма бор: ўзининг деҳқонча ҳазил-мутойибаси билан, ҳамманинг кўнглини олар эди; сўз бирикмалари: ўзининг ҳазил-мутойибаси, деҳқонча ҳазил-мутойиба, ҳамманинг кўнгли, кўнглини олмоқ, ҳазил-мутойибаси билан кўнглини олмоқ.

деҳқонча ҳазил-мутойиба: ҳазил-мутойиба — ҳоким сўз, от билан ифодаланган; деҳқонча — тобе сўз, сифат билан ифодаланган: сифат + от, сўроғи — қ а н д а й? (ҳазил-мутойиба), эркин тартиб;

тобеланиш алоқаси, ҳоким-тобелик мавжуд, ёпиқ боғланиш, компонентлар орасида семантик боғлиқлик бор; ҳоким компонент —

жуфт сўз, улар орасидаги синтактик алоқа тенг боғланиш, очик конструкция, ҳоким-тобелик

Йўқ;

отли бирикма, ҳоким сўз — от;

атрибутив бирикма, аниқловчили, сифатловчи аниқ- ловчили бирикма, тобе сўз сифат, предмет — тушунча- нинг турғун бўлмаган белгисйни билдиради, сифатли бирикма;

бирикма компонентлари сўз тартиби орқали боғлан- ган (сўз тартиби ўзгартирилса, предикатив бирликка айланади: *ҳазил-мутойиба деҳқонча*);

битишув, ҳоким ¹сўз талабига кўра, тобе сўз грамма- тик форма кабул қилмаган; содда бирикма;

бирикма тушунча ва унинг турғун бўлмаган белгиси- ни билдирган. Схемаси қуйидагича:

1

битишув қандай?

'ф

йеҳқонча ҳазил-мутойиба эргашувчи эргаштирувчи

ҳазил-мутойибаси' билан кўнглини олмоқ: кўнглини олмоқ — ҳоким сўз, составли феъл билан ифодаланган, *ҳазил-мутойибаси билан* тобе сўзлар, от ва кўмакчи би- лан ифодаланган: от+кўмакчи + составли феъл, сўро-

фи—н и м а б и л а н? (*кўнглини олмоқ*), эркин тартиб;

тобеланиш алоқаси, бирикма компонентлари орасида ҳоким-тобелик бор, ёпиқ боғланиш, компонентлар ора- сида семантик боғлиқлик бор; тобе компонент жуфт сўз, улар орасидаги синтактик алоқа — тенг боғланиш, очик конструкция, ҳоким-тобелик йўқ;

феълли бирикма, ҳоким сўз — феъл; объектли бирикма, тўлдирувчили, воситали тўлди- рувчили, кўмакчили (*билан*) бирикма, тобе компонент ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предметни ифодалаган;

бирмакма компонентларн ёрдамчи сўз (*билан кўмак- чиси*) орқали муносабатга киришган;

бошқарув, *кўнглини олмоқ*—бошқарувчи, *ҳазил-му- тойибаси билан* бошқарилувчи, феъл бошқаруви, кўмак- чили бошқарув; содда бирикма;

бирикма ҳаракат ва унинг бажарилишида восита бўлган предмет мазмунини ифодалаган. Схемаси қуйи- дагича:

85

бошқарув нимаси билан? ҳазил-мутойибаси билан кўнглини олмоқ бошқарилувчи, бошқарувчи

Чақмоқдай тутқусиз, хаёлдай учқур, Қуёш шуълала- ри сувлар остидй. (Миртемир.)

Тўртта синтагма бор: *чақмоқдай тутқусиз, хаёлдай учқур, қуёш шуълалари, сувлар остида*; сўз бирикмала- ри: *чақмоқдай тутқусиз, хаёлдай учқур, қуёш шуълала- ри, сувлар ости.*

чақмоқдай тутқусиз: тутқусиз — ҳоким сўз, сифат билан ифодаланган, *чақмоқдай* тобе сўз, от билан ифо- даланган, от + ясама сифат, сўроғи — қ а н д а й? (*тут- қусиз*), эркин тартиб;

тобеланиш алоқаси, ҳоким-тобелик бор, ёпиқ боғла- ниш;

сифатли бирикма, ҳоким сўз — сифат; атрибутив бирикма, аниқловчили, сифатловчи аниқ- ловчили бирикма, сифатли бирикма, тобе сўз белгининг қиёсий белгисиний билдирган;

бирикма компонентлари мазмуи орқали муносабатга киришган;

битишув, тобе сўз сўз формаси қабул қилмаган, маз- мун орқали синтактик боғданган;

содда бирикма;

бирикма белги ва унинг қиёсий белгисини — хусусия- тини билдирган. Схемаси қуйидагича:

битишув

қандай?

* у

чақмоқдай тутқусиз эргашувчи эргаштирувчи

...йўлланмасиз *ишрға сахрога қараб окўнабди*.

(*А. Мухтор.*)

сахрога қараб жўнамоқ: жўнамоқ — ҳоким сўз, феъл "билан ифодаланган, *сахрога қараб* тобе сўз, от ва феъл 'кўмакчи билан ифодаланган: от + кўмакчи + феъл, сўро- ғи — қ а е р г а? (*жўнамоқ*), эркин тартиб;

тобеланиш алоқаси, ҳоким-тобелик мавжуд, ёпиқ боғланиш;

феълли бирикма, ҳоким сўз — феъл; объектли бирикма, тўлдирувчили, воситали тўлдирув- чили бирикма, келишикли ва кўмакчили бирикма, тобе компонент ҳаракат йўналтирилган объектни билдирган;

бирикма компонентлари сўз формаси (-га келишик формаси) ва кўмакчи (*қараб*) орқали боғланган;

бошқарув, *сахрога қараб* — бошқарилувчи, *оюўна- моқ*—бошқарувчи, феъл бошқаруви, келишикли ва кў- макчили — аралаш бошқарув; содда бирикма;

бирикма ҳаракат ва у йўналтирилган объект мазму- нини билдирган. Схемаси қуйидагича:

бошқарув

қаерга?

сахрога қараб жўнамоқ

бошқарилувчи бошқарувчи

Мен дизелчи Ниёзматга шогирд тушишим мумкин. (*А. Мухтор.*)

дизелчи Ниёзматга шогирд: шогирд — ҳоким сўз, от билан ифодаланган, *дизелчи Ниёзматга* — тобе компо- нент, от билан ифодаланган: от + от + от, тобе компонент жўналиш келйшиги формасида, сўроғи — к и м г а-? (*шо- гирд*), эркин тартиб;

бўлақлариинг тартиби, тўлиқсиз гаплар ва гап таркибидаги бўлақларнинг маъно хусусиятлари кабилардир. Содда гап бўйича уюштириладиган таҳлил ана шу масалаларни қамраб олиши лозим. Кўри- надик, бу масалаларнинг барчасини бир тур таҳлилда акс эттириш мушкул. Шунга кўра содда гап таҳлили билан ёнма-ён тарзда бир составли содда гап ва гап бўлақлари бўйича таҳлил ўтказиш мақсадга мувофиқ- дир. Бир составли содда гап ва гап бўлақлари таҳлили содда гап таҳлилининг давоми саналади.

Содда гап таҳлили қуйидаги тартибда олиб бори- лади. Гап танланиб, ёзилади. Сўзловчининг кўзда тутган ифода мақсади ва эмоционал хусусиятларига кўра да- рак, сўроқ, буйруқ ва ундов гапларга бўлинши, сўроқ гаплар эса ўз хусусияти жиҳатидан соф сўроқ, риторик сўроқ характерида бўлишини кўзда тутган ҳолда таҳлил этилаётган гапнинг юқоридагиларидан қайси бирига тааллуқли эканлиги аниқланади. Сўнгра гапнинг грам- матик (предикатив) асоси белгиланади, бош бўлақлар топилади. Маълумки, гапда бош бўлақларнинг иштиро- ки турлича бўлади, ҳар қандай гапда кесимнинг бўли- ши — предикатнинг ифодаланиши шарт. Лекин ҳар қандай гапда эганинг доимо бўлидш талаб этилавер- майди. Гап таркибидаги сўзлар эга ёки кесимга тегиш- ли бўлади. Таҳлил жараёнида ана шу хусусиятлар ҳи- собга олинади, ҳар бир сўзнинг эга ёки кесим составига тегишли эканлиги, бош бўлақларининг намоён бўлиши- га кўра бир ва икки составли содда гапларга бўлиниши назарда тутилади, эга ва кесим составига мансуб сўз- лар аниқланади.

Таҳлил жараёнида шуни кўзда тутиш лозимки|, сод- да гаплар фақат бош бўлақларнинг ўзи (эга ва ке- сим)дан таркиб топавермасдан, бошқа сўзлар ҳисобига кенгайиши мумкин. Эга ва кесим нутқ жараёнида маъ- но жиҳатдан тўлдирилиши, аниқланиши, пзоҳланиши талаб этилади. Бу вазифа иккинчи даражали бўлақлар томонидан бажарилади. Ёйиҳ содда гаплар бир неча кўринишда бўладп (аниҳловчили, тўлдирувчили, ҳолли ва аралаш ёйиҳ гаплар). Гапда иккинчи даражали бў- лакларнинг бўлиши ёки бўлмаслиги ва уларнинг тури, гапнинг тўлиқ ё тўлиқсизлиги ва воҳеликка муносабати, синтактик вазифа бажармайдиган элементларнинг ва ажратилган гап бўлақларининг бор- йўхлигига кўра гапнинг мураккабланиши ёки мураккаб эмаслиги каби грамматик ҳолатлар ҳисобга олинади ва шунга кўра гапнинг грамматик хусусиятлари белгиланади.

Содда гап таҳлили тартиби

1. Гапнинг ифода мақсадига (дарак, сўроқ, буйруқ) ва эмоционаллигига кўра тури (ундов гап, ундов гап- нинг юқоридаги гап турларига муносабати), ҳар бир гапнинг ўзига хос маъно ва грамматик хусусиятлари.

2. Бош бўлақларнинг мавжудлигига кўра гап тип- лари (икки составли, бир составли содда гап), эга сос- тави ва кесим состави.

3. Гапнинг грамматик асоси.

4. Иккинчи даражали бўлакларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига кўра гап тури (йиғиҳ ёки ёйиҳ сод- да гап), ёйиҳ гапнинг турлари (тўлдирувчили, аниҳлов- чили, ҳолли ва аралаш ёйиҳ гаплар).

5. Гапнинг тўлиҳ ёки тўлиҳсизлиги, тўлиҳсиз гап турлари (контекстуал ва ситуатив тўлиҳсиз гап), тў- лиҳсиз гапнинг грамматик ва маъно хусусиятлари.

6. Гапнинг воҳеликка «(уносабати жиҳатидан турла- ри (тасдиҳ ёки инкор гаплар), воҳеликка муносабат- нинг ифодаланиши.

7. Синтактик вазифа бажармаган элементларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига кўра гапнинг му- раккаблашганлигн ёки мураккаблашмаганлиги (ундов, юклама, ундалма, кириш сўз, кириш бирикма, кириш гап, киритма сўз, кнритма бирикма, киритма гап ва ҳоказо), уларнинг маъноси ва ўрни.

8. Ажратилган гап бўлакларининг мавл<удлиги ёки мавжуд эмаслигига кўра гапнинг мураккаблашганлиги ёки мураккаблашмаганлиги (ажратилган аниқловчи- лар — ажратилган сифатловчи, ажратилган қаратқич, ажратилган изоқловчи, ажратилган тўлдирувчи, ажра- тилган ҳол).

9. Тиниш белгилари, схемаси.

Содда гап таҳлили намунаси

Бир оздан кейин совет раҳбарлари кириб келишди. (77. Турсун.)

Дарак гап (эмоционал хусусиятга эга эмас), хабар мазмунини ифодалаган;

икки составли гап. Кесим состави — *бир оздан кейин кириб келишди*, эга состави — *совет раҳбарлари*.

грамматик асоси — *совет раҳбарлари кириб ке- лишди*;

ёйиқ содда гап. *Бир оздан кейин* — иккинчи даралса- ли бўлак, ҳол, ҳолли ёйиқ гап;

тўлиқ гап;

тасдиқ гап. Иш-ҳаракатнинг бажарилганлиги бўлиш- ли шаклдаги феъл (*кириб келишди*) билан ифодалан- ган;

синтактик вазифа балсармаган элементлар йўқ, му- раккаблашмаган гап;

ажратилган гап бўлаклари йўқ, мураккаблашмаган гап;

дарак гап бўлганлиги учун охирига нуқта қўйилган, гап ичида тиниш белгилари қўллашга зарурат йўқ. Схе- маси қуйидагича:

Бир оздан кенин совет раҳбарлари кнриб келишди.

Фақат Азизхон бу суҳбатларга, бу шодликларга ара-⁸⁹ лашолмай бир четда, чироқ ёқилмаган чодир олдида, афтодаҳол ўтирарди. (С. Аҳмад.)

Дарак гап, хабар мазмуни ифодаланган;

икки составли гап. Кесим состави — *бу суҳбатларга, бу шодликларга аралашолмай бир четда, чироқ ёқилма- г'ан чодир олдиди, афтодаҳол ўтирарди*. Эга состави — *фақат Азизхон*;

грамматик асоси — *Азизхон ўтирарди*; ёйиқ содда гап. Гап таркибида аниқловчи, тўлдирув- чи, ҳол иккинчи даражали бўлаклари мавжуд. Аралаш ёйиқ содда гап; тўлиқ гап;

тасдиқ гап. Иш-ҳаракатнинг бажарилганлиги бўлиш- ли шаклдаги (*ўтирарди*) феъл билан ифодаланган;

гап таркибида *фақат* сўз юкламаси мавжуд. Юклама эга (Азизл:он)га боғланган, таъкидлаш, айириш, *тўда- дан ажратиб кўрсатиш* маъносини билдиради. У синтак- тик вазифа бажармаган, мураккаблашган гап;

ажратилган гап бўлаги мавжуд, *бир четда* — ўрин холи, *чироқ ёқилмаган чодир олдиди*—ажратилган ўрин холи, ўрин холи (*бир чегда*)нинг маъносини конкрет- лаштирган, мураккаблашган гап;

дарак гап бўлгаплиги учун охирига нуқта қўйилган, ажратилган ҳол икки томондан вергул билан ажратил- ган, уюшиқ тўлдирувчнлар вергул билан ажратилган. Схемаси қуйидагича:

Азизхон бу__су.^батларга, бу шодл_икларга аралашолмай бир четда, чироқ ёқилмаган чодир ол- _диди, афтода_ҳол ўтирарди ' ' ' ,

Дониёр ўзидаги она-Ватанга, ёруг дунёга бўлган оташин, юксак меҳр-муҳаббатини ҳам, ана шу улуг сев- ги туғдирган дилрабо куйни ҳам Жамилага тортиқ эт- ди. (Ч. Айтматов.)

Дарак гап, хабар мазмуини ифодалаган; икки составли гап. Кесим состави — *ўзидаги она- Ватанга, ёруг дунёга бўлган оташин, юксак меҳр-муҳаб- батини ҳам, ана шу улиг севги туғдирган дилрабо куй- ни ҳам Жамилага тортиқ этди*. Эга состави — *Дониёр*; грамматик асоси — *Дониёр тортиқ этди*; ёйиқ содда гап. Гап таркибида барча иккинчи дара- жали бўлақлар мавжуд. Аралаш ёйиқ содда гап; тўлиқ гап; - -

тасдиқ гап. Иш-ҳаракатнинг бажарилганлиги бўлиш- ли (*тортиқ этди*) феъл билан ифодаланган;

гап таркибида синтактик вазифа бажармаган эле- ментлар йўқ, мураккаблашмаган гап;

ажратилгаи гап бўлаклари нўқ, мураккаблашмаган гап;

дарак гап бўлганлиги учун охирига нуқта қўйилган. Уюшиқ бўлақлар орасига вергул қўнилган; схемаси қу- йидагича:

Дониёр ўзидаги она-Ватанга, ёруг дунёга бўлган ота- шин, юксак меҳр-муқаббатини ҳам, ана шу улуг севги туғдирган дилрабо куйни ҳам Жамилага тортиқ эғди.

— *Қирқ талаба тушган қайиқ пристанга етиб кел- дими? (Ж. Шарипов.)*

Сўроқ гап. Соф сўроқ маъноси, жавоб талаб қили- нади, кесим таркибида -ми сўроқ юкламаси мавжуд, номаълум ҳаракат ҳақида маълумот олиш кўзда ту- тилган;

икки составли гап. Қесим состави—*пристанга етиб келдимиз?* Эга состави — *қирқ талаба тушган қайиқ;*

грамматик асоси — *қайиқ етиб келдимиз?*;

ёйиқ содда гап. Гап таркибида иккинчи даражали бўлақлар бор. Аралаш ёйиқ содда гап;

тўлиқ гап;

тасдиқ гап. Иш-ҳаракатнинг бажарилаётганлиги бўлишли (*етиб келди*) феъл билан ифодаланган;

гап таркибида симтактик вазифа бажармаган элементлар йўқ.

Ажратилган гап бўлақлари йўқ, мураккаблашмаган гап. Сўроқ ифодаен билан айтилганлиги учун охирига сўроқ белгиси қўйилган. Схемаси қуйидагича:

Қирқ талаба тушган қайиқ пристанга етиб келдимиз?

Яна қандоқ кўргуликлар бор бахтсиз бошингда! (Н. Сафаров.)

Ундов гапқ ундов иптонацияси билан айтилади, ачиниш, куюниш ифодаланган, гап бўлақлари тартибининг алмашинуви эмоционалликни кучайтирган;

икки составли гап, *яна қандоқ кўргуликлар* — эга состави, *бор бахтсиз бошингда* — кесим состави; грамматик асоси — *кўргуликлар бор*; ёйиқ содда гап, гап таркибида икки хил иккинчи даражали бўлақлар мавжуд, аралаш ёйиқ **содда гап**;

тўлиқ гап;

тасдиқ гап, реаллик тасдиқ сўз (*бор*) билан ифодаланган;

синтактик вазифа бажармаган элементлар йўқ, мураккаблашмаган гап;

ажратилган гап бўлақлари йўқ, мураккаблашмаган гап;

ачиниш, куюниш мазмунида бўлиб, эмоционал оҳангда айтилганлиги учун ундов белгиси қўйилган. Схемаси қуйидагича:

Яна қандоқ/Кўргуликлар бор. бахтсиз бошингда!

— *Ишни ёшлар қилаверсин, сиз пенсиянинг лаззақ тини суринг, оқсоқол! (И. Рақим.)*

Буйруқ гап, қатъий буюриш оҳангида айтилади, қатъий буйруқ мазмуни мавлуд, иккита содда гапдан иборат, 1-гапнинг кесими III шахс бирликдаги феъл билан, 2-гапнинг кесими II шахс кўпликдаги феъл билан ифодаланган, 1-гапда таклиф оҳангидаги буйруқ, 2-гапда қатъий хитоб оҳангидаги буйруқ ифодаланган;

икки составли гап, *ёшиар, сиз* — эга состави, *ишни қилаверсин, пенсиянинг лаззатини суринг* — кесим сос* тави;

грамматик асоси — *ёшлар қилаверсин, сиз лаззатини суринг*;

ёйиқ содда гап, тўлдирувчи ёйиқ содда гап, аниқловчи ёйиқ содда гап;

тўлиқ гап;

тасдиқ гап;

синтактик вазифа бажармаган элемент бор, *оқсоқол* — ундалма, нутқ қаратилган шахс (*сиз*), от билан ифодаланган, гапнинг охирида

келган, мураккаблашган гап;

ажратилган гап бўлаклари йўқ;

тире, вергул ва ундов белгиси қўлланган, диалогик нутқ бўлганлиги учун тире, икки содда гапни ва ундал- мани ажратиш учун вергул, гап қатъий буйруқ оҳанги- да айтилганлиги учун ундов белгиси қўлланилган. Схе- маси қуйидагича:

*

- Ишни ёшлар қилаверсин, сиз пенсиянинг лаззатини сурунг, оқсоқол!

*" *Лекин тўсатдан (ҳа, тўсатдан) секретарь сизни ректор йўқлаяптилар, деб қолди. (Х. Тўхтабоев.)*

Дарак гап, хабар мазмуни ифодаланган, тинч (дарак-хабар) оҳангда айтилади;

икки составли гап, *секретарь қиз* — эга состави, *тўсатдан (ҳа, тўсатдан) сизни ректор йўқлаяптилар, деб қолди*—кесим состави;

грамматик асоси — *секретарь қиз ректор йўқлаяптилар, деб қолди*;

ёйиқ содда гап, *тўсатдан, сизни* — иккинчи даражалн бўлак, аралаш ёйиқ гап; тўлиқ гап;

тасдиқ гап, иш-ҳаракат бўлишли феъл (*йўқлаяптилар, деб қолди*) билан ифодаланган;

синтактик вазифа бажармаган элементлар бор. *Ҳа* — таъкид маъносини билдирган, ўзидан олдинги бўлак — ҳол (*тўсатдан*)дан англашилган маънони таъкидлаган, *тўсатдан* — киритма сўз, уқтириш маъносини билдирган, *лекин* инкор боғловчиси ўзидан олдинги гапга шу гапни бириктириш вазифасини бажаргаи, гап бошида келгап, *ҳа, тўсатдан* сўзлари билан гап мураккаблашган; ажратилган гап бўлаклари йўқ;

дарак гап бўлганлиги учун охирига нуқта қўнилган, киритма сўзлар кавс ичига олинган, 1-вергул таъкид билдирувчи сўзни киритма сўздан ажратиш учун, 2- вергул ўзлаштирма гапни автор гапидан ажратиш учун қўлланилган. Схемаси қуйидагича:

• Л*..* тўсатдан (з^а^ ^сат^ан) секр.:Т арь қиз сизии •рөктор йўқлаяптилар, деб қолди, ' -Л •

Тавба, ҳозирги ёшларнинг ҳаммаси шунақа-я! (Х. Тўхтабоев.)

Ундов гап, воқеликка эмоционал муносабат, таажжуб мазмунини ифодалаган, кесим таркибида -я юкламаси мавжуд, *тавба* таажжуб маъносини кучайтирган;

йккй составли гап, *ҳозирги ёшларнинг ҳаммаси* — эга состави, *шунақа-я* — кесим состави; грамматик асоси — *ҳаммаси шунақа*; ёйиқ содда гап, *ҳозирги ёшларнинг* — аниқловчи, аниқловчили ёйиқ гап; тўлиқ гап; тасдиқ гап;

синтактик вазифа бажармаган элементлар бор: *тав- ба* — кириш сўз, от билан ифодаланган, таажжуб маъносини билдирган, гапни бошида келган, мураккаб гап, кириш сўз билан мураккаблашган; ажратилган гап бўлаклари йўқ; гап эмоционал мазмунда айтилганлиги учун охирига ундов белгиси қўйилган, кириш сўз вергул билан ажратилган. Схемаси қуйидагича:

Г _____ ^ _____

'1'авба, қозирги ёшларнинг қаммаси шунақа-я!

Э, сиз бунга аҳамият берманг, Темир Акбарович! (77. Қодиров.)

Буйруқ гап, илтимос мазмунидаги буйруқ, кесими II шахс, кўплик, буйруқ майлидаги феъл билан ифодаланган, кучлироқ интонация (дарак гапдагидан кучлироқ) билан айтилади, таркибида ундов ва ундалма мавжуд;

икки составли гап, *сиз* — эга состави, *бунга аҳамият берманг* — кесим состави;

грамматик асоси — *сиз аҳамият берманг*; ёйиқ содда гап, *бунга* — тўлдирувчи, тўлдирувчили ёйиқ гап; тўлиқ гап;

инкор гап, мураккаб кесимнинг феъл қисмидаги -ма формаси бўлишсизлик, инкор маъносини билдирган;

синтактик вазифа бажармаган элементлар бор: *Те-мир Акбарович* — ундалма, нутқ қаратилган шахс, атоқли от билаи ифодаланган, гапнинг эгаси (*сиз*)ни изоҳлаган, ундаш интонацияси билаи айтилади, пауза билан ажратилади, гапнинг охирида келган: э — ундов, ундашпи кучли ифодалаш учун хизмат қилади. Ундалма билан гап мураккаблашгап, мураккаб гап; ажратилган гап бўлаклари йўқ;

ундов ва ундалма вергул билан ажратилган, буйруқ гап охирига ундов белгиси қўйилган, Схемаси қуйидагича;

Э, сиз бунга аҳамият берманг, Темир Акбарович!

— *Уйнияг бетидаги қозғоз парчалари ўшамиди?*

— *Уша. (Х. Тўхтабоев.)*

Дарак гап, хабар мазмунини билдирган, тўлиқсиз гап бўлганлиги учун тўлиқ дарак гаплардан сал кўта-ринки оҳангда айтилади, таъкид мазмунига ҳам эга: кесим состави кўринишидаги гап; тўлиқсиз гап, диалогик нутқ таркибида, аниқловчи ва эга қўлланмаган, сўроқ (биринчи) гапда аниқловчи (*уйнинг бетидаги*) ва эга (*қозғоз парчалари*) қўлланган, жавоб гап (тўлиқсиз гап)да шу бўлақлар такрорланмаган, кесимнинг ўзи қўлланган, гапни ташкил этган, контекстуал тўлиқсиз гап, тўлиқсиз гапда бўлмаган бўлақ сўроқ гапдан маълум;

тасдиқ гап, бўлишлилик маъноси ифодаланган; дарак мазмунини билдирганлиги учун нуқта қўйилган.

Ахир Зорқишлоқнинг ҳар бир кўчаси, девори, одамлари унинг болалигини, боғларни қўшиққа тўлдирган қўнғироқдек овозини эслатиб қўймайдими? (С. Ахмад.)

Сўроқ гап, кесим таркибида **-ми** сўроқ юкламаси мавжуд, риторик сўроқ гап — ўзига жавоб талаб қилмайди, гапнинг ўзида яширин тасдиғи мавжуд (*...болалигини, овозини эслатиб қўяди*), сўроқ нинтонацияси билан айтилади, *ахир* юкламаси таъкидлаш маъносини ифодалаган;

икки составли гап, *Зорқишлоқнинг ҳар бир кўчаси, девори, одамлари* — эга состави, *унинг болалигини, боғларни қўшиққа тўлдирган қўнғироқдек овозини эслатиб қўймайдими?* — кесим состави;

грамматик асоси — *кўчаси, девори, одамлари эслатиб қўймайдими?*

ёйиқ содда гап, тўлдирувчили ва аниқловчили — *ара* лаш ёйиқ гап; тўлиқ гап;

инкор гап, составли кесим таркибидаги феълда **-ма** бўлишсизлик формаси мавжуд, бу форма орқали бўлишсизлик маъноси ифодаланган;

синтактик вазифа бажармаган элементлар **йўқ**;

вергул ва сўроқ белгиси қўлланган, уюшиқ бўлақлар вергул билан ажратилган, сўроқ гап охирига сўроқ белгиси қўйилган.

Гап бўлақлари таҳлили

Гап бўлақлари таҳлилида гапни таркибий қисм (бўлақ)ларга тўғри ажрата олиш, гап бўлақларига ажратишнинг принципларини аниқлай олиш муҳимдир. Шу факт аёнки, ҳар қандай гап бўлағи маълум сўроққа жавоб бўлади. Шу хусусиятга кўра кўпинча сўроқлар бериш билан гап бўлағини аниқлаш практикаси мавжуд. Бу бирдан-бир тўғри метод эмас. Гап таркибидаги сўзлар доимо бошқа сўзлар билан грамматик муносабатда, боғлиқликда бўлади. Сўроқлар бир бўлақнинг ўзига ёлғиз олинган тарзда берилмаслиғи зарур, балки сўроқлар синтактик алоқа туфайли боғланган сўзларнинг бирдан бошқасига томон, яъни

у билаи муноса- батда бўлган иджинчи сўз ёки сўзлар бирикмаси билан боғлиқликда қўйилса, гап бўлақларини тўғри аниқлаш имкони бўлади. Гап бўлақлари махсус грамматик кўр- саткичга эга бўлса ёки кўмакчишар билан келса, бу усул билан гап бўлақларини белгилаш анча осон бўлади.

Нутқда *Молли колхоз — ёғли колхоз; Қарим — иш- чи; Икки ўн беш — бир ўттиз* типдаги гаплар кўп қўл- ланади. Бундай гаплар бош бўлақлардан иборат. Ҳар иккала бўлақ ҳам бир хил сўроқ талаб этади, лекин икки хил гап бўлагидир. Сўроқларнинг тури ва харак- терига қараб, гап бўлақларини аниқлаш масаланинг бир томонидир, холос.

Гап бўлақларининг турини белгилашда сўз бирикма- ларига хос сўз формалари, ёрдамчи сўзлар, тартиб, ин- тонация, мазмун муҳим омиллар саналади. Тартиб си- фатловчи билан сифатланмишни, бир туркумга мансуб сўз ва сўзлар комплекси билан ифодаланган эга ва кесимларни аниқлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга,

Гап бўлақларини аниқлашда қайси сўз туркуми би- лан ифодаланганлигини ҳам ҳисобга олнш лозим, эга- нинг от билан, кесимнинг феъл билан, сифатловчи аниқ- ловчининг сифат билан ифодаланиши амалиётда кўп учрайди, лекин от гапда эга, кесим, аниқловчи, тўлди- рувчи, ҳол (иккинчи даражали бўлақ бўлганда келишик аффиксларини қабул қилади, ё кўмакчи билан қўлла- нади) бўлиши мумкин. Бу ҳолат гап бўлақларини бел* гилашда ёрдамчи факторлардан бири .сифатида қарали- ши лозим.

Сўзнинг грамматик формасига қараб гап бўлақла- рини белгилаш ҳам муҳимдир¹. Эга доимо бош кели- шикда бўлади. Кесим от билан ифодаланганда бош келишикда бўлади, от кесим таркибидаги боғлама, тўлиҳсиз ва кўмакчи феъллар тушиб қолганда, ўрин- пайт, чиқиш, жўналиш келишигидаги от ҳам кесим бў- лиши мумкин (*навбат — мажбуриятга, ош — каттадан, ақл ёшда эмас, бошда*). Қаратқич келишигини қабул, қилгап сўз аниқловчи, тушум келишигини қабул этгап сўз тўлдирувчи бўлиши аниқ. Шунинг доимо назарда тутиш лозимки, бир келишик формасидаги сўз доимо бир хил гап бўлаги бўлавермайди. Жўналиш келишигининг аф- фиксини қабул этган сўз ҳол ҳам, тўлдирувчи ҳам бў- лishi мумкин. [*Акамга (тўлдирувчи) хат ёздим. Мос- квага (ҳол) хат ёздим.*] Чиқиш келишиги формасидаги сўз тўлдирувчи ҳам, ҳол ҳам бўлиши мумкин. [*Тошкеит- дан (ҳол, қ а е р д а н?) гапирамиз. Тошкентдан (н и м а- д а н?—тўлдирувчи) деса, гаплашмайди*]₉₆ *Бекободдан де- са лаби лабига тегмайди.*] Кўмакчили конструкциялар- нинг қандай гап бўлаги бўлиб келишипи аниқлашда қийинчилик туғилади. Битта кўмакчили конструкция ўрни билан икки хил гап бўлаги бўлиши мумкин. *Ҳосил- ни машина билан йиғиштириб олдик. Ҳосил ҳақида мароқ билан гапла* Сидик, Биринчи гапда —

¹ Бу ҳақда қarang: *Ўзбек тили грамматикаси, II том, синтаксис, «Фан» нашриёти, Т., 1976, 144—183-бетлар; А. Ғуломов, М. Аскар- ва. Ҳозирги ўзбек адабий тили, синтаксис, «Уқитувчи» нашриёти, Т., 1965, 74—167-бетлар.*

² *Ўзбек тили грамматикаси, II том, синтаксис, «Фан» нашриёти, Т., 1976, 116-бет.* - ■

кўмакчили конструкция — тўлдирувчи, иккинчи гапда — ҳол. Де- мак, келишик аффиксларини қабул қилган сўзларнинг ва кўмакчили конструкцияларнинг семантик хусусият- ларини аниқлаш ва шу асосда қайси гап бўлаги экан- лигини белгилаш лозим бўлади. Сўзнинг маъноси гап бўлагини белгилашда зарурий белгилардан биридир.

Гап бўлақларини тўғри белгилаш учун сўз бирикма- сининг синтактик хусусият.ларини билиш талаб этилади. Синтактик алоқа воситалари ва турларини, синтактик ва семантик алоқага кирган сўзлар комплексини яхши билмасдан туриб, гап бўлақларини тўғри белгилаш

мумкин эмас. Гап бўлақларини белгилашда сўзлар- нииг ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олиш лозим, ана шу боғлиқлик, синтактик алоқага кўра, бирини бирига нисбат бериш орқали гап бўлақларини аниқлаш лозим. «Эга кесимга, кесим эгага нисбатан, тўлдирувчи тўлдирилмишга, ҳол холланмишга, аниқловчи аниқланмишга нисбатан тайинланади. Нисбат берилувчи элемент бўлмас экан, у ёки бу бўлақ ҳақида ҳам гапириш мумкин эмас. Масалан, аниқланмиш бўлмас экан, аниқловчи ҳақида, кесим бўлмас экан, эга ҳақида гапириб бўлмайди. Демак, гап бўлақларининг турини белгилашда синтактик алоқага киришувчи элементларнинг тури, формаси, бир-биринга нисбати, лексик-семантик хусусияти ва уларни синтактик алоқага киритувчи воситалар асосга олинади»¹.

Гап бўлақлари таҳлилида гапнинг бош бўлақлари, аввало эга, сўнг кесим аниқланади. Бир составли гапларда эса, предикация ифодаланган бўлақ (кесим, номинатив ва инфинитив гапларда эга кўринишидаги предикацион марказ) белгиланади.

ёйиқ ва мураккаб содда гапларда қолган сўзлар- нииг эга ёки кесим билан боғланганлиги аниқлаб чиқилади. Шу тариқа иккинчи даражали бўлақлар маълум бўлиб қолади, уларнинг эга состави ёки кесим состави- ■да бўлишини ажратиш зарур. Аввал эга составига, сўнг- ра кесим составига тегишли гап бўлақлари таҳлил этилади.

Таҳлилда аввал эга билан бевосита муносабатга кирган бўлақлар таҳлил этилади, бунда шу бўлақнинг гапдаги ўрни назарда тутилмайди, балки боғланиш (муносабатга кириш) даражаси эътиборга олинади. Эгага тобе бўлақлар аниқлангач, шу бўлақларнинг эгага бевосита ёки бавосита боғланишини билиш муҳимдир. Кесимга тобе бўлақлар таҳлили тартибида ҳам худди шу принцип асосида иш тутиш лозим. Кесимга тобе бўлақларнинг ҳам у билан бевосита ёки бавосита муносабатга киришини аниқлаш лозим. Олдин бевосита, сўнг- ра бавосига муносабатга кирган бўлақлар таҳлил этилади.

Кейинги кунларда ҳар жангда танқларимиз қатор гулхан бўлиб ёнлпти. (А. Мухтор.)

Бу гапда *танқларимиз* — эга, *ёнлпти* — кесим. Қолган бўлақлар жойлашиш ўрнидан қатъи назар, кесим составига мансуб. Кесим билан бевосита ёки бавосита муносабатга кирган. Дастлаб кесим билан бевосита муносабатга кирган бўлақлар таҳлил қилинади. *Гулхан бўлиб (ёнлпти)*— ҳол, равиш ҳоли, *ҳар окангда (ёнлпти)*—пайт ҳоли, *кейинги кунларда (ёнлпти)*—пайт ҳоли. Булар кесимга бевосита боғланган. *Қатор (гулхан бўлиб)*— аниқловчи, бевосита ҳолга, ҳол орқали кесимга боғланган.

Саид Жалолхон эшоннинг ваъз-насиҳатлари билан йиллар давомида қулоғи қар, кўзи кўр бўлган баъзи зорқишлоқликлар орасида диний эътиқодга берилганлар ҳали кўп эди. (С. Аҳмад.)

Бу гапда *диний эътиқодга берилганлар* — эга, *кўп эди* — кесим. Қолган барча бўлақлар кесим составига тегишли. Эга кесим

составининг ўртасида келяпти. *Ҳали (кўп эди)*—пайт ҳоли, кесимга бевосита боғланган, *зорқишлоқликлар орасида (кўп эди)*— ўрин ҳоли, кесимга боғланган, *баъзи (зорқишлоқликлар орасида)* аниқловчи, ҳолга боғланган, *қулоғи кар, кўзи кўр бўлган (зорқишлоқликлар орасида)*— аниқловчи, ҳолга боғланган, *йиллар давомида (қулоғи кар, кўзи кўр бўлган)*—аниқловчи, аниқловчига боғланган, *ваъз-насиҳатлари билан (қулоғи кар, кўзи кўр бўлган)*— тўлдирувчи, аниқловчига боғланган. *Саид Жалолхон эшоннинг (ваъз-насиҳатлари билан)*— аниқловчи, тўлдирувчига боғланган.

Кўринадики, гап бўлақларининг бош бўлақларга, сўнгра эса ўзаро ички боғланиши орқали таҳлил этиш маъқулдир. Гап бўлақларини гапда жойлашиш тартиби асосида таҳлил этиш қатор чалкашликларни келтириб чиқаради, гап бўлақларининг боғланишини тўғри белгилашга имконият бўлмайди.

Гап бўлақлари таҳлили тартиби

ГГапнинг бош бўлақлари — грамматик асосини топиш, икки составли гапларда эга ва кесимни, бир составли гапларда ҳукм ифодаланган бўлақни аниқлаш.

2. Эга, унинг ифодаланиши, грамматик формаси, сўроғи, тузилиши — составли, сўз бирикмаси ва ажралмас бирикма ёки ибора билан ифодаланган эганинг морфологик таркиби, уюшган-уюшмаганлиги, тартиби,

3. Кесим, унинг ифодаланиши, грамматик формаси, сўроғи, маъноси, феъл кесим (сода, составли, м.урак-каб), (от кесим, сода, составли, мураккаб), составли от кесимларда асосий сўз ва боғламалар, боғламаларнинг сўз ва аффикс шаклида бўлиши, тўлиқсиз феъл ва кесимлик аффикснинг маъноси, составли ва мураккаб феъл кесимларда асосий ва ёрдамчи феълларнинг, боғламанинг маъноси, составли ва мураккаб кесимларнинг грамматик қолатн (контакт ва дистант ҳолат), мураккаб кесимларнинг таркиби, феъл кесимларнинг аниқ ва мажҳул оборот (актив конструкция, пассив конструкция) лнги, уюшган, уюшмаганлиги, тартиби, тиниш белгиси.

4. Эга-кесимнинг мослашиши.

5. Икки составли гапларда эгага тобе бўлақлар ва кесимга тобе бўлақлар, бир составли гапларда ҳукм ифодаланган бўлақка тобе бўлақлар.

6. Иккинчи даражали бўлақлар (аввал эгага тобе бўлақлар, сўнг кесимга тобе бўлақлар таҳлил қилинади):

а) тўлдирувчи, унинг ифодаланиши, грамматик формаси, сўроғи, қайси гап бўлагига боғланганлиги, келиши ёки кўмакчиши конструкцияда бўлиши, воситали ёки воситасиз тўлдирувчилиги, воситасиз тўлдирувчиларнинг белгилли ёки белгисиз келиши формасида бўлиши, келиши ва кўмакчили конструкцияларнинг ўзаро муносабати, маъно хусусияти, тузилишига кўра сода ва мураккаб бўлиши, уюшган-уюшмаганлиги, ажратилган-

ажратилМаганлиги, тартиби, тииш белгиси;

б) аниқловчи, унинг ифодаланиши, грамматик фор- масм, сўроғи, белги' ёки қарашлилик билдиришига кўра тури — сифатловчи ва' қаратқичли аниқловчилиги, қа- ратқич аниқловчиларнинг белгили ёки белгисиз кели- шнкли формада бўлиши, уларнинг мослашиши, грам- матик ҳолати (контакт, дистант ҳолат), сифатдош оборотлар, маъно хусусиятлари, қайси гап бўлагига боғланганлиги, тузилишига кўра тури — содда ва му- раккаб бўлиши, уюшган-уюшмаганлиги, ажратишган- ажратилмаганлигй, тартиби; изоҳловчи, ифодаланиши, грамматик формаси, сўроғи, тури — мустақил, мустақил бўлмаган изоҳловчилар, ажратилган изоҳловчилар, маъноси, изоҳловчи ва изоҳланмишнинг тартиби, тиннш белгиси;

в) ҳол, унинг ифодаланиши, грамматик формаси, сўроғгқ турлари (равиш, ўрин, пайт, сабаб, мақсад,

микдор-даража, шарт-тўсиксизлик ҳоллари), маъно ху- сусиятлари, тузилиши — содда, мураккаб, қайси гап бў- лагига боғланганлиги, уюшган-уюшмаганлиги, ажратил- ган-ажратилмаганлиги, тартиби, тиниш белгиси.

7. Синтактик вазифа бажармаган элементлар.

8. Гап бўлақларининг боғланиш схемаси.

Гап бўлақларининг таҳлили намунаси

Барибир, жавобгарлик энг олдин Қодировдан талаб қилинади. (Ш. Раулидов.)

Бош бўлақлар — *окавобгарлик талаб қилинади.*)Қа- вобгарлик — эга, бош келишиқдаги абстракт от билан ифодаланган, сўроғи — н и м а? уюшмагап, эркин тар- тиб — кесимдан олдин келган;

талаб қилинади — кесим, составли от кесим, *талаб* асосий маъноли қисм, от билан ифодаланган, *қилина- ди* — феъл, мажхул даражадаги феъл билан ифодалан- ган, сўроғи — н н м а қ и л и п а д и?, контакт холаг, уюшмаган, тўғри тартиб — эгадан кейин келган;

эга ва кееим сонда мослашган, бирлик сон, шахссиз кўринишда;

эга соетави — **жавобгарлик**, кесим состави — **ЭНГ ОЛ- ДИН**

Қодировдан талаб қилинади;

Қодировдан — тўлдирувчи, атоқли от билан ифода- ланган, сўроғи — к н м д а н?, чиқиш келишигида, кесим- га боғлапган, келишикли конструкция, воснтали тўлди- рувчн, содда, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб— тўлднрилмиш (кесим)дан олдин келган. *Энг олдин*— хол, пайт равиши (*олдин*) ва белгининг ортиқлнгини билдирувчи (*энг*) сўз билан ифодаланган, грамматик қўшимча олмаган, пайт ҳоли, сўроғи— -қ а ч о н?, кесим- га боғланган, кесимдан англашилган ҳаракатнинг ба- жарклиш пайтини билдиради;

барибир — синтактик вазифа бажармаган, кириш сўз, қатъийлик маъноси.ни билдиради, гапнинг бошида келган, вергул билан ажратилган. Схемаси куйидагича:

, I, Г СИ ! -----

жабоогарлик энг олдин Қодировдан талаб қилинади.’ “ ~

Бўлаётган воқеаларни алам билан кузатиб турган Умматали бу ишларга мен гуноҳкор дегандек, четда, одамлар кўзи тушмайдиган панада, деворга суянганича қимирламай турарди. (С. Аҳмад.)

Бош бўлақлар — *Умматали қимирламай турарди.* Умматали — эга, атоқли от билан ифодаланган, бош ке- лишиқда, сўроғи — к и м?, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб — кесимдан олдин келган.

қимирламай турарди — кесим, феъл билан ифода- ланган, сўроғи — н и м а қ и л а р д и?, феъл кесим, му- раккаб феъл кесим, тўғри тартиб — эгадан сўнг келган.

Эга ва кесим шахс ва сонда (III шахс, бирлик) мос- лашган.

Бўлаётган воқеаларни алам билан кузатиб турган Умматали — эга состави; *бу ишларга мен гуноҳкор де- гандек, четда, одамлар кўзи тушмайдиган панада, де- ворга суянганича қимирламай турарди* —

кесим состави;

алам билан кузатиб турган — аниқловчи, сифатдош оборот билан ифодаланган, сўроғи — қ а й с и?, сифат- ловчи аниқловчи, предмет (эга)нинг ҳолат-хусусияти— белгисини билдиради, эгага боғланган, тузилиши — сос- тавли, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб — аниқ- ланмишдан олдин келган;

воқеаларни — тўлдирувчи, от билан ифодаланган, грамматик формалар олган, кўпликда, тушум келинш- гига, сўроғи — н и м а н и?, аниқловчига боғланган, ке- лишикли конструкция, воситасиз тўлдирувчи, белгили воситасиз тўлдирувчи, содда (йиғиқ), уюшмаган, ажра- тилмаган, тўғри тартиб — тўлдирилмишдан олдин кел- ган;

бўлаётган — аниқловчи, феълнинг сифатдош форма- си билан ифодаланган, сифатловчи аниқловчи, сўроғи — қ а н д а й?, предмет хусусиятини билдиради, тўлдирув- чига боғланган, содда (йиғиқ) аниқловчи, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб — аниқланмишдан олдин келган;

суянганича—ҳол, феълдан ясалган ҳолат равиши билан ифодаланган, сўроғи — қ а н д а й?, грамматик шакли — сифатдошга III шахс эгалик формаси (-и) ва равиш ясовчи (-ча) аффикс қўшилган, равиш ҳоли, ке- симдан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳола- тини билдиради, кесимга боғланган, уюшмаган, ажра- тилмаган, тўғри тартиб — ҳолланмиш (кесим)дан олдин келган;

деворга — тўлдирувчи, от билан ифодаланган, жўна- лиш келишигига, сўроғи - н и м а г а?, келишикли конс- трукция, воситали тўлдирувчи, содда тўлдирувчи, уюш- маган, ажратилмаган, тўғри тартиб — тўлдирилмишдан олдин келган;

четда — ҳол, рағиш билан ифодаланган, сўроғи — қ а е р д а? ўрин- пайт келишигига, ўрин ҳоли, кесимдан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини бил- диради, содда ҳол, кесимга боғланган, уюшмаган, аж- ратилмаган, тўғри тартиб — ҳолланмиш (кесим)дан ол- дин келган;

одамлар кўзи тушмайдиган панада — ҳол, ажратил- ган ҳол, ўрин ҳоли (*четда*)ни изоҳлайди, сўроғи— қ а- е р д а?, ўрин билдиради, кесимга боғланган, уюшмаган, тўғри тартиб—ўрин ҳолидан сўнг, кесимдан олдин кел- ган, ажратилган гап бўлаги бўлганлиги учун ҳар иккм томондаи вергул билан ажратилган;

мен гуноҳкор дегандек — ҳол, сифатдош оборот би- лан ифодаланган,¹⁰сўроғи — қ а н д а й?, равиш ҳоли, ке- симга боғланган, ҳолат билдиради, составли ҳол, уюш- маган, ажратилмаган, тўғри тартиб — кесимдан олдин келган, ўрин ҳолидан вергул билан ажратилган;

бу ишларга — тўлдирувчи, олмош ва от билан ифо- даланган, кўплик ва жўналиш келвдниги формаларини қабул қилган, сўроғи — н и м а г а?, ҳолга боғланган, келишикли конструкция, воситали тўлдирувчи, составли, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб —

тўлдирил- мишдан олдин келган.

Синтактик вазифа бажармаган элементлар йўқ.

Яна қандоқ кўргуликлар бор бахтсиз бошингда!

Ф

(Н. Сафаров.)

Бош бўлаклар — *кўргуликлар бор*. *Кўргуликлар* — эга, ясама от билан ифодаланган, бош келишиқ, кўплиқ- да, сўроғи — нима (л а р бор)?, содда, уюшмаган, тўғри тартиб — кесимдан олдиқ келган;

бор — кесим, тасдиқ билдирувчи сўз билан ифода- лангап, сўроғи — н и м а?, эга ҳақида тасдиқ —мавжуд- ликни билдиради. Содда кесим, содда от кесим, бир сўз билан ифодаланган, тўғри тартиб — эгадан кейин кел- ган; эга ва кесим сонда мослашмаган, эга—кўплиқда, кесим — бирликда;

яна қандоқ кўргуликлар — эга состави, бор бахтсиз бошингда — кесим состави;

қандоқ — аниқловчи, олмош билан ифодаланган, ҳеч қандай грамматик форма олмаган, сўроғи — қ а н д а й?, сифатловчи: аниқловчи, эгага боғланган, аниқланмиш (эга)нинг ноаниқ белги- хусусиятини билдиради, содда, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб — аниқлан- мишдан олдин келган;

бошингда — қол, от билан ифодаланган, эгалиқ ва ўрин-пайт келишиғи формаларини қабул қилган, сўро- ғи — қ а е р д а?, ўрин ҳоли, эгадан англашилган пред- метнинг ўрнини билдиради, содда, кесимга боғлаиған, уюшмаган, ажратилмаган, тесқари тартиб — кесимдан. кейин келган, традицион тартибга кўра, ўрин, пайт ҳол- лари кесимдан олдин келади, бу ўринда инверсия юз берган;

бахтсиз — аниқловчи, ясама сифат билан ифодалан- ган, сўроғи — қ а н д а й?, сифатловчи аниқловчи, аниқ- ланмишнинг белгисини билдиради, ҳолга боғланган, содда, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб — аниқ- ланмишдан олдин келган;

яна боғловчиси юклама функциясида, эга составини таъкидлаш, уқтнриш фупкциясини бажарган;

Бу ишни Узбекистон ССР Фанлар академияси ба- жармоғи лозим.
(Ш. Рашидов.)

Бош бўлаклар — *Узбекистон ССР Фанлар академия- си бажармоғи лозим*. *Узбекистон ССР Фанлар акаде- мияси* — эга, атоқли от билан ифодаланган, бош ке- лишиқда, III шахс, бирликдағи от, сўроғи — к и м?, аж- ралмас бирикма — муассаса номи (от + қисқартма от + от + от), уюшмаган, тўғри тартиб — кесимдан олдин кел- ган;¹⁰³

бажармоғи лозим — кесим, инфинитив ва модал сўз билан ифодаланган, сўроғи — нима қилмоғи ло- зим?, составли кесим, составли от кесим, асосий сўз— *бажармоғи*, ёрдамчи сўз —*лозим*, асосий сўз ҳаракат бил- диради, ёрдамчи сўз шу ҳаракатни бажаришдағи қатъ- ийликни, зарурликни билдиради, контакт ҳолат, аниқ оборот, уюшмаган, тўғри тартиб — эгадан кейин келган, асосий сўз олдин, ёрдамчи сўз ундан кейин келган; эга ва кесим шахс, сонда

мослашган, III шахс, бирлик;

бу ишни бажармоғи лозим — кесим состави, **Узбе- кистон ССР**
Фанлар академияси — эга состави;

ишни — тўлдирувчи, от билан ифодаланган, тушум келишигида,
сўроғи — **нимани?**, кесимга боғланган, келишликли, белгили
келишликли конструкция, воситасиз тўлдирувчи *билан* кўмакчиси билан
алмаштириш мум-

кин (*ишни~уши билан*), ҳаракат объектини билдирадм, содда, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб — кесим- дан олдин келган.

бу — аниқловчи, олмош билан ифодаланган, бош ке- лишкда, сўроғи — қ а й с и?, сифатловчи аниқловчи, предметни ажратиб кўрсатган, конкретлаштирган, тўл- дирувчига боғлаиған, содда, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб — аниқланмишдан олдин келган;

синтактик вазифа бажармаган элементлар йўқ. Схемаси қуйидагича:

Бу ишни Узбекистон ССР Фанлар академияси бажар- СТОғи лозим.
Билмаганин сўраб ўрганган — олим, Орланиб сўрамаган — ўзига золим.
(*А. Навоий*).

Бош бўлақлар — *сўраб ўрганган — олим, орланиб сўрамаган — ўзига золим.*

Сўраб ўрганган, орланиб сўрамаган — эга, отлашган сифатдош оборот билан ифодаланган, сўроғи — ким?, мураккаб сифатдош оборот, икки сўз — равишдош + си- фатдош, аниқланмиш (*киши, одам*) тушиб қолган, на- тиждада отга кўчган, уюшмаган, тўғри тартиб — кесим- дан олдин келган;

олим, ўзига золим — кесим, 1-кесим от кесим, содда от кесим, от билан ифодаланган, 2- кесим мураккаб ке- сим, мураккаб от кесим, олмош (*ўзига*) ва от билан ифо- далангап, сўроғи — к и м?, контакт ҳолат, боғлама (*бўлади*) тушиб қолган, шунинг учун эга ва кесим ора- сига тнре қўйилади, уюшмаган, тўғри тартиб — эгадан кейин келгап;

эга ва кесим сонда мослашган, бирлик сон, шахсиз кўринишда:
эга состави — *билмаганин сўраб ўрган- ган, орланиб сўрамаган*, кесим состави—*олим, ўзига золим*;

билмаганин — тўлдирувчи, отлашган сифатдош би- лан ифодаланган, аниқланмиш (*нарса*) тушиб қолган, натижада эгалик ва келишиқ формаларини сифатдош қабул қилган, тушум келишиқдаги сифатдош, сўроғи — н и м а н и?, эгага боғланган, келишиқли конструкция,

Ёоси'1'асиз тўлдирувчи, белгили тушум келишиқ шак- лпда (қисқа шаклда -н), содда тўлдирувчи, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб — тўлдирилмишдан олдин келган;

синтактик вазифа бажармаган элементлар йўқ. Схе- маси қуйидагича:

(¹ -к £..]

Билмаганин сўраб ўрганган - олим,

'105

. ^ ■ 1 ~~

Орланиб сўрамаган -• ўзига золим.

Вақтида хўп ишлаганмиз жонимизни жабборга бе- риб! (С. Анорбоев.)

Бош бўлақлар — (*биз*) *ишлаганмиз*.

Эга ифодаланмаган. Бир составли шахси аниқ гап, кесимнинг ифода шаклига кўра, эга I шахс кўплиқдаги кишилиқ олмоши — *биз*;

ишлаганмиз — кесим, ўтган замон сифатдошининг I шахс кўпликдаги тусланишли формаси билан ифо- даланган, сўроғи — п и м а қ и л г а н м и з? Эганинг ҳа- ракатини билдиради. Феъл кесим, содда кесим, аниқ оборот, уюшмаган, тўғри тартиб.

Эга ифодаланмаса ҳам кесим билан шахс ва сонда мослиги англашилади;

вақтида хўп ишлаганмиз жонимизни жабборга бе- риб — кесим состави;

жонимизни жабборга бериб — ҳол, фразеологик би- рикма билан ифодаланган, сўроғи— қ а п д а й?, от + от + феъл, равиш ҳоли, кесимда ифодаланган ҳаракатнинг бажарилиш суръатини билдиради, мураккаб кесимга боғланган, уюшмаган, ажратилмаган, тескари тартиб — кесимдан (ўзи грамматик жиҳатдаи боғланган сўздан) кейин келган, инверсия;

хўп — ҳол, равиш билап ифодаланган, сўроғи—қ а г д а й?, миқдор- даража ҳоли, кесимда ифодаланган ҳа- ракатнинг бажарилиш даражасини билдиради, содда, кесимга боғланган, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб — кесим (ҳолланмиш)дан олдин келган;

вақтида — ҳол, пайт ҳоли, пайт билдирувчи от билан ифодаланган, сўроғи—қ а ч о н?, иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради, тузилиши содда, кесимга боғланган, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб — кесимдан олдин келган.

ио

Ганда учта ҳол мавЖуд, учаласй ҳолланмйш (ке- сим)ни уч хусусият жихатида изоҳлайди, бири иш- ҳаракатнинг бажарилиш суръатшш, бири даражасини, яна бири пайтини билдиради, шуинг учун улар уюшма- ган.

Синтактик вазифа бажармаган элементлар йўқ. Схе- маси хуйидагича:

I г----д р р 1 --:-----

Ваҳтида хуп ишлаганмиз жонпмпзпн жабборга бериб!

У тилмочлик қилиб юрган кезларда игаҳарнинг казо- казолари билан оғиз-бурун ўпишиб қолди. (С. Аҳмад.) Бош бўлақлар — *у оғиз-бурун ўпишиб қолди;*

У — эга, кншилик олмоши билан (III шахс, бирлик) ифодаланган, бош келишикда, эгалик формасини қабул этмаган, сўроғи — ким?, содда, уюшмаган, тўғри тар- тиб — кесимдан олдин келган;

оғиз-бурун ўпишиб қолди — кесим, фразеологик бн- рикма билан ифодаланган, сўроғи — (у) н и м а қ и л- ди?, эганинг ҳаракатини билдиради, феъл кесим, му- раккаб кесим, от + от + феъл + феъл, аниқ оборот, тўғри тартиб — эгадан кейин келган;

эга ва кесим шахс, сонда мослашган, III шахс бир- лик.

Эга состави, — у. Кесим состави — *тилмочлик қилиб юрган кезларда шаҳарнинг казо-казолари билан оғиз- бурун ўпишиб қолди;*

шаҳарнинг казо-казолари билан — тўлдпрувчи, сўз бирикмасн бмлн нфодаланган, қаратқич+қаралмиш+ кўмакчи, сўроғи — к и м л а р б и л а н?, кесимга боғлан- ган, кўмакчили копструкция, воситали тўлдирувчи, кў- макчини келишнк формасн бнлан алмаштириш мумкии эмас, кесимда пфодалапган иш-ҳаракатнинг бажари- лишида биргалнк, ҳамкорлик маъносини билдиради, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб — тўлдирил- мишдан олдин келган;

тилмочлик қилиб юрган кезларда — ҳол, сўз бирик- маси билан ифодаланган, сўроғи — қ а ч о и?, ясама от + равишдош + сифатдош + кўплик ва ўрин-пайт келишиги- дағи от, пайт ҳоли, иш-ҳаракатнинг бажарилган **пайти**, ни билдиради, мураккаб кесимга боғланган, **уюшмаган**, ажратилмаган, **тўғри тартиб** — **ҳолланмқш (кесим)дан олдин келган;**

синтактик вазифа бажармаган элементлар йўқ. Схе- маси куйидагича:

У тилмочдик қилиб юрган кезларда шаҳарнинг казо-

—1,-.' _ ' ■ _____ ' '4- у

казолари билан оғиз-бурун ўпишиб қоииди.

Унг флангимиз эса ана у ерда (у ўнг томонга, узоқ- дан кўринаётган дарага илора қилди.) (Л. Толстой.) Бош бўлақлар—*ўн флангимиз ана у ерда; ўнг флангимиз* — эга, **сифат** + **от** типидаги сўз бирик- маси билан ифодаланган, бош келишик, I шахс кўплик- дағи от, сўроғи — н и м а м и з?, мураккаб, сифат+от, уюшмаган, тўғри тартиб — кесимдан олдин келган;

ана у ерда — кесим, олмош + олмош + от билан ифо- даланган, сўроғи — қ а е р д а?, мураккаб кесим, му- раккаб от-кесим, ўрин-пайт келишигида, контакт ҳолат, уюшмаган, тўғри тартиб — эгадан кейин келган;

эга ва кесимда сонда мослашишни билдирадиган формалар йўқ;

иккинчи даражали бўлақлар йўқ; киритма гап мавжуд —(у ўнг томонга, узоқдан кў- ринаётган дарага ишора қилди.) Асосий гапдан қавс билан ажратилган ва ундан кейин келган. Асосий гап- нинг кесимини изоҳлаган. Кесимда ифодаланган мазмун киритма гап орқали тўлдирилган. Схемаси куйидагича:

] , Г ----- 3

,1...!. ±_ .

Унг флангимиз эса ана у ерда' (ў.нг томонга, у-----т-т-т⁺; —1—

> -----

узоқдан кўринаётган дарага ишора қилди,)

Селектор, рация, бошлиқ билан участка геологининг столлари, пармалаш ҳужжатлари билан тўлиб кетган шкафлар, Хоназаров учун қўйиб берилган каравот — ҳаммаси шу бир хонага тиқилган эди. (А. Мухтор.)

Бош бўлақлар — селектор, рация, столлар(и) шкафлар, каравот — ҳаммаси тиқилган эди;

селектор, рация, столлар(и), шкафлар, каравот — ҳаммаси — эга, от (5 та) ва олмош билан ифодаланган, бош келишикда, бирлик ва III шахс эгалик формаси- ни (2 таси) қабул қилган, сўроғи — н и м а л а р? Сод- да, эгалар угошган (5 та — 3 таси бирликда, 2 таси кўпликда), 3-, 4-, 5- уюшиқ бўлақ ёйиқ тарзда, аниқловчи билан кенгайган, умумлаштирувчи сўз (*ҳаммаси*) мав- жуд, уюшиқ бўлақлар олдин, умумлаштирувчи сўзулар- дан кейин келган, тўғри тартиб—кесимдан олдин келган;

тиқилган эди — кесим, сифатдош ва тўлиқсиз феъл- нинг ўтган замон формаси билан ифодаланган, сўро- ғи — н и м а қ и л г а н э д и? Эганинг ҳолатини билди- ради, феъл кесим, составли феъл кесим, *тиқилган* — асосий феъл, ҳаракатни билдиради, *эди* — тўлиқсиз феъл, боғлама, ҳаракатнинг аниқ бажарилганлигини билдиради, контакт ҳолат, мажҳул оборот, уюшмаган, асосий феъл олдин, тўлиқсиз феъл кейин келган, тўғри тартиб — эгадан кейин келган;

эга ва кесим шахс, сонда мослашган, III шахс, бир- ликда;

селектор, рация, бошлиқ билан участка геологининг столлари, пармалаш ҳужжатлари билан тулиб кетган шкафлар, Хоназаров учун қўйиб берилган каравот — ҳаммаси — эга состави, шу бир хонага тиқилган эди — кесим состави;

бошлиқ билан участка геологининг — аниқловчи; *пармалаш ҳужжатлари билан тўлиб кетган* — аниқлов- чи; *Хоназаров учун қўйиб берилган* — аниқловчи; *бир хонага* — ҳол, *шу* — аниқловчи.

Синтактик вазифа бажармаган элементлар йўқ.

Икки ўн беш—бир ўттиз. (Мақол.)

икки ўн беш — эга, сон билан ифодаланган, **бош** ке- лишиқда, сўроғи— **қ а н ч а?** (*бир ўттиз*), мураккаб, би- рикма билан ифодаланган, уюшмаган, тўғри тартиб — кесимдан олдин келган;

бир ўттиз — кесим, сон билан ифодаланган, бош ке- лишиқда, сўроғи — **қ а н ч а?**, от кесим, мураккаб от ке- сим (бирикма билан ифодаланган), тўғри тартиб —эга- даи кейин келган, боғлама (*бўлади*) тушиб қолган, **шу-** нниг учун эга билан кесим орасига тире қўйилган.

— *Оғизда айтиш осон, албатта. (П. Қодиров.)*

Бош бўлақлар — *айтиш осон;*

• **айтиш** — эга, ҳаракат номи бИлаи йфодаланган, бош келишиқда, бирликда, сўроғи — н и м а? (*осон*), содда (бир сўз), уюшмаган, тўғри тартиб ■—кесимдан олдин келган;

осон — кесим, сифат билан ифодаланган, сўроғИ|— (*айтиш*) рнда й?,-эганинг ҳолатини билдиради, от ке- сим, содда от кесим, тўғри тартиб;

оғизда — тўлдирувчи, от билан ифодаланган, ўрин- пайт келишиғида, сўроғи — н и м а д а? (*осон*), кесимга боғланган, келишиқли конструкция, *билан* кўмақчиси билан алмаштириш мумкин (*оғиз билан*), воситали тўлдирувчи, иш-ҳаракат объектини билдиради, содда, уюшмаган, тўғри тартиб;

албатга — кириш сўз, равиш билан ифодаланган, ишонч, қатъийлик маъносини билдиради, гапнинг **охи-** рида келган, вергул билан ажратилган.

Солиҳ маҳдум гўштини Нигор ойимнинг ёнига қўйиб, ўзи зина билан айвонга чиқди. (А. Қодирий.)

маҳдум — изоҳловчи, от билан ифодаланган, бош келвдникда, бирликда, эгалик кўшимчасини ҳабул қил- маган, сўроғи — к и м?, изоҳланмиш — гапнинг эгаси (шунинг. учун эгага хос сўроқ берилади), мустақил бўл- маган изоҳловчи, изоҳланмиш (*Солиҳ*) нинг социал мав- кеини билдиради, ажратилмаган, изоҳланмишдан кейин келган;

ойимнинг — изоҳловчи, от билан ифодаланган, қа- ратқич келишиғида, сўроғи - кимнинг?, мустақил бўлмаган изоҳловчи, ажратилмаган, изоҳланмиш (*Пи- гор*) нинг социал мавкеини билдиради (ўтмишда эшонларнинг, мансабдорларнинг, муллаларнинг хотинд ойим дейилган), изоҳланмишдан кейин келган. .

Шундан кейин Анвар тўғрисида хаёл суриб, унга — Анварга — қарши ўзида кучли бир кек сезар, шундай оғир соатларда ташлаб кетган «йигит» яна бир кўрин- са, қандай кинолар билан истиқбол қилишини — кутиб олишини ўйлар эди. (А. Қодирий.)

унга қарши — тўлдирувчи, кишилвдс олмоши ва от (функционал) кўмақчи билан ифодаланган, жўналиш келишиғида, сўроға — к и м г а қ а р ш и?, кесимга боғ- ланган, аралаш—келишиқли ва кўмақчили конс-трукция, воситали тўлдирувчи, ҳаракат қаратилган шахсни бил- диради, составли, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри **тар-** тиб — кесимдан олдин келган, асосий компонент билан кўмақчи ўртасида ажратилган тўлдирувчи келган, аж- ратилган тўлдирувчи ҳар икки томондан тигре билан ажратилган;

Анварга — ажратилган тўлдирувчи, атоқли от билан ифодаланган, жўналиш келишиғида, қарши — от кўмақ- чи, тўлдирувчи билан ҳам, ажратилган тўлдирувчи би- лан ҳам синтактик муносабатга киришган; сўроғи — к н м г а?, ҳаракат қаратилган шахсни билдиради, сод- да, уюшмаган, тўғри тартиб — тўлдирувчидан кейи11 келган.

Бу ернинг бирдан-бир хўжайини — туркманча қилиб иягининг тағидан соқол қўйган кекса қорақалпоқ — Аж- ниёз оға бизга чой

қайнатиб берди. (А. Мухтор.)

хўжайини — аниқловчи, от билан и^фодаланган, **III** шахс, бирликда, сўроғи — қ а й с н? (аслида *хўжайини бўлмиш* тарзида бирикма бўлган, *бўлмиш* сўзи гапда қўлланмаган, қ а й с и *Ажнийез оға?* деган сўроқ берилди), сифатловчи аниқловчи, аниқланмишни бошқалардан ажратиб кўрсатган, эгага боғланган, содда, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб — аниқланмишдан олдин келган, аниқловчи ва аниқланмиш (*Ажнийез оға*) ўртасида изоҳловчи келган;

туркманча қилиб иягининг тагидан соқол қўйган кек-са қорақалпоқ — ажратилган аниқловчи, бир неча бирикма билан ифодаланган, сўроғи — қ а й с и?, ажратилган сифатловчи аниқловчи, аниқланмишнинг турли белгилари (ташқи кўриниши, ёши, миллати)ни конкретлаштирган, тўғри тартиб — аниқловчидан кейин, аниқланмишдан олдин келган.

Бўлмаса тиззадан сув кечиб, изгиринда нафйсимиз бўғилиб, шунча узоқ жойга — тепаликка ҳар куни қатнаб тинка-мадоримизни қуришига бизни ким мажбур қиларди, дейсиз. (Ч. Айтматов.)

узоқ жойга — ҳол, сифат + отли бирикма билан ифодаланган, жўналиш келишигида, сўроғи — қ а е р г а?, ўрин ҳоли, иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдиради, мураккаб, кесимга боғланган, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб — кесимдан олдин келган, ажратилган ҳолдан тире билан ажратилган;

тепаликка — ажратилган ҳол, от билан ифодаланган, жўналиш келишигида (ҳол билан бир хил грамма-тик формада), сўроғи — қ а е р г а?, ўрин ҳоли (*узоқ жойга*)нинг маъносини конкретлаштирган, содда, тўғри тартиб — ўз маъносини конкретлаштирган ҳолдан кейин, кесимдан олдин келган, ҳолдан тире билан ажратилган (қоидага кўра, ажратилган ҳол ҳар икки томондан бир хил тиниш белгиси билан ажратилиши лозим).

Бир вақт қарасам, сенга дам солдираман деб, биласанми, кимни — фолбинни, ҳалиги Жайнақнинг кампини бошлаб келибди. (Ч. Айтматов.)

кимни — тўлдирувчи, сўроқ олмоши билан ифодаланган, тушум келишигида, сўроғи — к и м н и?, кесимга боғланган, келишлик конструкция, воситасиз тўлдирувчи, белгили воситасиз тўлдирувчи, келишлик формасини кўмакчи билан алмаштираш мумкин эмас, ҳаракат объектини билдиради, содда, уюшмаган, ажратилмаган, тўғри тартиб ■ — кесимдан олдин келган;

фолбинни — ажратилган тўлдирувчи, от билан ифодаланган, тушум келишигида, изоҳлаётган тўлдирувчи билан бир хил грамматик формада, сўроғи — к и м н и?, кесимга боғланган, содда, келишлик конструкция, воситасиз тўлдирувчи, белгили воситасиз тўлдирувчи, ҳаракат объектини билдиради, тўлдирувчининг маъносини конкретлаштирган — касбини таъкидлаб кўрсатган, тўлдирувчидан кейин, кесимдан олдин келган, изоҳлаётган тўлдирувчидан тире билан

ажратилган, сўнги — иккинчи ажратилган тўлдирувчидан вергул билан аж- ратилган;

ҳалиги Жайнақнинг кампирини—ажратилган тўлди- рувчи, сифат ва от + от — бирикма билан ифодаланган, тушум келишигида, изоҳлаётган тўлдирувчи билан бнр хил грамматик формада, сўроғи — к и м н и?, кесимга боғланган, мураккаб келишлик конструкция, восита- сиз тўлдирувчи, белгили воситасиз тўлдирувчи, ҳаракат объектини билдиради, тўлдирувчининг ва биринчи аж- ратилган тўлдирувчининг (*фолбинни*) маъносини кон- кретлаштирган, тўлдирувчидан кейин ва кесимдан ол- дин келган, биринчи ажратилган тўлдирувчидан вергул билан ажратилган.

Биласиз, бизнинг гурпуада қизлар кам. (П. Қоди- ров.)

биласиз — кириш гап, феъл билан ифодаланган, замони ва шахси аниқ (келаси замон, II шахс, кўп- ликда), предикативлик акс этган — гап кўринишида, айтилаётган фикрга (гурпуада қизлар камлигага) сўз- ловчининг муносабати ифодаланган, асосий гапга нис- батан пастроқ оҳангда, пауза билан ажратиб айтилади, гап таркибида гап бўлаклари билан синтактик муноса- батга кирмаган, гапнинг бошида келган, гапдан вер- гул билан ажратилган, чунки хабар интонацияси билан айтилади.

Ажабо, ш.у иккита кичкина қора нуқта — инсон кўз- лари шу қадар ҳасрату шу қадар илтижони ўзига сиз- дира дилишини билмас эканман. (А. Мухтор.)

қора нуқта — аниқловчи, сифат + отли бирикма бгг лан ифодаланган, белгисиз қаратқич келишигида, сўро- ғи — н и м а н и н г ?, қаратқичли аниқловчи, белгйейз қаратқичли аниқловчи, дистант ҳолат, қаралмншда йфо- даланган ҳаракат бажариладиган предметни билдира- ди, тўлдирувчига боғланган, тўғри тартиб — аниқлан- мишдан олдин келган;

инсон кўзлари — ажратилган аниқловчи, от + от би- лан ифодаланган, III шахс, кўпликда, белгйсиз қарат- қич келишигида, сўроғи — н и м а н и н г ?, қаратқичли аниқловчи, белгисиз қаратқичли аниқловчи, дистант Ҳо- лат, (*шу қадар ҳасрату шу қадар илтижони ўзига аниқ- ловчи ва аниқланмиш орасига киритилган*), аниқловчи (*қора нуқта*)яи конкретлаштирган, ажратилган белги- сиз қаратқичли аниқловчи, маъноси конкретлаштирил- ган аниқловчидан грамматик формаси билан фарқ қи- лади- (сонда, шахс формасида), аниқловчидан кейин келган, тире билан ажратилган.

Россия, Россия, азамат ўлка!

Эй осмон сингари бепоён Ватан!

а-Олимжон.)

Россия, Россия, азамат ўлка!

Эй осмон сингари бепоён Ватан!— ундалма, нутқ қаратилган предмет (*Ватан*)ян билдиради, *Россия, Россия* — йиғиқ ундалма, *азамат ўлка* — аниқловчи билан кенгайган, *осмон сингари бепоён*

Ватан—иккита аниқловчи билан кенгайган мураккаб ундалма, кейинги икки ундалма стилистик ва маъно жиҳатдан йиғиқ ундалма (*Россия*) ни тавсифлаш вазифасини бажарган, сўзловчининг ижобий муносабати ифодаланган, уюшма- ган, нутқ қаратилган предмет (*Россия*)ианг турли бел- гилари изоҳланган;

эй — ундов сўз, ундалмагвднг аниқловчилари билан бирикиб, эмоционалликни оширган,

Бир составли гаплар содда гапнинг би>р кўриниши- дир, Таҳлил жараёнида бир ва икки составли содда гапларнинг ўзига хос хусусиятларин» ҳисобга олиш за- рур. Бир составли гаплар нутқда актив қўлланилмоқда, тилда бу тип гапларнинг миқдори ортиб, истеъмол дои- раси кенгайиб бормоқда. Бир составли гаплар компонентларнинг миқдори, бош бўлақларнинг иштироки, предикациянинг ифодаланиши, интонация жиҳатдан икки составли гаплардан қисман бўлса-да фарқ қилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, бир составли содда гап- ларнинг классификацияси ва терминларида бир хиллик йўқ, Проф. А. Ғуломов, М. Асқаровлар бир составли гапларнинг шахси аниқ, нгаҳси номаълум, шахси умум- лашган, шахссиз, инфинитив, номинатив, ундаш гаплар- га бўлинишини кўрсатган. Проф. И. Расулов эгасиз ва кесимсиз бир составли гапларга бўлиб, сўнг эгаси топи- лар (шаҳси аниқ, шахси ноаниқ, шахси умумлашган), эгаси топилмас гапларга ажратган, номинатив ва бў- лакларга бўлинмайдиган гапни алоҳида изоҳлаган.

Илмий ва ўқув грамматикаларда бир составли гап- ларнинг баъзи турларини турлича аташ ҳоллари ҳам мавжуд. Масалан, номинатив ёки атов гап, ундаш ёки бўлақларга ажралмайдиган гап. Дарслик ва илмий ада- биётларни ўқиб ўзлаштириш жараёнида ана шуларни ҳисобга олиш, терминларнинг маъно ва функция доира- сини қатъий англаб етиш лозим.

Амалий дарсларда ва мустақил машғулотларда ўт- казиладиган грамматик таҳлилда икки составли гаплар, бир составли гапларнинг шахси аниқ, шахси номаълум, шахси умумлашган, шахссиз турларига кўпроқ эътибор берилиб, бир составли гапларнинг бошқа турларидан оз миқдорда мисоллар танланиши каби ҳолатлар учрайди. Назарий ва амалий машғулотларда инфинитив, номи- натив (атов), сўз-гап, вокатив гапларнинг грамматик ва семантик хусусиятларини атрофлича ўрганиш лозим.

Бир составли гап таҳлили тартиби

1. Гапнинг ифода мақсади ва эмоционалликка кўра тури.
2. Бош бўлақларнинг морфологик жиҳатдан ифода- ланишига кўра бир составли гапларнинг типлари (шаҳ- си аниқ, шахси номаълум, шахси умумлашган, шахссиз, инфинитив, номинатив гаплар). Бир составли гапнинг қайси типига мансублиги ва унинг грамматик хусусият- ларини аниқлаб изоҳлаш.

3. Бир составли гапларнинг бош бўлаги, унинг ифо- даланиши, гапнинг асосий маъно хусусиятини аниқлаш-

4. Иккинчи даражали бўлақларнинг мавжудлиги ва мавжуд эмаслигига кўра гап тури.

5. Гапнинг тўлиқ ёки тўлиқсизлиги, тўлиқсиз гап турлари.

6. Гапнинг воқеликка муносабати жиҳатидан тур- лари.

7. Синтактик вазифа бажармаган элементларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига кўра гапнинг му- раккаблиги ёки мураккаб эмаслиги.

8. Ажратилган гап бўлақларининг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига кўра гапнинг мураккаблигн ёки му- раккаб эмаслиги.

9. Тиниш белгилари.

10. Схемаси.

Бир составли гап таҳлили намунаси

Кеча бирга келган командирим билан роса тортиш- дик. (Шухрат.)

Дарак гап.

Шахси аниқ гап, иш-ҳаракатни бажарган шахслар маълум (*биз, бизлар*), кесим (*тортишдик*) орқали шах- сини аниқлаш мумкин, баҳслашмоқ ҳаракатини бажар- ган шахслар — *биз, бизлар*, Гапнинг эгаси ҳам *биз (бизлар)*;

тортишдик — бош бўлақ, кесим, ўтган замон феъли (I шахс, кўплик) билан ифодаланган, ҳаракатни бажа- рувчи шахс маълум, кесим орқали аниқланади (*биз, бизлар*). Яогик урғу олган сўз *командир*, фикр маркази- да шу сўз (ҳаракатнинг бажарилишига иштирокчи *ко- мандир*) туради;

бир составли содда ёйиқ гап, *кеча бирга келган ко- мандирим билан роса* иккинчи даражали бўлақ, аралаш (ҳолли ва тўлдирувчили) ёйиқ гап;

тўлиқ гап, гап бўлақлари тушиб қолмаган;

тасдиқ гап. Иш-ҳаракатнинг бажарилганлиги бў- лишли- (*тортишдик*) феъл билан ифодаланган;

синтактик функция бажармаган элементлар йўқ;

ажратилан гап бўлақлари йўқ;

дарак гап охирига нуқта'қўйилган. Схемаси қуйи- дагича: ■

Кеча бирга келган командирим билан роса тортишдик.

— Ҳассани бир йўқотасан, огайни! (Шухрат.)

: Ундов гап;

шахси умумлашган тап. Гапнинг кесими аниқ (II) шахсга қаратилган бўлса ҳам, ҳаракатнинг бажарувчи- си II шахс эмас, балки барча шахслардир. Мазмуни умумлашган;

йўқотасан — бош бўлақ, кесим, II шахс бирлик, иж- ро майлидаги феъл билан ифодаланган, ҳаракатни ба- жарадиган шахс ҳамма, хар кимдир;

бир составли содда ёйиқ гап. *Ҳассани бир* — иккинчи даражали бўлақ, аралаш (тўлдирувчили ва ҳолли) ёйиқ гап;

тўлиқ гап. Гап бўлаклари тушиб қолмаган; тасдиқ гап, иш-ҳаракатнинг бажарилганлиги бўлиш-ли (*йўқотасан*) феъл билан ифодаланган;

оғайни — ундалма, нутқ қаратилган шахс. синтактик вазифа бажармаган, ундалма билан мураккаблашган, мураккаб гап;

ажратилган гап бўлаклари йўқ; ундов гап охирига ундов белгиси қўйилган. Ундалма гап охирида, келгани учун ундан олдин вергул қўйилган. Схемаси куйидагича:

Ҳассани бир йўқотасан, отайни!

Мактабда дарс бериш, дафтарларни кўриб чиқиш, эртаеи дарсга ҳозирланиш керак... (А. Толстой.)

Дарак гап;

шахсиз гап; гапнинг кесими модал сўзнинг ҳаракат номи шаклидаги феъл формаси, яъни шахсиз феъл билан ифодаланганлиги туфайли иш-ҳаракатнинг ба-жарувчиси қайси шахс эканлигини аниқлаш мумкин эмас. Ҳаракатни бажарувчи шахс ифодаланмаган, гап-нинг эгасини аниқлаш кийин;

дарс бериш, кўриб чиқиш, ҳозирланиш керак — бош бўлак, кесим, ҳаракат номини бирикма + модал сўз билан ифодаланган. Ҳаракатнинг ўзи қайд этилган, бажа-рувчи шахс йўқ;

бир составли содда ёйиқ гап. *Мактабда, дафтарлар-ни, эртаги дарсга* — иккинчи даражали бўлак, аралаш (ҳолли, тўлдирувчи) ёйиқ гап;

тўлиқ гап, гап бўлаклари тушиб қолмаган; тасдиқ гап, иш-ҳаракатни бажариш лозимлиги бў-лишли (*дарс бериш, кўриб чиқиш, ҳозирланиш*) феъл-лар билан ифодаланган;

синтактик функция бажармаган элементлар йўқ; ажратилган гап бўлаклари йўқ;

дарак гап охирига нуқта қўйилган. Феълнинг инфинитив формаси билан ифодаланган кесимнинг асосий қилмлари уюшган, улар ўзаро вергул билан ажратилган. Схемаси куйидагича:

Мактабда дарс бериш, дафтарларни кўриб чиқиш, эрта-ги дарсга ҳозирланиш керак. ~ "

Мана, отангиз Соҳиб саркордан ибрат олсангиз-чи! (Н. Сафаров.)

Ундов гап, сўроқ-ундов гап; таркибида -чи сўроқ юк-ламаси мавжуд; даъват, чақириқ маъноси ифодаланган; *мана* кўрсатиш олмоши таъкид оттенкасига зга, сўзлов-чи ва тингловчига макон ва замон жиҳатдан яқин пред-мет (*Соҳиб саркор*)ни кўрсатиш ¹¹⁵учун қўлланган;

шахси аниқ гап, иш-ҳаракатни бажарувчи шахс маълум (*сиз*), кесим таркибидаги феъл (*олсангиз*) орқали шахсини аниқлаш мумкин, *ибрат олмоқ* ҳаракатини бажарувчи шахс, гапнинг эгаси — *сиз*. Шахси аниқ гап-ларда эгани махсус сўз билан ифодалашга эҳтиёж бўл.-майди;

ибрат олсангиз-чи—бош бўлак, кесим, от + феъл — қўшма феъл билан ифодаланган. Кесимнинг II шахс кўпликадаги аниқ феъл билан ифодаланиши иш-ҳаракат-ни бажарувчи шахсни (*сиз*) кўрсатади;

бир составли содда ёйиқ гап, *отангиз Соҳиб саркор- дан* — иккинчи даражали бўлак, аниқловчили ва тўл' дирувчили ёйиқ гап; тўлиқ гап; тасдиқ гап, иш-ҳаракат бўлишли феъл (*олсангиз*) да баён қилинган; **мана** олмоши юклама функциясида бўлиб, таъкидва ва уқтириш маъносига эга, гапнинг умумий мазмунига хос, синтактик вазифа бажармаган, юклама билан гап мураккаблашган, мураккаб гап; ажратилган гап бўлаклари йўқ; гап охирига ундов белгиси қўйилган. Схемаси қуйидагича:

Мана, отагиф Соҳиб са[^]ркордан ибрат- описангиз^о»йи1

Эртага бутун мамлакатдан келган одамлар билан рўпара бўлади.
(С. Кароматов.)

Дарак гап, хабар мазмуни ифодаланган; шахси номаълум гап. Кесимнинг шахси (III шахс) аниқ бўлса қам, унда ифодаланган иш-ҳаракат номаълум шахслар томонидан ҳар уч замоннинг бирида содир бўлиши мумкин;

рўпара бўлади — бош бўлак, кесим, от + феъл—қўш- ма феъл билан ифодаланган. Кесим III шахс бнрликда- ги аниқ феъл билан ифодаланган, лекин эга конкрет шахс эмас. Гапда кесим орқали ифодаланган иш-ҳаракатни таъкидлаш, тиғловчининг эътиборини иш-ҳаракатга қаратиш асосий ўринда туради;

бир составли содда ёйиқ гап, *эртага бутун мамлакатдан келган одамлар билан* ■ — иккинчи даражали бўлак, аралаш (ҳолли, аниқловчили ва тўлдирувчили) ёйиқ гап; тўлиқ гап;

тасдиқ гап, иш-ҳаракатнинг бажарилиши бўлишли (*бўлади*) феъл билан ифодаланган;

синтактик вазифа бажармаган элементлар йўқ; ажратилган гап бўлаклари йўқ, мураккаблашмаган гап;

дарак гап бўлганлиги учун охирига нуқта қўйилган. Схемаси қуйидагича:

Эртага бутун мамлакатдан келган одамлар билан рў- пара бўлади. ' 1

Нега игунақа қияпти? Халқ учун гам ейиш? У бу нарсани сираям ўйлаётгани йўқ-ку?. (Ш. Холмирзаев.)

Сўроқ гап, таажжуб мазмуни ифодаланган, сўроқ интонацияси билан айтилади;

инфинитив гап. Ёйиқ инфинитив гап. Ҳоким бўлакка тобе компонентлар (*халқ учун* — тўлдирувчи) мавжуд;

гам ейиш — бош бўлак, фразеологик бирлик билан ифодаланган. Гапда иш-ҳаракат аталган, шу орқали фикр ифодаланган, ажабланиш, таажжуб маъно- сини англатади. Бу маъно инфинитив гапдан олдинги ва кейинги гаплар орқали конкретлаштирилган;

бир составли содда ёйиқ гап, *халқ учун* — иккинчи даражали бўлак, тўлдирувчи; тўлиқ гап; тасдиқ гап;

синтактик вазифа бажармаган элементлар йўқ; ажратилган гап бўлаклари йўқ, мураккаблашмаган гап;

сўроқ белгиси қўйилган, ажабланиш, таажжуб маъноларини

билдиради ва сўроқ оттенкаси билан айтилади.

Ола Чопон... Йўқ, Ола Чопонда халқ қўшиқларини ким эшитган. Айниқса, термаларни. Қўшбулоқ. Ўша Зиниёз бахшишинг юрти! Утовлар, капалар, дўнгликлар. (Ш. Холмирзаев.)

Дарак гап;

номинатив (атов) гап, бир неча (беш) гапдан иборат. 1-, 3-, 4-, 5-гаплар бир сўзданташкил топган, содда, йиғиқ тарзда тузилган. 2-гап ёйиқ тарзда тузилган, бир неча сўзлардан ташкил топган;

эга состави типигаги бош бўлақдан иборат, от туркумига мансуб сўзлар билан ифодаланган. Муайян (*Қўшбулоқ*) ақоли яшов пункти (қишлоқ) ва ундаги предмет, объектлар ҳақида хабар ифодаланган;

2-гапда аниқловчи бўлақ мавжуд, яъни содда ёйиқ гап, *ўша машҳур Эшнӣёз бахшининг*—• аниқловчи, сифатловчи ва қараткич аниқловчи; тўлиқ гап;

тасдиқ гап. Номинатив гапларда нарса ва предметларнинг мавжудлиги тасдиқланган, хабар берилган; синтактик вазифа бажармаган элементлар йўқ; ажратилган гап бўлақлари йўқ;

турли тиниш белгилар қўйилган. 1-, 4-, 5-гаплардан сўнг нуқта қўйилган. 2-гапдан сўнг ундов белгиси қўйилган, ундов ва таъкид маъноси мавжуд. 3-, 4-гаплар орасига вергул қўйилган, санаш оҳангида айтилади.

Арава сизмайдиған, ичкарилиқ кўчага бу кун жон кирған. (Ойбек.)

Дарак гап, хабар мазмуни ифодаланган, тинч оҳангдан айтилади; шахссиз гап, гапда ҳаракатни баён қилишга асосий эътибор қаратилган, ҳаракатни бажарувчилар назарда тутилмаган, ҳаракатнинг кутилгандан ортиқ даражада бажарилганлиги таъкидланган, гапнинг эгасини '«тиклаш»га эҳтиёж йўқ.

жон кирған — кесим, фразеологик бирикма билан ифодаланган, фразеологик бирикма составигаги феъл оддий даражада, у грамматик эгаси (*жон*) билан мазмунан бирикиб кетган, бир тушунчани билдирган — *серқатнов бўлмақ*.

ёйиқ содда гап, *арава сизмайдиған, ичкарилиқ* — аниқловчи, аниқловчилар уюшган, *кўчага* — ҳол, *бу кун* — ҳол, аниқловчили ва ҳолли ёйиқ содда гап, ара-лаш ёйиқ содда гап; тўлиқ гап;

тасдиқ гап, бўлишли формадаги феъл ҳаракатнинг бажарилганлигини ифодалаган;

синтактик вазифа бажармаган элементлар йўқ; ажратилган гап бўлақлари йўқ, мураккаблашмаган гап;

уюшиқ бўлақлар ўзаро вергул билан ажратилган, дарак гап охирига нуқта қўйилган. Схемаси қуйидагича:

Арава сизмайдиған, ичкарилиқ кўчага бу кун жон кирған.

Ҳар кун эрталаб бир вақтда — бир минут кечикиш, ё олдин кетиш йўқ — нонушта қилмасдан дўконга кетади, оқшом, албатта, уйга қайтиб, оила билан овқатланади, сўнгра онасини зиёрат қилади. (Ойбек.)

Дарак гап, хабар мазмуни ифодаланган; шахси аниқ гап. 4 та содда гапдан тузилган қўшма гап, содда гапларнинг ҳаммаси бир хил, ҳаммаси шах- си аниқ гап;

гапларнинг кесимлари III шахс бирликдаги ижро майли феъл формаси билан ифодаланган, кесимларнинг структурасидан ҳаракатни бажарувчи шахсни аниқлаш мумкин;

гапларда асосий эътибор ҳаракатни бажарувчига қаратилган, ҳаракатни бажарувчи у, эга — ҳаракатни бажарувчидир;

кетади, қайтиб, овқатланади, зиёрат қилади — ке- сим, кесимлар III шахс бирликдаги ижро майли феъл формаси билан ифодаланган, кесимлар ҳаракат билди- ради, кесимларнинг грамматик структураси орқали эгани аниқлаш мумкин, гапларда эганинг ифодалани- ши талаб этилмаган;

ҳар бир содда гапда иккинчи даражали бўлақлар мавжуд: 1-гапда *дўконга* — ҳол, *нонушта қилмасдан* — ҳол, *ҳар кун эрталаб бир вақтда* — ҳол, ҳолли ёйиқ гап;

2- гапда *уйга* — ҳол, *оқшом* — ҳол, ҳолли ёйиқ гап;

3- гапда *оила билан* — тўлдирувчи, тўлдирувчили ёйиқ гап, 4-гапда *онасини* — тўлдирувчи, *сўнгра* — ҳол, ара- лаш ёйиқ гап;

ҳар бир содда гап тўлиқ гап;

барча содда гаплар, умуман, ҳўшма гап, тасдиҳ гап, ҳаракатнинг бажарилганлиги бўлишли феъллар билан ифодаланган;

синтактик вазифа бажармаган элементлар бор: *бир минут кечикиш, ё олдин кетиш йўқ* — кириш гап, 1-гап таркибида келган *ҳар кун эрталаб бир вақтда* мурак- каб бирикма билан ифодаланган ҳолни газохлаган, қў- шимча маълумот киритган — кириш гап олдинги му- раккаб бирикма мазмунини тўлдирган, таъкидлаган, гапнинг ўртасида, ўзи изоҳлаётган бўлақдан кейин кел- ган, ҳар икки томонидан тире билан ажратилган, асо- сий гапга нисбатан пастроқ оҳангда, асосий гапдан па- уза билан ажратилиб айтилади; *албатта* — кириш сўз, иккинчи, гап таркибида, гапнинг ўртасида келган, ра- виш билан ифодаланган, ишонч мазмунини билдиради, ҳар икки томонидан вергул билан ажратилган, қичик пауза билан, паст оҳангда айтилади; 1-гап кириш гап билан мураккаблашган, 2- гап кириш сўз билан му- раккаблашган, 3-, 4- гаплар мураккаблашмаган;

ажратилган гап бўлақлари йўқ;

кириш гап ҳар икки томонидан тире билан, кириш гапнинг уюшиқ эгалари вергул билан, кириш сўз ҳар икки томонидан вергул билан ажратилган, содда гап- лар ўзаро вергул билан ажратилган, дарак гап охирига нуқта қўйилган.

Кабинадан чиқишга тўғри келди.

(Ч. Айтматов.)

Дарак гап, хабар мазмуни ифодаланган;

шахсиз гап, гапда асосий эътибор ҳаракатни ифо- далашга қаратилган, ҳаракатни бажарувчи шахс сўз- ловчн учун аҳамиятли эмас,

шунинг учун фикр гап- нинг шу структурасида баён қилинган;
чиқишга тўғри келди — кесим, кесим жўналиш кели- шигидаги
ҳаракат номи, сифат ва феъл билан ифода: ланган, мураккаб кесим,
кесимнинг учинчи компоненти

тусланган — III шахс, бирлик, ўтгаи замон, ижро майли, кесим составидаги феъл формасига қараб эгани III шахс кишилиқ олмоши дейиш мумкин эмас, эгани тиклашга эҳтиёж йўқ;

ёйиқ содда гап, *кабинадан* — тўлдирувчи, тўлдирув- чили ёйиқ гап; тўлиқ гап;

тасдиқ гап, бўлишли формадаги феъл билан ҳара- катнинг бажарилганлиги ифодаланган;

синтактик вазифа бажармаган элементлар йўқ, мураккаблашмаган гап;

ажратилган гап бўлақлари йўқ;

дарак гап охирига нуқта қўйилган. Схемаси қуйида- гича:

Крбинадан чиқишга тўғри келди.

— *Ҳалим эилоннинг қизими?*

— *Ҳа, ўша...*

— *Буровойга борганмиди?*

— *Йўқ. (И. Раҳим.)*

— *Султон акам ҳозир Испанияда, Аҳмаджон.*

— *Испанияда?*

— *Ҳа. (А. Мухтор.)*

Дарак гап, хабар мазмуни ифодаланган;

сўз-гап, ҳа — тасдиқ билдирувчи сўз-гап, йўқ — ин-; кор билдирувчи сўз-гап, иккаласи ҳам сўроқ гапга жа- воб тарзида айтилувчи жавоб гап, бошқа бўлақлар би-; лан ёйилмайдиган гап, гапда эга ҳам, кесим ҳам ифо- даланмаган, эга состави ёки кесим состави деб составга ажратилмайди, эга ёки кесим деб бўлақларга ажратил- майдиган гап, ҳукм ифодаланган гап, диалогда қўллан- ган.

«Ийе, ойим-ку, қачон келибди, нима қилиб юрибди?» деб ўйлади-да, югуриб унинг олдига борди:

— *Ойи!*

— *Акрамхон! (И. Раҳим.)*

Ундов.гап, эмоционал муносабат ифодаланган, куч- ли э?уюция билан айтилади; вокатив гап, *Ойи! Акрамхон!* кучли мурожаат, шодлик эмоцияси билан айтилади. Структурасига кўра, ундалмага ўхшайди, *Ойи!* вокатив гапидан *ойим келибди ёки ойи, 'сиз келибсиз-ку!* мазмуни' англашилади; *Акрамхон!* гапидан *Акрамхон, мен кел- дим!* мазмуни англашилади, бу гаплар ҳукм -ифодала- ган, эга состави ёки кесим составига ҳамда кесим ёки 120

эга деб бўлақларга ажратилмайдиган гап, диалогда қўлланган.

— *Ким айтди шу гапни? — деди аччизидан кўзлари чақнаб Ойимхон.*

— *Маориф бўлимнинг мудури Хидиров.*

— *Шундай денг?*

— *Шундай. (П. Турсун.)*

Дарак гап, хабар мазмуни ифодаланган, бош бўлақ- лари (ёки бир бош бўлақ) мавжуд гаплардан кучлироқ оҳангда айтнладиг,

сўз-гап, тасдиқ билдирувчи сўз-гап, сўроқ гапга жа- воб тарзида

айтилувчи жавоб гап, олмош билан ифода-ланган. *Ҳа* сўз-гапи билан функциядош, *шундай* сўз-гапи ўрнида *ҳа* сўз-гапини қўллаш мумкин, бошқа бўлаклар билан ёйилмайдиган гап, эга состави ёки кесим составига ҳамда эга ёки кесим деб бўлакларга ажратилмайдиган гап, ҳукм ифодаланган, диалогда қўлланган.

Лекин мен газетада бўлганим учун кузатиб юрдим: Маҳмудов билан Каримов аввалгидай сидқидиллик билан ишлади; мана биринчи курсилардан ҳам сўранглар. Бошқа курслар ҳам билса керак.— Тўғри! (П. Қо-диров.)

Ундов гап, эмоционал муносабат ифодалаган, кучли эмоция билан айтилади;

сўз-гап, сифат билан ифодаланган, тасдиқ билдирувчи сўз-гап, *ҳа* сўз-гапига функциядош, *ҳа* сўз-гапида тасдиқдан ташқари сўзловчининг бошқа муносабати ифодаланмайди, бу гапда сўзловчининг суҳбатдош гапини маъқуллаш, ростлигини кўрсатиш, модал муносабати ҳам ифодаланган, ҳукм ифодаланган, бошқа бўлаклар билан кенгайтириш мумкин — *гапингиз тўғри, сўзингиз тўғри, айтганларингиз тўғри* ва ҳ., эга состави ёки кесим составига ҳамда эга ёки кесим деб бўлакларга ажратилмайдиган гап, диалогда қўлланган.

Қўшма гап таҳлили

Қўшма гапларнинг таҳлили синтактик таҳлилнинг мураккаб ва кўп қиррали турларидан биридир. Ўзбек тилида қўшма гапларнинг мураккаб лингвистик хусусиятларга эгаллиги назарда тутилганда, таҳлил студент ва ўқитувчидан системали назарий билим ва амалий малакага эга бўлишни тақозо этиши табиий.

Қўшма гапларнинг мураккаблиги унинг ўзаро гуруҳланишидир. Мазмун, грамматик тузилиши, бириктириши, грамматик белгилари ва интонациясига кўра дўшма гаплар боғловчисиз, боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларга бўлиниб гуруҳланади. Ҳар бир тип ўз ички хусусиятларининг тафовутли белгилари билан фарқланиши жиҳатидан бир неча группаларга ажратилади. Компонентларнинг боғланиши, боғланиш усуллари ва воситалари, бир-бирига мазмун муносабати, тузилиши ва интонацияси каби хусусиятлар қўшма гапларни группаларга ажратишда критерия вазифасини ўтайди. Грамматик таҳлил жараёнида ана шу белгиларни ҳисобга олиш лозим, қўшма гапларни гуруҳ ва группаларга ажратишда ҳар бир гапнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутишга тўғри келади.

Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг грамматик хусусиятлари проф. Ғ. Абдурахмонов, М. Асқарова, А. Ғуломов, Ф. Камолов, Х. Абдурахмонов, Ҳ. Рустамовларнинг илмий асарлари ва дарсликларида атрофлича ёритилган. Илмий ва ўқув адабиётларда терминлар ҳар хиллигидан ташқари, қўшма гап типларининг айримлари классификациясида ҳам турличалик мавжуд. Таҳлил жараёнида ёки унга тайёргарлик учун илмий ва ўқув адабиётларни мутолаа қилганда ҳуйидаги масалаларга эътиборни ҳаратиш лозим:

1. Қўшма гапларга умумий характеристика бериш, тузилишига кўра турларини аниқлаш.
2. Қўшма гап компонентларини боғловчи воситаларни белгилаш (мазмун, интонация, тартиб, ёрдамчи сўзлар, нисбий сўзлар, сўз формалари).
3. Компонентларнинг боғланиши (боғловчили, боғловчисиз) ва эргашиш хусусиятларини ажрата билиш, ҳар бирининг энг муҳим грамматик белгиларини билиш.
4. Қўшма гапларнинг мазмунига кўра классификацияси ва бу классификация принципларини белгилай билиш.
5. Тиниш белгиларини тўғри хўйиш.
6. Қўшма гап таркибидаги содда гапларга характеристика бериш, мустақил•содда гаплар билан хўш-ма гаплар таркибидаги содда гапларни мазмун, структура, интонация, тартиб жиҳатдан хиёслаш.
7. Гап бўлақларига умумий характеристика бериш, уларнинг ифодаланиши ва бошқа грамматик хусусиятларини кўздан кечириш,

Ана шу масалаларнинг илмий-назарий ва амалий жиҳатлари ўзлаштирилиб, идрок ҳилингаи тақдирдаги- на таҳлил системали ва илмий, асосли бўлиши аниқ.

Қўшма гап таҳлилида қуйидаги амалий тартибга риоя этиш тақозо этилади:

а) танланган қўшма гап доскага ёки дафтарга ёзилади, ифодали ўқилади ва тиниш белгилари қўйилади (тиниш белгиларини қўйишда қийинчилик ёки иккила- ниш туғилса, гапнинг таҳлилий тўлиқ тугаллангандан сўнг ёки таҳлил жараёнида қўйиб борилади);

б) қўшма гап таркибидаги содда гаплар аниқлана- ди, ҳар бир содда гапнинг предикатив ядроси (иккн составли гап шаклида бўлса, эга ва кесим, бир состав- ли гап шаклида бўлса, кесими) белгиланади. Сўнгра ҳар бир содда гап чегараси ажратилиб, орасига вер- тикал жуфт чизик қўйилади ва улар рақам билан но- мерланади;

в) қўшма гап компонентларининг ўзаро боғланиш усуллари белгиланади, боғловчи воситалар аниқланади, содда гапларнинг бир- бирига муносабати ва боғловчи воситалари орқали қўшма гапларнинг турлари аниқ- ланади;

г) қўшма. гапларнинг ҳар бир тури (боғланган, эр- гашган, боғловчисиз қўшма гаплар) ўз ичкн грамма- тик ва семантик хусусиятларига кўра алоҳида таҳлил этилади;

д) таҳлил этилган қўшма гап ҳар бир турининг схе- маси чизилади. Схемада ҳар бир гапнинг структура ва семантик муносабатлари инобатга олинади.

Боғланган қўшма гап таҳлили

Олий ўқув юртлари грамматикалари ва илмий ада- биётларда бириктирув, чоғиштирув, айирув, зидлов муносабатларини билдирувчи тенг ҳамда инкор боғлов- чилар, боғловчи вазифасидаги **-у (-ю)**, **-да** юкламалари ҳамда айрнм лексик элементлар (*бўлса, бўлмаса, эса*) ёрдами билан бириккан содда гапларнинг грамматик, мазмун ва интонацион жиҳатдан бир бутунлик ташкил этиб, боғланган қўшма гап ҳосил қилиши баён этил- ган. Боғланган қўшма гап турлари классификацияси- да айрим фарқлар мавжуд. Бириктирув (бириктирув- чи), зидлов (зидловчи), айирув (айирувчи), инкор боғловчилари билан ўзаро муносабатга кирган боғлан- ган қўшма гаплар барча грамматикаларда қайд этилган.

И. Расулов **-у (-ю)**, **-да** юкламаси, *бўлса, эса* сўзлари ёрдами билан ҳосил бўлган қўшма гапларни боғланган қўшма гапнинг алоҳида тури сифадида тавсия этган.

А. Ғуломов, М. Асқаровалар **-у (-ю)**, **-да** кжламаси функция жиҳатидан бириктирув ва зидлов боғловчила- рига мос келишини назарда тутиб, гоҳ бириктирув, гоҳ зидлов муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гап ҳосил қилганлиги учун алоҳида турга ажратмаган, **-у (-ю)**, **-да** юкламалари қўшма гап компонентларини боғлаш учун хизмат қилар экан, алоҳида тур сифати- да ажратиш мумкин.

Боғланган қўшма гап таҳлилида қуйидаги тартибга риоя этиш тавсия этилади:

а) боғланган қўшма гапнинг таркибий қисмлари аниқланади (неча содда гапдаи таркиб топганлиги);

б) компонентларнинг боғланишига диққат қилинади, компонентларнинг қандай воситалар (боғловчилар, юк- ламалар, айрим сўзлар) ёрдамида боғланганлиги аниқ- лапади. Қўшма гап таркибидаги содда гапларни ўзаро боғлаш вазифасини бажарувчи грамматик воситалар- нинг маъно хусусиятлари изоҳланади ва шу асосда боғланган қўшма гапнинг турлари аниқланади;

в) боғланган қўшма гап компонентларининг ўзаро семантик муносабати (бириктирув, зидлов, айирув, чо- ғиштирув, изоҳлаш, инкор, сабаб, натижа, ҳаракат ёки воқеанинг кетма-кет бўлиши, бир пайтда бўлиши, алма- шиниб туриши) аниқланади;

г) интонациянинг характери белгиланади.

Боғланган қўшма гап таҳлили тартиби

1. Ифода мақсадига кўра гапнинг тури,
2. Компонентларнинг миқдори (икки ёки кўп ком- понентли).
3. Компонентларни ўзаро боғловчи грамматик воси- талар (боғловчилар ва уларнинг турлари, боғловчи во- ситаларнинг ўрни, юклама, айрим лексик элементлар, феъл кесимларнинг замони, умумий иккинчи даражали бўлақларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, ай- рим гап бўлақларининг — кўпинча кесимнинг — такрор- ланиши, содда гаплар компонентларининг жойлашиш тартиби).

4. Боғланган қўшма гап компонентларининг ўзаро боғланиш усулларига кўра турлари (тенг, бириктирув, зидлов, айирув, инкор боғловчили, юклама ва айрим лексик элементлар — *бўлса, эса, йўқса* — ёрдамида боғ- ланган қўшма гаплар).

5. Боғланган қўшма гап компонентларининг семан- тик муносабати (қиёслаш, бириктирув, айирув, зидлов, сабаб-натижа, изоҳлаш, пайт, таъкидлаш ва ҳоказо).²

6. Гапнинг тиниш белгиси ва схемаси.

Боғланган қўшма гап таҳлили намунаси

Унинг бу ҳақда нималар дейишини кутгандай Ак- рамхоннинг оғзини пойлади, аммо у тобора хаёлга зарқ бўлар, индамай турарди. (И. Раҳим.)

Дарак гап;

икки компонентли (компонентлар ажратиб кўрсати- лади);

компонентлар *аммо* зидлов боғловчиси билан ўзаро боғланган, боғловчи иккинчи компонентнинг бошида келган;

зидлов боғловчили боғланган қўшма гап;

компонентлар орасида зидлов муносабати мавжуд, зидлаш муносабати *аммо* боғловчиси билан ифодалан- ган;

² Қўшма гап таркибидаги компонентлар юқорида кўрсатилган содда гаплар, гап бўлақлари, бир составли гаплар таҳлили тартиби ва намунаси асосида таҳлил қилинади.

икки компонент орасига вергул қўйилган;

1

схемаси қуйидагича:

, **аммо**

Охири чирманданинг ип илгаги қўлини қабартириб юборган доирачи бармогини сўриб ўчоқ олдига кетди-ю, ўйин тўхтади. (С. Аҳмад.)

Дарак гап; икки компонентли;

компонентлар **-ю** юкламаси билан ўзаро боғланган, гоклама биринчи компонент охирида келган;

юклама ёрдами билан тузилган боғлангам қўшма гап;

компонентлар орасида сабаб ва натижа муносабати мавжуд; биринчи компонент сабаб, иккинчи компонент натижа мазмунини билдиради, воқеа-ходиса кетма-кет рўй берган;

икки компонент орасига вергул қўйилган; схемаси қуйидагича:

Гоҳ ўжарлиги тутиб қадамини теэлаштирар, гоҳ бўшашиб тўхтаб қоларди. (С. Аҳмад.)

Дарак гап;

қкки компонентли;

й)МЙонентлар *гоҳ...*, *гоҳ...* айирув боғловчиси билан боғйанган. Иккала компонентнинг феъл кесими бир хил грамматик шаклда (-ар аффиксли сифатдош форма, III шахс), 2-компонент кесимидаги -ди (<эди) бирин- чи компонентга ҳам тегишлидир. Боғловчи компонентларнинг бошида келган;

айирув боғловчили боғланган қўшма гап; компонентлар орасида айириш, таъкидлаб кўрса- тиш маъноси мавжуд. Бу мазмун *гоҳ...*, *гоҳ...* боғловчи- си билан ифодаланган, алмашиниб турган иш-ҳаракат* ни билдиради;

икки компонент орасига вергул қўйилган; схемаси қуйидагича:

гоҳ III~7гок III.

Боғловчисиз қўшма гап таҳлили

Боғловчисиз қўшма гаплар қўшма гапларнинг ўзи* га хос, алоҳида, мустақил тури бўлиб, таркибидаги сод- да гаплар боғловчиларсиз, боғловчи функциясидаги грамматик ва лексик воситаларсиз (боғланган ва эр* гашган қўшма гапларнинг компонентларини бирикти- радиган боғловчи ва грамматик, лексик воситалар кўз- да тутилади) интонация билан бирикиши барча илмий грамматика ва дарсликларда атрофлича баён этилган.

Таҳлил жараёнида боғловчисиз қўшма гап компо¹²⁵* нентларининг бирикиш усуллари аниқлашга алоҳида эътибор бериш лозим. Интонация содда гапларни ўз- аро бириктиришда асосий роль ўйнайди, лекин боғлов- чисиз қўшма гап компонентларини бириктириш учун хизмат қилувчи бошқа воситалар ҳам бўлиши мумкин. Жумладан, айрим сўзлар (изоҳланишни талаб этади- ган сўз навбатдаги гапда изоҳланади), сўзларнинг так- рорланиши (*Нон ҳам нон, увоғи ҳам нон. Кўп юрганга эргашма, кўп билганга эргаш*), гап қурилиши (*Гап қувган*

*балого йўлиқар, иш қувган хазинага), умумий бўлган иккинчи даражали бўлаклар (Аланганинг тиши йўқ, ҳўл-қуруқ билан иши йўқ), содда гапларнинг тар**

тиби (Баҳор келди, бойчечак бўй кўрсатди), кесим-ларнинг структураси (Сув келди— нур келди. Акаси доимо шига одамлардан олдин келар, укаси одамлар билан бирга квлар эди).

Таҳлил давомида муҳим эътибор талаб масалалардан бири боғловчисиз қўшма гапларнинг классификацияси ва унга асос бўлган принциплардир. Ҳозирги ўзбек адабий тили грамматикасига оид ншларда боғловчисиз қўшма гаплар грамматик тузилишига кўра тур* - лича классификация қилинган. Проф. И. Расулов содда гапларнинг структура хусусиятларини назарда тўтиб бир типдаги ва турли типдаги содда гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гапларга бўлган. Проф. А. Ғуломов, М. Асқаровалар боғланган қўшма гапга синоним, эргашган қўшма гапга синоним бўлган ва боғловчили қўшма гапга синоним бўлмаган боғловчисиз қўшма гаплар тарзида турларга ажратган. Таҳлил мобайнида боғловчисиз қўшма гап турларини аниқлаш учун таркибидаги содда гапларнинг ички грамматик, мазмун ва интонацион хусусиятларидан ташқари, боғланган ва эргашган қўшма гапларнинг структураси, мазмуни ва интонациясини қиёслаб кўриш талаб этилади. Содда гаплар ўртасидаги мазмун муносабатлари ва интонациясини белгилашда қўшма гапнинг бошқа турлари билан қиёслаш катта ёрдам беради. Содда гаплар орасига боғловчи ва бошқа грамматик, лексик воқиталарни қўйиб чоғиштириш орқали боғловчисиз қўшма гап типларини аниқлаш мумкин.

Таҳлил жараёнида боғловчисиз қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўзаро мазмун муносабатларини ҳисобга олиш катта аҳамиятга эга. Ўзбек адабий тилининг илмий грамматикасида (1976) қўшма гапнинг бу тури пайт муносабаги, қиёслаш муносабати ва изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар шаклида уч типга бўлиб кўрсатилган.

Таҳлилда тиниш белгилариинг функцияси, тури ва ўрнини тўғри белгилаш лозим.

Боғловчисиз қўшма гап таҳлили тартиби

1. Ифода мақсадига кўра гапнинг тури.
2. Боғловчисиз қўшма гапнинг компонентларини аниқлаш (икки компонентли ёки кўп компонентли, ҳа{1 бир компонентни вертикал чизиқ билан ажратиш).

Я. Компооптларни ўзаро бмриктирувчи воқиталар (имтопацим, интонацияимг характерн, бошқа ёрдамчи воқиталар айрим сўзлар, сўзларнинг такрорлапиши, гап қурилиши, феъл кеснмлариимг структураси, компо-меитлар учуп умумий сўзларнинг ишлатилиши, айрим сўзларнинг бир хил шаклда қўлланилиши, содда гапларнинг тартиби, айрим лексик элементлар ва ҳоказо).

4. Компонентларнинг ўзаро семантик муносабати (воқса-ҳоднса, белги-хусусиятларнинг бир пайтда ёки кетма-кет бажарилиши, пайт, қиёслаш, изоҳлаш, зидлик, шарт, сабаб, ўхшатиш, натижа, тўсиқснзлик ва ҳ. к.).

5. Боғловчисиз кўшма гапларнинг турлари: а) бнр типдаги содда гаплардан тузилган боғловчисиз кўшма гаплар, турли типдаги содда гаплардан тузилган боғловчисиз кўшма гаплар;

б) боғланган кўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз кўшма гаплар, эргашган кўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз кўшма гаплар, боғловчили кўшма гапга синоним бўлмаган боғловчисиз кўшма гаплар.

6. Тиниш белгилари (вергул, нуқтали вергул, икки нуқта, тире), ҳар бир тиниш белгини қўйилиш сабаби, интонация ва унинг характери, схемаси.

Боғловчисиз кўшма гап таҳлили намунаси

Биринчи куни мудофаа тутган еридан уни кеча тун- да бригада командири полковник Ягунов бу ерга кўчир- ди, вазият шуни талаб этди. (Шухрат.)

Дарак гап;

икки содда гапдан ташкил топган (ҳар бир содда гап ажратилиб, вертикал чизиқ билан чизилади);

компонентлар ўзаро интонация билан бириккан, изоҳлаш интонацияси. Кесимлар бир хил замон (аниқ ўтган замон) ва шахсда (III шахс, бирлик);

сабаб муносабати. Биринчи содда гапда баён этилган иш-ҳаракатнинг амалга ошишига иккинчи гапда баён этилган воқеа-ҳодиса сабаб бўлган. Кетма-кет юз берган воқеа-ҳодисалар ифодаланган;

бир типдаги содда гаплардан ташкил топган боғловчисиз кўшма гап — кесимларнинг замони, содда гапларнинг тузилиши бир хил, боғланган кўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз кўшма гап;

компонентлар санаш интонацияси билан айтилади, Узаро вергул билан ажратилган. Биринчи компонент юқори оҳангда, иккинчи компонент ундан пастроқ оҳангда айтилади, ўртада пауза бўлади; схемаси қуйидагича:

Ҳамма қудуқлар, албатта, икки қатламда цемент- ланади, буфер суюқликлари насосда тортиб олинади, колонналар орасидаги босим доим контроль остида ту- ради, сағиз қоришма бир марказда тайёрланади. (И. Ра- қим.)

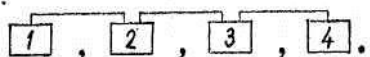
Дарак гап;

тўрт содда гапдан ташкил топган; компонентлар ўзаро интонация билан бириккан, санаш интонацияси. Кесимлар бир хил замон (келаси за* мон) ва шахсда (III шахс, бирлик);

пайт муносабати. Бир пайтда, биргаликда юз бера* диган воқеа-ҳодиса баён этилган Тўртала гапдаги воқеа-ҳодисалар биргаликда амалга оширилади;

бир типдаги содда гаплардан ташкил топган боғловчисиз кўшма гап — кесимларининг замони, содда гапларнинг тузилиши бир хил, содда гапларда баён этилган воқеа-ҳодиса бир-бирига боғлиқ эмас. Боғловчили кўшма гапга синоним бўлмаган боғловчисиз кўшма гап.

Барча компонентлар бир хил оҳангда айтилади, ҳар бир компонент вергул билан ажратилган; схемаси қуйи- дагича:



Қишлоқнинг азамат йигитлари фронтда, дала ишла- ри аёллару ёш болаларга қолган. (С. Аҳмад.)

Дарак гап;

икки содда гапдан ташкил топган; компонентлар ўзаро интонация билан бириккан, изоҳ- лаш интонацияси, содда гапларнинг кесимлари турли грамматик шаклда;

сабаб-натижа муносабати. Биринчи содда гапда са- баб, иккинчи содда гапда натижа баён қилинган:

турли типдаги содда гаплардан ташкил топган. Кесимларнинг замони ҳар хил, биринчи содда гапнинг кесими — ҳозирги замон шаклида, иккинчи содда гап- нинг кесими — ўтган замон шаклида, иккинчи содда гапда баён этилган воқеа-ҳодиса биринчи содда гапда- ги воқеага боғлиқ. Сабаб эргаш гапли қўшма гапга си- ноним бўлган боғловчисиз қўшма гап;

биринчи компонент юқорида (кўтаринки), иккинчи компонент пастроқ оҳанг билан айтилади, компонент- лар вергул билан ажратилган; схемаси қуйидагича:



Эргаш гапли қўшма гап таҳлили

Ўзбек тили синтаксисда компонентларнинг тузили- ши ва мазмуни, ўзаро боғланиш усуллари ва восита- лари жиҳатидан мураккаб грамматик хусусиятларга эга бўлган қўшма гап турларидан бири эргашган (эр- гаш гапли, эргашили) қўшма гапдир. Синтактик таҳ- лилнинг бу турида эргаш гапли қўшма гапларга хос грамматик, семантик ва интонацион хусусиятларни би- лиш талаб этилади. Таҳлилда қуйидаги системалилик- ка амал қилиш ва эргаш гапли қўшма гапларнинг ту- бандаги хусусиятларини ҳисобга олиш талаб этилади.

Танланган гап ёзилгач, ўқилади, тиниш белгилари қўйиб чиқилади, компонентларнинг сони аниқланади. Сўнгра компонентлар — содда гаплар орасидаги грам- матик муносабатга эътибор берилади. Эргаш гапли қўшма гаплар таркибидаги содда гаплар синтактик жиҳатдан тенг бўлмайди, бири иккинчисига тобе бўла- ди. Тобе компонент бошқа компонентни изоҳлаш учун хизмат қилади. Ана шу хусусиятига кўра компонент- ларнинг қайси бири бош ва қайси бири эргаш гаплар эканлиги аниқланилади. Бош ва эргаш гапларни аниқ- лашда содда гапларнинг ўзаро боғланиш хусусиятла- рини кўзда тутиш лозим. Эргаш гаплар бош гапга эр- гаштирувчи боғловчилар, феъл формалари, юктамалар, кўмакчилар, боғловчи сўзлар, нисбий сўзлар, келишик қўшимчалари, **-дай (-дек)** аффикси, пайт билдирувчи отлар, интонация ва тартиб каби турли воситалар ёр- дамида бирикади.

Компонентларни ўзаро бириктирувчи воситаларнинг характерига

кўра эргаш гапларнинг бош гапга бири- киш йўллари белгиланади: боғловчили эргашиш, боғ- ловчисиз эргашиш. Таҳлилда ҳар бир гап компонент- ларининг боғловчилар ёрдамида ёки боғловчисиз, яъни

боғловчи вазифасидаги турли грамматик ва лексик во- ситалар орқали бирикканлиги баён этилади.

Боғловчили эргашишда боғловчилар эргаш гап таркибида ҳам, бош гап таркибида ҳам келаверади. Таҳлил жараёнида эргаш гап ва бош гапларни бирик- тирувчи воситаларнинг ўрнини билиш ҳам муҳим. Чун- ки ҳар бир бириктирувчи воситанинг ўз ўрни, қўлла- нилиш тартиби мавжуд. Ана шу тартибга асосланиб эргаш ва бош гапларни аниқлаш таҳлилни енгиллаш- тиради. Масалан, -ки боғловчиси доимо бош гап тар- кибида келади, у эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ўлчов-даража, пайт, сабаб, натижа, ўхшатиш эргаш гапларни бош гапга боғлайди; *чунки, негаки, сабабки* боғловчилари эргаш гап составида келади, эргаш гап эса бош гапдан кейин келади; *шунинг учун* боғловчи- си бош гап составида бўлади, бош гап эса эргаш гап- дан кейин келади, *бўлмаса* боғловчи сўзи бош гап ол- дида келади, бош гап эса эргаш гапдан кейин келади. *Агар, мабодо, башарти* юкламалари ҳам эргаш гапнинг таркибида бўлади. *Гўё* ёрдамчи сўзи эргаш гап олдида бўлади; *худди, токи, деб* ёрдамчилари ҳам эргаш гап таркибида келади; *балки* бош гап бошида келади; *бўл- моқ* боғловчи сўзи турли морфологик формаларда эр- гаш гап таркибида қўлланилади, эргаш гапни бош гап- га боғлайди.

Эргаш гапни бош гапга боғловчи ушбу боғловчи ва боғловчи вазифасидаги воситалар орқали эргаш гап ва бош гапни белгилаш амалий ва мустақил машғу- лотларнинг активлиги ва самарали бўлишини таъмин- лайди.

Боғловчисиз, эргашиш йўли билан бириккан эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапларни аниқлаш анча осон. Эргаш гапни бош гапга бириктирувчи восита- лар — равишдош ва сифатдошнинг бўлишли- бўлишсиз формалари, ҳаракат номи, феълнинг шахсли формала- ри, шарт ва буйруқ ҳамда ижро майллари формалари, юкламалар ва кўмакчилар, келишиқ формалари эргаш гап таркибида (унинг кесимида) бўлади.

Нисбий сўзлар бош гапда ҳам, эргаш гапда ҳам бў- лади. Шунини билиш зарурки, сўроқ билдирувчи нисбий сўзлар (*ким, нима, қайси, қанча, қанчалиқ, нечта, қан- дай, нечоғлик, қаер, қаёқ, қайтомон*) эргаш гап тарки- бида бўлади. Шу сўроқ мазмунидаги нисбий сўзларга жавоб тарзида қўлланиладиган нисбий сўзлар (*у, ўша, шу, шунча, шу ёқ, шу томон*)) бош гап таркибида бў- лади. Сўроқ мазмунидаги нисбий сўзлар қўшма гап- нинг олдинги компонентда бўлса, жавоб мазмунидаги нисбий сўзлар кейинги компонентда албатта қўллани- лади. Кўпинча улар бир хил грамматик формада бў- лади. Нисбий сўзлар бош гапдаги кўрсатиш олмоши билан ифодаланган ёки шу сўз билан бирга келган гап бўлагини изоҳлайди, эргаш гап эса ана шу изоҳлаган бўлак номига тўғри келади. *Ким нимани билса, шунини гапирди* (*нима — шу, тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап* (*шунини — тўлдирувчи*)). *Чумчуқ қаерда дон мўл бўлса, ўша ерда кун кўради* (*қаер*

— *ўша ер*, *ўрин эр*- гаш гапли қўшма гап, *ўша ерда* — *ўрин холи*). *Ҳосил қанча мўл бўлса, хирмон шунча юксак бўлади* (қанча — шунча, ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гап, *шунча* — миқдор холи). *Ким доно бўлса, у сўзда янглиш- майди* (ким — у, эга эргаш гапли қўшма гап, у — эга).

Демак, таҳлилда қўшма гап компонентларининг боғ- ловчили ва боғловчисиз, эргашини йўли билан бирик- канида боғловчиларнинг, турли грамматик форма- ларнинг, нисбий сўзларнинг ўрни, маъноси ва бошқа грамматик хусусиятларини билиш талаб эти- лади.

Бош ва эргаш гапларни белгилашда муҳим фактор- лардан бири компонентларнинг ўзаро қандай функция бажаришини белгилашдир. Бош гап ҳукмронлик, эр- гаш гап тобелик ҳолатида бўлади ва бош гапни аниқлайди, изоҳлайди, тўлдиради. Бу хусусият бош гапнинг бирор бўлагига ёки бутун гапга тегишли бў- лади. Эргаш гап бош гапга тобе бўлганлиги учун бош гапдаги бўлақлардан (бош бўлақлар ёки иккинчи да- ражали бўлақлардан) бирини изоҳлаб, аниқлаб, тўл- дириб келади ёки бош гапни бутунлай яхлитлигича изоҳлаб келади. Бош гапнинг бирор бўлагини изоҳ- лайдиган эргаш гаплар бажарган функцияси жиҳатидан гап бўлақларига ўхшаб кетади. Бош гапни яхлитлиги- ча изоҳлайдиган эргаш гаплар бажарган функцияси жиҳатидан гап бўлақларига мос келмайди. Шунга кў- ра, бош гапдан сўроқ белгиланади, эргаш гап шу сўроқ- қа жавоб бўлади. Лекин бош ва эргаш гаплар маз- мунан бир-бирига боғлиқ бўлади.

Бош гапдан сўроқ белгилаш эргаш гапнинг қайси тури эканлигига боғлиқ. Пайт, сабаб, мақсад, равиш

эргаш гапли кўшма гапларнинг бош тапидан сўроқ белгилаш осон, чунки эргаш гап шу сўроққа жавоб бўлади. *Кун ботаётганда, уфқ қизаради. (И. Шамшаров.) Ер унмас, гул кўкармас, бўлмаса кўк томчиси. (А. Тўқай.) Тогдай оғир билак бердим, Евларни муштласин деб. (Ҳ. Олимжон.)* 1-гапнинг сўроғи — қ а ч о н? (*уфқ қизаради*), 2-гапнинг сўроғи — н и м а с а б а б - д а н? (*ер унмас, гул кўкармас*), 3-гапнинг сўроғи н и - м а м а қ с а д д а ? ё к и н и м а у ч у н ? (*тоғдай оғир билак бердим*). Эргаш гаплар ана шу сўроққа жавоб бўлади. Бу тип эргаш гаплар бош гапни яхлитлигича изоҳлайди. Шунинг учун сўроқ тузганда сўроқ сўз билан бирликда бош гапни ҳам такрорлаш лозим.

Бош гапнинг бирон бўлагини изоҳлайдиган эргаш гапларнинг сўроғини белгилаш бирмунча қийин. Эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ўрин эргаш гапли кўшма гапларнинг эргаш гап қисмига сўроқ белгилаш доимо тўғри бўлавермайди. Чунки бу хил эргаш гапларга белгиланган сўроқ форма ва функция жиҳатидан бош ва иккинчи даражали бўлақларга белгиланган сўроқ билан тенг бўлиб қолади. Гап бўлаги ва эргаш гапга белгиланадиган сўроқ бир-бирига тенг бўлмаслиги керак. *Шуниси қизиқки, ҳаммасининг ёши тенг. (У. Усмонов.) Гапимнинг хулосаси шуки, ҳамма аъло ўқиши шарт. («Уқитувчилар газетаси».) Шунақа ёшлар ҳам борки, меҳнат қилишга бўйни доимо ёр бермайди. («Ўзбекистон маданияти».)* Юқоридаги эга, кесим, аниқловчи эргаш гапларга ўқув-ўқитув тажрибасида н и м а с и ? (*қизиқ*), (*хулосаси*) қ а й с и / н и м а ? , қ а - н а қ а ? (*ёшлар*) каби сўроқлар берилади. Бу сўроқлар эга, от билан ифодаланган кесим, аниқловчи бўлақларга тегишлидир. Бу сўроқларни эргаш гапларга нисбатан қўллаб бўлмайди. Маълум бўладики, бирон гап бўлагини изоҳлайдиган эргаш гапларга сўроқ берилмайди. Шу муҳимки, бош гапда изоҳланишини талаб этадиган бўлақ (эга эргаш гапларда — эга, кесим эргаш гапларда — кесим, аниқловчи эргаш гапларда — аниқловчи, тўлдирувчи эргаш гапларда—тўлдирувчи) ўрнида эргаш гапларнинг структурасини эргаш гап талабига кўра ўзгартириб қўллаш мумкин. Бундай ҳолатларда эргаш гапли кўшма гаплар содда гапга айланади ва эргаш гап битта гап бўлаги бўлади: *Ҳамма-сининг ёши тенглиги қизиқ. Гапимнинг хулосаси — ҳамма аъло ўқиши шарт. Меҳнат қилишга бўйни доимо ёр бермайдиган ёшлар ҳам бор.* Кўринадики, бу тип структурадаги эргаш гапли кўшма гапларнинг турини тўғри белгилашда уларни содда гапга айлантириш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Гапнинг грамматик структурасини ана шу тарзда ўзгартириш орқали эргаш гап турини тўғри аниқлаш мумкин ва шу йўл билан тўғри ёки нотўғри белгиланганлигини текшириш ва унга ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Бош ва эргаш гапларни аниқлашда гапларнинг тузилишига ҳам эътибор қилиш зарур. Бош гап тузилишига кўра мустақил содда гапларга ўхшайди, эргаш гапларда эса бундай хусусият доимо мавжуд бўлмайди. Бош гапларнинг кесими шахс кўшимчаларни қабул

қилади, эргаш гапларнинг кесими феълнинг шахс- сиз формалари (равишдош, сифатдош, ҳаракат номи) билан ифодалангани учун кесимни ифодаловчи шахс қўшимчаларини доимо қабул қилиши талаб этилмай- ди, кесим таркибида шахс қўшимчалари доимо қўлла- навермайди.

Бош ва эргаш гапларни аниқлашда компонентлар- нинг жойлашиш ўрни ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўл- маса ҳам, уларнинг тартибини назарга олиш лозим. Эр- гаш гап гапнинг бошида ҳам, ўртасида ҳам, охирида ҳам келиши мумкин. Лекин таҳлилда шуни ҳисобга олиш зарурки, тўғри тартиб асосида тузилган боғлов- чисиз бириккан эргаш гапли қўшма гаплар таркибида эргаш гаплар гапнинг бошида келади.

Аксарият ҳолатларда эга, шарт, пайт, мақсад, са- баб, ўрин, қиёс , равиш, ўхшатиш, ўлчов-даража, тўсиқ- сиз эргаш гаплар қўшма гап таркибида бош гапдан ол- дин келади. Юқоридаги эргаш гаплар бош гапни яхлит- лигича ёки ундаги бирон гап бўлагининг маъносини тўлдириш, конкретлаштириш вазифасини бажаради. Ке- сим, анИқловчи, тўлдирувчи ва натижа эргаш гаплар қўшма гап таркибида бош гапдан кейин келади. Бу тип эргаш гаплар бош гапдаги бирор бўлакнинг маъносини аниқлаш учун хизмат қилади ёки бош гапнинг натижа- сини билдиради.

Таҳлилда бош ва эргаш гаплар, уларнинг боғланиш йўллари ва бириктирувчи воситалар, бириктирувчи во- ситаларнинг маъно ва грамматик хусусиятлари, эргаш гапларнинг бош гапдаги бирор бўлакни ёки бутун гапни изоҳлаши аниқлаб бўлингач, эргаш гапларнинг тури белгиланади.

Таҳлил мобайнида компонентларнинг тартиби, инто* нацияси, тиниш белгилари ҳам ҳамиша диққат марказ- да туриши лозим.

Эргаш гапли қўшма гап таҳлили тартиби

1. Гапнинг ифода мақсадига кўра тури.
2. Бош гап ва эргаш гаплар.
3. Эргаш гапларнинг бош гапга боғланиш йўли (боғ- ловчили ва боғловчисиз эргашиш), ҳар бир эргашиш ту' рининг грамматик воситалари ва уларнинг маънолари, бириктирувчи грамматик воситаларнинг тартиби (ўрни) ва маъноси.
4. Бош ва эргаш гапларда олмош ва нисбий сўзлар- нинг мавжудлиги, уларнинг маъноси, грамматик форма- си, ўрни, вазифаси.
5. Эргаш гапнинг функцияси (бош гапнинг бирор бўлагини, бош ёки иккинчи даражали бўлаклардан би- рини ёки бутун бош гапни изоҳлаши), сўроғи.
6. Бош ва эргаш гапларнинг маъно муносабати.
7. Эргаш гапли қўшма гапларнинг турлари.
8. Эргаш гапларнинг миҳдори, бир неча эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапларнинг бош гапга боғланиш шакли (биргалик ва кетма-кет эргашиш), аралаш типли бир неча эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг бош гапга боғланиши, кўп компонентли эргаш

гапли қўшма гапларда боғловчи воситалар ва ёрдамчиларнинг қўлланиши.

9. Эргаш гапли қўшма гап компонентларининг тартиби, тиниш белгиси, схемаси.

Эргаш гапли қўшма гап тахлнли намунаси

Кимки Злобин методи билан ишласа, у уч кишининг нормасини базкаради. («Совет Узбекистони».)

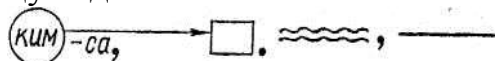
Дарак гап;

у уч кишининг нормасини базюаради — бош гап, *кимки Злобин методи билан ишласа* — эргаш гап;

боғловчисиз эргашиш, эргаш гапнинг кесими таркибидаги шарт майли формаси (-са), *ким, у* нисбий сўзлар эргаш гапни бош гапга боғлаган, боғланиш воситаси шарт оттенкасига эга, *Қим, у* олмошлари шахсни билдиради, бош ва эргаш гаплардаги иш-харакатни бажарувчилар шу шахслардир;

эргаш гап бош гапдаги эга (*у*) ни, яъни бир гап бўлагини изоҳлаган;

эргаш гапда асосий эътибор шу гапда баён қилинган иш-харакатинг бажарувчисига қаратилган, эргаш гапда *ким, бош гапда у* олмошлари қўлланган, *-ки* боғловчиси юкламалик функциясида бўлиб, эргаш гапнинг эгасини таъкидлаган, эргаш гапдаги шарт маъноси бундай структурадаги гапларда эътиборга олинмайди; эга эргаш гапли қўшма гап; бир эргаш гап 'ва бир бош гапдан иборат; эргаш гап олдин, бош гап ундан кейин келган, *вер-гул* эргаш гапни бош гапдан ажратиш учун қўлланган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемаси қуйидагичаг



Кимки Злобин методи билан ишласа, у уч кишининг нормасини бажаради.

Толеим шулким, ватанда бир гулистон танладим.

Бахтни топган эл билан жондош бўлиб отдим г одим.

(*Х. Олимжон.*)

Дарак гап;

Толеим шулким — бош гап, *Ватанда бир гулистон танладим, Бахтни топган эл билан жондош бўлиб отдим одим* — эргаш гап;

боғловчили эргашиш, бош гапнинг кесими (*шул-ким*) таркибида -ким боғловчиси мавжуд, -ким боғловчиси эргаш гапни бош гапга боғлаган ва таъкид ифодалаган;

135

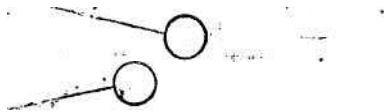
эргаш гап бош гапнинг олмош билан ифодаланган кесимининг маъносини конкретлаштирган, эргаш гап изоҳлаш вазифасини балсарган. Эргаш гап бош гапнинг бир бўлаги (кесими)ни изоҳлаган. Бош гап таркибида *шу* олмоши мавжуд, у кесим вазифасида, бош келишикда;

бош ва эогаш гап ўртасида изоҳлаш муносабати мавжуд;

кесим эргаш гапли қўшма гап;

сбир бош гап ва **икки** эргаш гапдан тузилган, бир ие* ча эргаш гапли кўшма гап, биргалик эргашиш, эргаш гаплар уюшган, бир хил— бир жипсли уюшиш, иккаласи ҳам кесим эргаш гап, санаш интопациясига эга. Эргаш гапларнинг ҳар бири бевосита бош гапга боғланган;

'1



бош гап олдин, эргаш гаплар ундан кейин келган, бош ва эргаш гаплар ўзаро вергул бплан ажратилган, дарак гап охирига нукта қўйилган; схемаси ҳу- йидагича:

Шуни унутлагинки, ҳеч ким бировга уйлаш, истаиш, орзу қилишни ман эта олмайди. (Ҷ. Айтматов.)

Дарак гап;

шуни унутмагинки — бош гап, *ҳеч ким бировга ўйлаш, истаиш, орзу қилишни ман эта олмайди* — эргаш гап;

боғловчили эргашиш, **-ки** боғловчиси орқали эргаш гап бош гапга боғланган, боғланиш воситаси **-ки** бош гапнинг таркибида ва у таъкид ифодалайди;

бош гап таркибида *шу* олмоши мавжуд, тушум келишигида, тўлдирувчи;

эргаш гап бош гап таркибидаги тўлдирувчининг маъносини изоҳлаган. Бош гапдаги фикр объектига эътибор қаратилган, тўлдирувчи эргаш гап бош гапдаги фикр объектининг маъносини конкретлаштирган;

объектни изоҳлаш муносабати, асосий фикр эргаш гапда айтилган;

тўлдирувчи эргаш гапли кўшма гап; бир бош гап ва бир эргаш гапдан тузилган; бош гап олдин, эргаш гап ундан кейин келган, 1-вергул бош гапдан эргаш гапни ажратиш учун, 2-вергул уюшиқ бўлакларни ажратиш учун қўлланган, дарак гап охирига нукта қўйилган; схемаси қуйидагича:

□□□

Шундоқ одамлар борки, улар емишлари толқон, ёс-тиқлари мана шу тоғларнинг тоши бўлган кезларда ҳам сўзни ҳавога учиртишмасди. (Й. Шамшаров.)

Дарак гап;

шундоқ одамлар борки — бош гап, *улар емишлари толқон, ёс-тиқлари 'мана шу тоғларнинг тоши бўлган кезларда ҳам сўзни ҳавога учиртишмасди* — эргаш гап;

боғловчили эргашиш, эргаш гап бош гапга **-ки** боғловчиси, *шундоқ*, улар нисбий сўзлари орқали боғланган, **-ки** боғловчиси бош гап таркибида келган ва у таъкидлаш маъносига ҳам эга;

бош гап таркибида *шундоқ* олмоши, эргаш гапда *улар* олмоши мавжуд, *шундоқ* олмоши белгини, *улар* олмоши шахсни билдиради, *шундоқ* — аниқловчи, *улар* — эга;

эргаш гап *шундоқ* олмошининг маъносини изоҳла- ган ва *шундоқ* олмоши орқали эга (аниқланмиш — *одамлар*)*ттт* белгисини аниқлаган, бир гап бўла- гини изоҳлаган, асосий фикр эргаш гапда айтилган, бош гап тингловчиин асосий фикрни эшитишга тайёрла- ган;

аниқлов муносабати мавжуд; аннқловчи эргаш гапли кўшма гап; бир бош гап ва бир эргаш гапдан иборат; бош гап олдин, эргаш гап ундан кейин келган, 1- вергул бош гапни эргаш гапдан, 2- вергул уюшиқ бў- лакларни ажратиш учун қўлланган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемаси қуйидагича:

Одамлардан тинглаб ҳикоя, Усар эди шоирда зоя, (Ҳ. Олимзюон.)

Дарак гап;

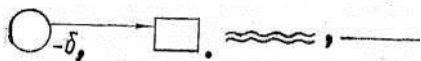
ўсар эди шоирда зоя — бош гап, *одамлардан тинг- лаб ҳикоя* — эргаш гап;

боғловчисиз эргашиш, эргаш гап -б равишдош фор- маси орқали бош гапга боғланган, боғланиш восита- си -б эргаш гапнинг кесими таркибида, сўроғи — қ а н- дай қ и л и б ? (*ўсар эди шоирда зоя*);

эргаш гап бош гапни бутунлай изоҳлаган, эргаш гап бош гап а.нгллатган мазмун (*шоирда зоя ўсиши*)*штт* қандай тарзда (*одамлардан ҳикоя тинглаб*) юз берган- лигини билдиради, эргаш гапдаги иш- ҳаракат олдин, бош гапдаги нш-ҳаракат ундан кейин юз берган;

бош ва эргаш гаплар ўртасида ҳолат, тарз, йўсин муносабати бор;

равиш эргаш гапли кўшма гап; бир эргаш гап ва бир бош гапдан иборат; эргаш гап олдин, бош гап ундан кейин келган, вер- гул эргаш гапни бош гапдан ажратиш учун қўлланнл- ган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемаси қуйи- дагича:



Бу оқим қанча кўнайса, унинг обрўси ҳам шунча орта борарди. (Ш. Рашидов.)

Дарак гап;

унинг обрўси ҳам шунча орта борарди — бош гап, *бу оқим қанча кўнайса* — эргаш гап;

боғловчисиз эргашиш, феълнинг шахсли формаси — III шахс шарт майли (~са) формаси, *қанча, шунча* нис- бий сўзлари орқали эргаш гап бош гапга боғланган, боғланиш воситаси -са эргаш гап таркибида;

қанча нисбий сўзи эргаш гапдаги, *шунча* нисбий сў- зи бош гапдаги иш-ҳаракатнинг миқдориин билдира- ди, синтактик вазифаси ҳол;

эргаш гап бош гап таркибидаги бир гап бўлаги — ҳол (*шунча*)ни изоҳлайди, сўроғи — қ а н ч а м и қ д о р - да? (*обрўси орта борарди*);

эргаш гап бош гапдаги воқеани даражасига кўра кўрсатади; эргаш гап бош гапнинг феъл кесими олдн- даги даража-миқдор (*шунча*) ҳолининг маъносини кон- кретлаштирган. Бош гапдаги иш-ҳаракат миқдорининг ортиши эргаш гапдаги иш-ҳаракат миқдорига боғлиқ, эргаш гапдаги иш-ҳаракат олдин, бош гапдагн иш-ҳа- ракат ундан кейин амалга ошади;

бош ва эргаш гаплар ўртасида миқдор муносабати мавжуд;
ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гап; бир эргаш гап ва бир бош гапдан нборат; эргаш гап олдин, бош гап ундан кейин келган, улар бир-биридан вергул билан ажратилган, дарак гап охи> рига муқта қўйилган; схемаси қуйидагича;

Бегона юртнинг подшоси бўлгунча, ўз юртингда га- долик қил! (И. Раҳим.)

Буйруқ гап;

ўз юртингда гадолик қил — бош гап, бегона юрт- нинг подшоси бўлгунча — эргаш гап;

боғловчисиз эргашиш, эргаш гап равишдошнинг **-гунча** формаси орқали бош гапга боғланган, боғда- ниш воситаси эргаш гапнинг таркибида, сўроғи — *к и- м и бўлгандан кўра? (гадолик қил);*

эргаш гап бош гапни бутунлай изоҳлаган, эргаш гапдаги воқеа-ходиса (*бегонанинг подшоси бўлиш*) бош гапдаги воқеа-ходиса (*ўз юртида гадолик қилиш*) билан таққосланган, эргаш гапдаги воқеа-ходиса қиёс вазифасини бажарган;

бош гап ва эргаш гап ўртасида қиёслаш муносаба- ти мавжуд;

қиёс эргаш гапли кўшма гап;

бир эргаш гап ва бир бош гапдан тузилган. Эргаш гап олдин, бош гап ундан кейин келган, вергул эргаш гап ва бош гапни ўзаро ажратиш учун қўлланган, буй- руқ гап охирига уидов белгиси қўйилган; схемаси ку- йидагича:

○ *-гунча*, □, ~~~~~,

Бола уни худди ёнма-ён тургандек, ҳатто ёнма-ён турганидан ҳам яқинроқ кўрди. (Ч. Айтматов.)

Дарак гап;

ҳатто ёнма-ён турганидан ҳам яқинроқ кўрди — бош гап, бола уни худди ёнма-ён тургандек — эргаш гап;

боғловчисиз эргашиш, эргаш гап ўтган замон си- фатдоши (**-ган + дек**) формаси орқали бош гапга боғ- ланган. **-дек** формаси ўхшатиш маъносини билдирган, боғланиш воситалари эргаш гап таркибида, сўроғи— *қ а н д а й? (яқинроқ кўрди);*

эргаш гап бош гапни бутунлай изоҳлаган, эргаш гап таркибидаги худди юкламаси ўхшатиш маъносини кучайтирган, бош гапдаги ҳолат (*қисқа масофадан — дурбиндан кўриш*) эргаш гапдаги ҳолат (*ёнма-ён ту* риб кўриш*)га ўхшатишга;

бош ва эргаш гаплар ўртасида ўхшатиш муносабати мавжуд;

ўхшатиш эргаш гапли кўшма гап; бир эргаш гап ва бир бош гапдан иборат; эргаш гап олдин, бош гап ундан кейин келган, эр- гаш гапни бош гапдан ажратиш учун вергул, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемаси ҳуйидагича:

' *Оғанәт* } * ■ «≡» * »----- •

Ёвларига осмон тутундир, Шунинг учун бағри бутун- дир. (Ҳ. Олимо/сон.)

Дарак гап;

шунинг учун бағри бутундир — бош гап, ёвларига осмон тутундир — эргаш гап;

боғловчили эргашмш, *шунинг учун* боғловчиси ор- ҳали эргаш гап бош гапга боғлангаи, боғланиш восита- си *шунинг учун* бош гапнинг

бошнда келган;

эргаш гап бош гапи бутунлай изоҳлагаи, сўроғи—■ н и м а с а б а б л и? (*бағри бутундир*);

эргаш гап ва бош гап ўртасида сабаб ва иатижа муносабати мавжуд, эргаш гап сабаб, бош гап натижа билдиради, эргаш гап бош гапдаги *шунинг учун* би- рикмали боғловчиси таркибидагн кўрсатиш олмоши (*шунинг*)ни изоҳлаган;

сабаб эргаш ганли қўшма гап; бир эргаш гап ва бир бош гапдаи иборат; эргаш гап олдин, бош гап ундан кейин келган, эр- гаш гап ва бош гап вергул билан ажратилган, дарак гап охирига нухта қўйилган; схемаси қуйидагича:

([^]*ушунингучун* [—] _____)

Тогдай оғир билак бердим, Евларни муштласин деб. (Ҳ. Олимжон.)

Дарак гап.

Тогдай оғир билак бердим — бош гап, *ёвларни муштласин деб* — эргаш гап;

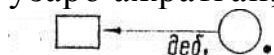
боғловчисиз эргашиш, эргаш гапнинг кесими бун- руқ майлидаги феълнинг III шахс бирлиги формасила,

деб ёрдамчиси воситасида эргаш гап бош гапга боғланган, *деб* ёрдамчиси эргаш гап таркибида;

эргаш гап бош гапни бутунлай изоҳлаган. Эргаш гап бош гапдаги иш-ҳаракатнинг нима мақсадда юз берганлигини (*ёвларни муштласин деб биллак бергани-ни*) билдиради, бош гапдаги мазмун бажарилган, лексикон эргаш гапдаги мазмун амалга ошмаган (ёки амалга ошганлиги кўзда тутилмайди), сўроғи — н и м а қ и л - с н н д е б? (*биллак бердим*);

бош гап ва эргаш гап ўртасида мақсад муносабати бор;

мақсад эргаш гапни қўшма гап; бир бош гап ва бир эргаш гапдан иборат; бош гап олдин, эргаш гап ундан кейин келган, инверсия юз берган, вергул ва нуқта қўлланилган — вергул бош ва эргаш гапни ўзаро ажратган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемаси қуйидагича:



>

Тоҳир «Бобирнома» дан кўчирилган нусхаларни адибнинг Андижондаги, Тошкент ва Самарқанддаги мухлисларига элтиб топширгач, ўзи Робия билан бир-га Қувага қайтди. (77. Қодиров.)

Дарак гап;

1- гап — эргаш гап. 2- гап — бош гап; боғловчисиз эргашиш, феълнинг равишдош (-гач) формаси орқали эргаш гап бош гапга боғланган, боғланиш формаси эргаш гапнинг таркибида;

эргаш гап бош гапни бутунлай изоҳлаган, сўроғи — қ а ч о н? (*Қувага қайтди*);

эргаш гап бош гапдан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради. Эргаш гапдаги ҳаракат олдин, бош гапдаги ҳаракат кейин бажарилган;

эргаш гап ва бош гап ўртасида пайт муносабати мавжуд;

пайт эргаш гапни қўшма гап; бир эргаш гап ва бир бош гапдан иборат; эргаш гап олдин, бош гап ундан кейин келган, иккаласи вергул билан ажратилган, дарак гап охирига нуқта қўйилган, схемаси қуйидагича:

Шамол уни қаёққа ҳайдаса, ўша ёққа оқади. (И. Раҳим.)

Дарак гап;

ўша ёққа оқади — бош гап, *шамол уни қаёққа ҳай-даса* — эргаш гап;

боғловчисиз эргашиш, эргаш гап феълнинг шарт майли формаси -са орқали ҳамда нисбий сўзлар орқали бош гапга боғланган;

эргаш гапдаги *қаёқ*, бош гапда *ўша ёқ* нисбий сўзлари боғланнш воситаси бўлиш билан бирликда ўрин билдиради, иккаласи бир хил грамматик формада — жўналиш келишигида, бир хил синтактик вазифада — ўрин ҳоли;

эргаш гап бош гапдаги *ўши ёққа* нисбий сўзининг маъносини конкретлаштирган, эргаш гап бош гапдаги бир гап бўлаги (ўрин ҳоли)ни изоҳлаган;

эргаш гап ва бош гап ўртасида ўрин муносабати мавжуд, иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўринини билдириш бош ва эргаш гапларнинг

асосий хусусиятдир; ўрин эргаш гапли ҳўшма гап; бир эргаш гап ва бир бош гапдан иборат; эргаш гап олдин, бош гап ундаи ксйни келган, эр- гаш гап ва бош гап ўзаро вергул билан ажратилган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемасн қуйида- гича:

■са,

(қаетқ)

\ўт ёқ

Лекин у одам мана бундай қалбакилик қиладиган бўлса, ўзининг баъзи ишларини совет ҳокимиятидан яширадиган бўлса, бундай одамга бизда ҳеч қандай шафқат йўқ! (П. Турсун.)

Ундов гап;

бундай одамга бизда ҳеч қандай шафқат йўқ — бош гап, 1-, 2- гаплар —■ эргаш гап;

боғловчисиз эргашиш, эргаш гаплар феълнинг шарт майли (-са) формаси орқали бош гапга боғланган;

эргаш гап бош гапни бутунлай изоҳлаган, сўроғи — н и м а "ҳиладиган бўлса? (*бизда ҳеч қандай шафқат йўқ*), эргаш гап бош гапда ифодаланган воқеа- ҳодисанинг шартини билдиради, эргаш гапдаги иш- ҳаракат олдин, бош гапдаги иш-ҳаракат ундан кейин юз бериши кўзда тутилади;

эргаш гап ва бош гаплар ўртасида шарт ва натижа муносабати мавжуд;

шарт эргаш гапли қўшма гап;

икки эргаш гап ва бир бош гапдан иборат, бир не- ча эргаш гапли қўшма гап, биргалик эргашиш, иккала гап бир хил грамматик структурада, бир жинсли ую- шиш, икки эргаш гап ҳам бевосита бош гапга боғ- ланган;

эргаш гаплар олдин, бош гап ундан кейин келган, эргаш гаплар ўзаро ва бош гапдан вергул билан аж- ратилган, ундов гап охирига ундов белгиси ҳўйилган; схемаси ҳуйидагича;



Сурхонбой шунча ўзини босишга уринса \ам, ҳая- жондан қалби депсинарди. (И, Раҳим.)

Дарак гап;

ҳаяжондан қалби депсинарди — бош гап. *Сурхонбой шунча ўзини босишга уринса ҳам* — эргаш гап;

боғловчили эргашиш, эргаш гап шарт майлининг -са формаси, ҳам боғловчиси орқали бош гапга боғлан- ган, боғлаиш воситаси эргаш гап таркибида, ҳам боғ' ловчиси таъкидлаш оттенкасига эга;

эргаш гап бош гапни бутунлай нзоҳлаган, сўроғи — н и м а қ и л н ш и г а қ а р а м а й? (*ҳаяжондан қалби депсинарди*);

эргаш гапдаги мазмуннинг тўсиқ бўлишига қарамай, бош гапдаги мазмун юзага келган, эргаш гапда шарт- лнк маъноси йўқ, бош гапдаги

иш ҳаракатининг амал- га ошишига монелик қилолмаган тўсиқ маъноси мав- жуд;

эргаш гап ва бош гап ўртасида тўсиқсизлик муноса- бати бор, эргаш гапдаги иш-ҳаракат олдин, бош гапда- ги иш-ҳаракат ундан кейин юзага келади; тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап; тўсиқсиз эргаш гап ва бир бош гапдан иборат; эргаш гап олдин, бош гап ундан кейин келган, эргаш гапни бош гапдан ажратиш учун вергул, дарак гап охи- рига нуқта қўйилган; сх.емаси қуйидагича»

Малоҳатни Нанайдаги тиббий пунктга тошириб, ўзи совқотганига ҳам қарамай, кўчада ўтирди. (И. Ра- ҳим.)

Дарак гап;

(у) кўчада ўтирди — бош гап. *(у) Малоҳатни На- найдаги тиббий пунктга тошириб, ўзи совқотганига ҳам қарамай* — эргаш гаплар;

боғловчисиз эргашиш, феълнинг шахссиз формаси — равишдош (- иб) формаси ва *қарамай* ёрдамчиси ор- қали эргаш гаплар бош гапга боғланган, боғлаиш воситалари эргаш гаплар таркибида;

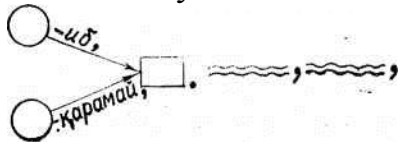
биринчи эргаш гап ҳам, иккинчи эргаш гап ҳам бош гапни бутунлай изоҳлаган. 1-эргаш гапнинг сўроги — қ а ч о - н ? (*кўчада ўтирди*), 2-эргаш гапнинг сўроги — қ а н д а й б ў л и ш и г а қ а р а м а й ? (*кўчада ўтир- ди*);

биринчи эргаш гап бош гапдаги иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради, иккинчи эргаш гапда- ги мазмун бош гапдаги иш-ҳаракатнинг бажарилишк- га тўсиқ бўлолмаганлигини билдиради, пайт ва тўсиқ- сизлик муносабатлари мавжуд. Эргаш гаплардагп иш- ҳаракат олдин, бош гапдаги иш-ҳаракат ундан кейин юз берган;

1- гаП'—пайт эргаш -гап, 2-гап — тўсиқсиз эргаш гап;

икки эргаш гап ва бир бош гапдан иборат, бир не- ча эргаш гапли қўшма гап, биргалик эргашиш, турли жинсли уюшиш, эргаш гаплар турли грамматик струк- турада, бош гапни турли томондан изоҳлаган (пайти- ни, монелик бўлолмаганлигини), бош гапга бевосита боғланган;

эргаш гаплар олдин, бош гап ундан кейини келган, эргаш гаплар ва бош гап орасига вергул қўйилган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемаси қуйида- гича!



Ўртасига Рамазон- қори шу қадар ҳовлиқиб кел₁₄₃ дики, эшикдан кираётиб остонага қоқилиб кетди. (77. Турсун.)

Дарак гап;

Ўртасига Рамазон қори шу қадар ҳовлиқиб келди- ки — бош гап, *эшикдан кираётиб остонага қоқилиб кетди* — эргаш гап;

боғловчисиз эргашиш, эргаш гап -ки боғловчиси, *шу қадар* нисбий сўз (олмош + кўмакчи) орқали бош гапга боғланган, боғланиш воситалари бош гап тарки' бида;

шу қадар нисбий сўзи миқдор, бош гапнинг кесими англлатган

ҳаракат (*ҳовлиқиб келиш*)ишт миқдорини билдирган, эргаш гап бош гапдан англашилган қара- катнинг рўй бериш миқдор-даражасининг натижасини билдирган, эргаш гап бош гап таркибидаги бир бўлак (*шу қадар* — хол)ни изоҳлаган;

бош ва эргаш гаплар ўртасида сабаб ва натижа му- носабати мавжуд, бош гапдаги ҳаракат олдин, эргаш гапдаги ҳаракат ундан кейин рўй берган; натижа эргаш гапли қўшма гап; • бир бош гап ва бир эргаш гапдан иборат; бош гап олдин, эргаш гап ундан кейин келган, бош гап ва эргаш гапни ўзаро ажратиш учун вергул қўл- ланган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемаси қуйидагича:

шу қрдар

Бўлсин десанг дунё сенга кенг,

Қолсин десанг қўлингда эркинг,

Бўлай десанг сен одамга тенг,

Бўлмай десанг ёвларга ҳаммол:

Қўлингга қурол ол!

(*Ҳ. Олимжон.*)

Дарак гап;

қўлингга қурол ол — бош гап, 1-, 2-, 3-, 4-гаплар — эргаш гаплар;

боғловчисиз эргашиш, эргаш гаплар шарт майли (-са) формаси орқали бош гапга боғланган, эргаш гап ва бош гапларни боғловчи грамматик восита эргаш гап таркибида;

эргаш гаплар бош гапни бутунлай изоҳлаган. Эргаш гаплар бош гапдан англашидган иш-ҳаракатнинг ба- жарилишидаги шартни, бош гап эса ана шу шартнинг натижасини билдиради;

шарт муносабати мавжуд; шарт эргаш гапли қўшма гап;

тўрт эргаш гап ва бир бош гапдан иборат, бир не« ча эргаш гапли қўшма гап, биргалик эргашиш, эргаш гаплар бир хил, бир жинсли уюшиш, эргаш гаплар структура ва маъно жиҳатидан бир-бирига ўхшаш, ҳаммаси шарт эргаш гаплар, санаш интонациясига эга, боғланиш воситаси (-са) ҳар бир эргаш гапда такрор* ланган, эргаш гапларнинг ҳар бири бевосита бош гапга боғланган;

эргаш гаплар олдин, бош гап улардан кейин келган, эргаш гаплар ўзаро вергул билан ажратилган, уюшган эргаш гаплардан сўнг, бош гапдан олдин икки нуқта қўйилган; схемаси қуйидагича:

;са, ⁴—'-са,

б-м.б-и, Й'



Унинг алоҳида яхши овози бўлмаса ҳам, куйни фа- қат Маҳкамнинг бир ўзига аталган наст товуш билан шундай юракдан чиқариб айтдики, Маҳкам бахт тий- гусидан бошқа ҳамма нарсани бутунлай унутди. (77. 1{о- диров.)

Дарак гап;

2- гап — бош гап, 1-, 3- гаплар — эргаш гап: *тунлай унутди* — бош гап, 1-, 2-гаплар — эргаш гап;

боғловчили эргашини, -са ҳам боғланиш воситаси 1- эргаш гапни бош гапга, *шундай* олмоши ва -ки боғлов- чиси эргаш гап. (3- гап)ни бош гапга. боғлаган, боғла- ниш воситалари эргаш гап (1-гап) ва бош гап (2- гап) нинг таркибида;

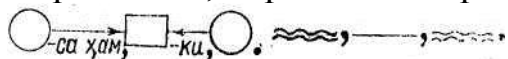
эргаш гаплар бош гапни бутунлай изоҳлаган, 1-эр- гаш гапдаги ҳаракат бош гапдаги ҳаракатнинг бажа- рилишига тўсик бўлмаганлигини, 2- эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилиши натижасида қандай натижа юзага келганлигини билдиради;

эргаш гаплар ва бош гап ўртасида тўсиксизлик ҳамда натижа муносабати мавжуд;

тўсиқсизлик ва натижа эргаш гапли қўшма гап, бир неча эргаш гапли қўшма гап;

икки эргаш гап ва бир бош гапдан иборат, биргалик эргашиш, турли жинсли уюшиш, турли грамматик структурадаги ва мазмундаги эргаш гаплар;

бош гап ўртада, 1-эргаш гап бош гапдан олдин, 2- эргаш гап бош гапдан кейин келган, эргаш гаплар бош гапдан вергул билан ажратилган, дарак гап охирига нуқта қўйилан; схемаси қуйидагича:



Даргазаб бўлиб тиржайиб турган тош кампир бўм- бўш қолган қоп- қора ва нурсиз кўзлари билан мени ку- затиб, узоқ асрлар давомида ерга қандай ботиб тур- ган бўлса, ҳозир ҳам шу тахлитда бақрайиб турарди. (Ч. Айтматов.)

Дарак гап;

ҳозир ҳам шу тахлитда бақрайиб турарди — бош гап. 1-, 2-гаплар эргаш гап;

боғловчисиз эргашиш, 1-эргаш гап **-иб** равишдош формаси орқали 2-компоиентга, 2-эргаш гап *бўлса* боғловчи сўзн орқали бош гапга боғланган, боғланиш воситалари (**-иб, бўлса**) эргаш гапларнинг таркибида;

эргаш гаплар бош гапни бутунлай изоҳлаган, 1-эр- гаш гап 2-компонентни изоҳлаган, 2-компонент 1-гап- га нисбатан бош гап, 3-компонентга нисбатан эргаш гап, 2-эргаш гап бош гапни изоҳлаган, 1-эргаш гап ба' восита, 2-эргаш гап бевосита бош гапни изоҳлаган;

эргаш гаплар билан бош гагт ўртасида ҳолат му- носабати мавжуд, эргаш гаплар бош гапдаги ҳолатнинг кўринишини, тарзини билдирган; равиш эргаш гапли қўшма гап;

икки эргаш гап ва бир бош гапдан иборат, бир неча эргаш гапли қўшма гап, кетма-кет эргашиш, бир хил эргаш гаплар кетма-кет эргашган, 1-эргаш гап 2-ком- понент (нисбий бош гап)га; 2-эргаш гап бош (абсо- лют бош) гапга боғланган;

эргаш гаплар олдин, бош гап ундан кейин келган, эргаш гаплар ва бош гап ўзаро вергул билан ажратил- ган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемаси қуйи- дагича!



Иўллар таъйгоқ бўлиб кетгач, ишчилар қадимий панжарали шийпончага кириб, ёмғир тинишини кутар- ди. (А. Мухтор.)

Дарак гап;

ёмғир тинишини кутарди — бош гап, 1-, 2- компо* нент эргаш гаплар;

боғловчисиз эргашиш, **-гач, -иб** равишдош форма* ларн орқали эргаш гаплар бош гапга боғланган, боғ- ланиш воситалари эргаш гаплар таркибида, 1-эргаш га'п 2-компоиентга, 2-эргаш гап 3-компонентга боғ-

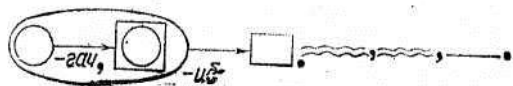
ланган, 1-эргаш гап 2- компонентни, 2- эргаш гап 3- компонентни бутунлай изоҳлаган, 1-эргаш гап бавоси- та, 2-эргаш гап бевосита бош гапни изоҳлаган, 1-эр- гаш гапнинг сўроғи — *ҳ а ч о н?* (*ишчилар қадимий панжарали шийпоНчага кирди*). 2-эргаш гапнинг сўро- ғи — *қ а н д а й ҳ о л а т д а?* (*ёмғир тинишини ку- тарди*);

эргаш гаплар ва бош гап ўртасида пайт, ҳолат му- носабатлари мавжуд, бош гапдаги ҳаракатнинг 1-эргаш гап пайтини, 2-эргаш гап ҳолатини билдиради, эр- гаш гаплардаги ҳаракат олдин, бош гапдаги ҳаракат кейин бажарилган;

пайт ва равиш эргаш гапли кўшма гап;

икки эргаш гап ва бир бош гапдан иборат, бир не- ча эргаш гапли кўшма гап, кетма-кет эргашиш, турли эргаш гаплар кетма-кет эргашган, пайт эргаш гап ра- виш эргаш гапга эргашган, равиш эргаш гап бош гапга эргашган (2-гап 1-гапга нисбатаи бош — нисбий бош— гап, 3- гапга нисбатаи эргаш гап, 3- гап бош — абсолют бош — гап);

эргаш гаплар олдин, бош гап кейин келган, эргаш гаплар ўзаро ва бош гапдан вергул билан ажратилган, дарак гап охирига нукта кўйилган; схемаси қуйида- гича:



Агар мен кечалар ҳам ухламай, сенинг ёзганларинг- ни оққа кўчириб чиқсам, ёки сени бирон киши келиб уйғотиб қўймасин деб, тун бўйи сенга қоровуллик қи- либ чиқсам, ёки сен билан пиёда юз чақирим йўл бос- сам, шуни ўзим учун катта бахт деб биламан. (А. Че- хов.)

Дарак гап;

шуни ўзим учун катта бахт деб биламан — бош гап, абсолют бош гап, 1-, 2-, 3-, 4-, 5-гаплар эргаш гаплар. Бу эргаш гапларнинг баъзилари бири-би- рига нисбатаи бош гаплик вазифасини ҳам бажарган, 2-гап 1-гап учун бош гап, 4- гап 3-гап учун бош гап, 2- , 4- гапларнинг бош гаплиги нисбий характерга эга, 6- гап ҳамма гаплар учун бош гап;

боғловчили ва боғловчисиз эргашиш, 1-гап равиш- дошинг бўлишсиз формаси (-май), 2-, 4-, 5-гаплар феълнинг шарт майли (-са) формаси, 3- гап *деб* боғ- ловчиси орқали боғланган, боғланиш воситалари эргаш гапларнинг таркибида келган ва ҳолат (-май), шарт (-са), мақсад (*деб*) оттенкасини билдирган;

эргаш гаплар бош гапни бутунлай изоҳлаган;

147

1-эргаш гап ҳолат, 2-, 4-, 5-эргаш гаплар шарт, 3- эргаш гап мақсад маъносини билдирган, бош гап на- тижаманосини билдиради;

1-эргаш гап равиш эргаш гап, 2-эргаш гап шарт эргаш гап, 3-эргаш гап мақсад эргаш гап, 4-, 5-эргаш гаплар шарт эргаш гаплардир;

бешта эргаш гап ва бир бош гапдан иборат, ҳам кетма-кет эргашиш, ҳам биргалик эргашиш, яъни ара- лаш типли бир неча эргаш гапли кўшма гап, 2-, 4-, 5- эргаш гаплар биргалик эргашиш усулида боғланган, 1-,

3- эргаш гаплар кетма-кет эргашиш усулида боғлан- ган;

эргаш гаплар олдин, бош гап улардан кейин келган, эргаш гаплар ўзаро ва бош гапдан вергул билан аж- ратилган, дарак гап охирига иуқта кўйилган; схемаси қуйидагича:

Г~

Ои,

Мураккаб период таҳлили қўшма гапнинг уч тури — боғловчисиз, боғланган, эргаш гапли қўшма гаплар — таҳлили билан узвий боғлиқдир. Қўшма гап компонент- ларининг грамматик тузилиши, ўзаро боғланиш воси- талари ва усуллари, мазмуни ва интонацияси, тиниш белгилари ва бошқа грамматик хусусиятлари ҳақидаги назарий ва амалий маълумотлар мураккаб период таҳ- лилида ҳам талаб этилади. Грамматик хусусиятлари жиҳатидан периодлар қўшма гапнинг барча турларига хос хусусиятларни ўзида акс эттиради. Шунинг учун период таҳлилини ҳам қўшма гаплар таҳлилининг му- раккаб шакли сифатида ўтказиш мақсадга мувофиқ- дир.

Грамматик тузилиш, мазмуни ва интонацияси жи- ҳатидан яхлит бир бутунликни ташкил этувчи синтак- тик конструкция период ҳисобланади. Бундай мураккаб конструкцияларда фикр тўлиқ ифодаланади. Ифода усулига кўра, улар дарак гап шаклида бўлади.

Период таҳлилини танланган коиструкцияни кичик таркибий компонентларга ажратишдан бошлаш ло- зим. Периодлар тузилишига кўра, уч, тўрт, беш ва ун- дан ортиқ компонентлар — предикатив бирликлардан таркиб топади. Бу компонентлар ўзаро тузилиш, маз- мун ва интонация жиҳатдан узвий боғлиқ бўлади, ху- сусан, боғлиқлик умумий мазмунда ва фикр ифодалаш- да очиқ кўринади. Периодлар кўп компонентли бўлиб, умумий мазмун муносабатлари воқеа-ҳодиса ва хусу- сиятларни қиёслаш, изоҳлаш ва бириктириш тарзида бўлади.

Таҳлилда период таркибидаги компонентларнинг ту- зилиши ва мазмун хусусиятларини ҳисобга олиб қисм- ларга ажратиш лозим. Период компонентларининг миқ- дори қанча бўлишидан ва улар қандай мазмун муно- сабатида бўлишидан қатъи назар, икки (баъзаи. уч ва ундан ортиқ) қисмдан иборат бўлади.

Период компонентлари ва қисмларининг бир-бирига боғланиш усули ва боғланиш воситаларини аниқлаш таҳлилда муҳимдир. Бу ўринда қўшма гапларнинг уч тури — боғловчисиз, боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплар—'компонентларининг боғланиш усуллари ва воситалари эсга олинади

Периодни қисмларга ажратишга таҳлилда асосий эътибор қаратилиши лозим. Период қисмлари тузилиш жиҳатдан турлича бўлади. Ҳар бир қисм бир содда гапдан ташкил топганидек, эргаш гапли қўшма гап- лардан ҳам, бир неча эргаш гапли қўшма гаплардан ҳам, боғловчисиз ёки боғланган қўшма гаплардан ҳам, аралаш типли қўшма гаплардан ҳам тузилиши мум- кин: *Қайрағоч қалин бўлса, ёмғир ўтмас, оға-уни то- тув бўлса, хўрлик етмас. (Мақол.) Сақласа, минг*

кун-лик, сақламаса, бир кунлик (Мақол.) периодлари икки қисм (тўрт компонент)дан тузилган, ҳар бир қисм эргаш гапли қўшма гапдан иборат.

Период компонентлари ва қисмлари турлича боғланган, компонентлар ўзаро -са шарт майли формаси орқали, қисмлар интонация ёрдамида боғланган. Қисмлар ўртасида қиёслаш муносабати мавжуд, биринчи қисмдаги ҳодиса (қайрағочнинг қалинлиги, бирон предметни сақлаш—тежаш) иккинчи қисмдаги ҳодиса (оғанининг тотувлиги, бирон предметни сақламаслик — теламаслик) билан қиёсланган. Ҳар бир қисм тенгланиш интонацияси билан бириккан.

У чанқаб, уйга кирди-ю, йўлакда турган бочкадаги сувдан 'тўйгунча ичди; кейин печкада исиниб олиш учун шу ерга ўтирди-да, дарров ухлаб қолди (Н. Островский.) период икки қисмдан тузилган. Период составида 5 компонент бор, биринчи қисм уч, иккинчи қисм икки компонентли. Биринчи қисм аралаш типли қўшма гап — эргаш гапли ва боғланган қўшма гап, иккинчи қисм боғланган қўшма гап, Компонентлар -б равишдош формаси, -ш, -да юкламалари орқали бириккан бўлса, қисмлар интонация ёрдамида бириккан, интонация эса тенгланиш тарзида бўлади. Қисмлар ўртасида воқеа-ҳодисаларни бириктириш муносабати мавжуд. Бириктирув муносабати ифодаланган периоднинг қисмларида турлича, бир-бирига унча яқин, бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳодиса-воқеаларнинг тавсифи баён этилади. Ҳодиса-воқеа ёки хусусиятларнинг турли томонлари тасвирланади. Қиёслаш муносабати сингари бириктирув муносабати ифодаланган периодларнинг таркибида ҳам боғловчилар ва боғловчи вазифасидаги элементлар нисбатан кўпроқ қўлланади.

Таҳлил жараёнида шуни доимо назарда тутиш лозимки, период қисмлари ўзаро, асосан, интонация ёрдамида бирикади, Интонация тенгланиш ва тобеланиш тарзида бўлади. Боғловчилар ҳам период қисмларини бириктириш вазифасини бажаради.

Одатда, периоднинг маълум бир қисми ёки ҳар бир қисми мураккаблашган бўлади. Таҳлил давомида ана шу мураккаблашган қисмга эътибор қаратиш даркор, мураккаблашнинг характерини аниқлай олиш зарур.

Мен бу орада ташқарига чиқиб, тўполонда отиб юборилган гайка ключини қидириб топдим-да, ўтовдан нарироқ бориб, уни тош ҳайкал ёнига қўшиб қўйдим (Ч. Айтматов.) периодидида ҳар икки қисм эргаш гаплар ҳисобига кенгайиб мураккаблашган. Период эргаш гапли қўшма гап + эргаш гапли қўшма гап тарзида тузилган.

Қуйидаги периоднинг биринчи қисми мураккаблашган, мураккаблашнинг эргаш гапли қўшиш орқали юз берган: *Аъзойи бадани таранг тортилиб турса ҳам, боя Омонуллохоннинг ислоҳотларига келиб қолгани эсига тушар ва. ўзи ўқиб кетгудек эди. (77. Қодиров.)*

Аъзойи бадани таранг тортилиб турса ҳам — тўсиқсиз эргаш гап, шу компонент билан биринчи қисм мураккаблашган.

Мураккаблашган қисм компонентлари эргашиш ва тенглаиш орқали бирикиши мумкин. Юқоридаги период қисмлари эргаш гаплар ҳисобига кенгайиб мураккаблашгай, эргашиш орқали бириккан, улар бош гапга тобе, унга эргашган, период қисмидаги бош гапнинг бирон хусусиятини изоҳлайди.

Унинг кўз олдида Бурганқоқ қудуғида сўндирилган кратернинг оғзидай зор пайдо бўлди-да, юраги орқасига тортиб кетди: «ер ютмоқда!» (И. Раҳим. период 3 компонентли, лекин икки қисмдан тузилгап. 1-, 2-

компонент биринчи қисмни ташкил этган, ўзаро -да юкламаси орқали боғланган, биринчи қисм компонентлари тенгланиш муносабатида, период боғланган ва боғловчисиз қўшма гаплардан тузилган, 2-компонент 1-компонент билан боғловчи орқали бириккан, 3-компонент билаи боғловчисиз бириккан, синтактик жиҳатдан тенг компонентлар ўзаро бирикиб периоднинг бир қисмини ташкил этиши мумкин.

I

Период таҳлилида унинг составидаги тиниш белгилари ва интонациясига ҳам аҳамият берилади, компонент ва қисмларнинг боғланиш схемаси чизилади.

1. Компонентларнинг миқдори ва чегараси.
2. Компонентларнинг ўзаро бирикиши, компонентларни бириктирувчи воситалар (интонация, пайт ва ўрин муносабатини кўрсатувчи лексик элементлар, олмошлар, боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзлар, юкламалар, кўмакчилар, келишиқ формалар, сифатдош ва равишдош формалари, феълнинг тусланишли формалари, гап қурилиши, тартиб, мазмун, айрим гап бўлақларининг такрорланиши ёки умумий бўлақларнинг мавжудлиги, кесимларнинг замон муносабати, қисмларнинг ўринлашиши ва ҳ.)
3. Периоднинг қисмлари — икки, уч ёки ундан ортиқ қисмдан тузилиши (ҳар бир қисм вертикал қўш чизиқ билан ажратиладн), қисмларнинг боғланиши.
4. Период қисмларининг состави, қисмларнинг мураккаблашган-мураккаблашмаганлиги.
5. Период қисмларининг мазмун муносабати (воқеа, ҳодиса ва хусусиятларни қўйиш; воқеа, ҳодиса, хусусиятларни бириктириш).
6. Период составидаги тиниш белгилари, периоднинг схемаси.

Мураккаб период таҳлили намунаси

Шундай зўр шамолки, дарёнинг бир томони очилиб, тубидаги тошлари кўриниб қолган, суви маҳкам турган қирғоққа йиғилиб кетган. (П. Қодиров.)

Тўрт компонентли;

1-компонент **-ки** боғловчиси орқали, 2-компонент **-иб** равишдош формаси орқали боғланган, 3-компонент боғловчисиз, интонация орқали боғланган;

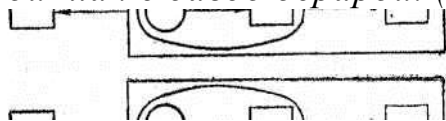
икки қисмдан тузилган, 1-компонент биринчи қисмни, 2-, 3-, 4-компонентлар иккинчи қисмни ташкил қилган, қисмлар **-ки** боғловчиси орқали боғланган;

бош гап + аралаш типли қўшма гап + эргаш гапли қўшма гап ва боғловчисиз қўшма гап, биринчи қисм бир гапдан, иккинчи қисм бир неча гапдан тузилган, иккинчи қисм мураккаблашган;

қисмлар ўртасида изоҳлаш муносабати мавжуд, биринчи қисм изоҳланувчи, иккинчи қисм изоҳловчи;

компонентлар ва қисмлар ўзаро вергул билан ажратилган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемаси қуйидагича;

Онаси кўзи тириклигида уни унаштирмоқчи бўлса, «ҳали эрта» деб уутулар, дўстлари «доимий бўйдоқ» деб мазахласалар ҳам, учувчи қўшигини эсга солиб, «Авал самолёт, сўнгра қизлар» деб ҳазилга ҳазил билан оюавоб берарди. (И. Раҳим.)



Олти компонентли;

1-компонент бўлса боғловчи сўзи орқали, 2-компонент интонация билан, 3-компонент **-салар ҳам** ёрдамчиси, 4-компонент **-иб** равишдош формаси, 5-компонент **деб** ёрдамчиси орқали боғланган;

икки қисмдан иборат, 1-, 2-компонент биринчи қисмни, қолган компонентлар иккинчи қисмни ташкил этган, қисмлар интонация ёрдамида ўзаро боғланган;

эргаш гапли қўшма гап + бир неча эргаш гапли қўшма гап, ҳар икки қисм мураккаблашган, биринчи қисм икки гапдан, иккинчи қисм тўрт гапдан тузилган; қисмлар орасида қиёслаш муносабати мавжуд; компонентлар ва қисмлар ўзаро вергул билан ажратилган, кўчирма гаплар қўштирноқ ичига олинган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемаси қуйидагича:

Лекин бунинг бир ёмон томони шуки, конкурс пайтида ишқаллик чиқиб қолса, Ҳакимов иккинчи марта илтимосини қондирмайди. (П. Қодиров.)

Уч компонентли, 1-компонент **-ки** боғловчиси орқали, 2-компонент **-са шарт** майли формаси орқали боғланган;

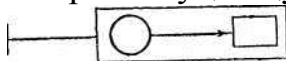
икки қисмдан тузилган, 1-компонент биринчи қисмни, 2-, 3-компонентлар иккинчи қисмни ташкил этган, қисмлар **-ки** боғловчиси орқали боғланган;

бош гап + эргаш гапли қўшма гап, биринчи қисм бир гапдан, иккинчи қисм икки гапдан тузилган, иккинчи қисм эргаш гап ҳисобига кенгайиб мураккаблашган;

қисмлар орасида изоҳлаш муносабати мавжуд, биринчи қисм

изоҳланувчи қисм, иккинчиси— изоҳловчи қисм, изоҳловчи қисм биринчи қисмдаги гап (бош гап)'нинг кесимини изоҳлаган;

қисмлар ва компонентлар ўзаро вергул билан аж- ратилган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемаси қуйидагича:



Болани наstdан тополмай, оёгининг учида юриб, ик- кинчи. қаватга чиқаетган эди, «кимдир зинанинг усти- даги чирогини ёқиб юборди», Ҳожидир бир чўчиб тушди ва юқорига қаради. (А. Қаҳҳор.)

Олти компонентли;

компонентлар боғловчи, сўз формалари, интонация орқали боғланган, 1-, 2-компонентлар -май, -иб равиш- дош формаси ёрдамида, 3-, 4-, 5- компонентлар интона- ция билан, 5-, 6- гаплар ўзаро ва боғловчисини орқали боғланган;

уч қисмдан иборат, 1-, 2-, 3- компонентлар биринчи қисмни, 4- компонент иккинчи қисмни, 5-, 6- компонент- лар учинчи қисмни ташкил этган, қисмлар интонация ёрдамида боғланган;

бир неча эргаш гапли қўшма гап + содда гап + боғ- ланган қўшма гап, биринчи қисм эргаш гаплар билан мураккаблашган;

қисмлар орасида бириктириш муносабати мавжуд; қисмлар ва компонентлар ўзаро вергул билан аж- ратилган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемаси қуйидагича:

б~о

У чанқаб, уйга кирди-ю, йўлакда турган бочкадаги сувдан тўйгунча ичди; кейин печкада исиниб олиш учун шу ерга ўтирди-да, дарров ухлаб қолди. (Н. Остров- ский.)

Беш компонентли.

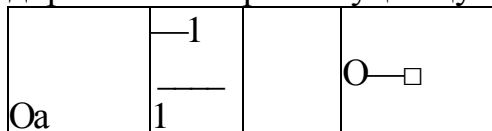
1-компонент -б равишдош формаси, 2-компонент -ю юкламаси 4- компонент -да юкламаси ёрдамида боғланган, 5- компонент интонация билан боғланган;

икки қисмдан иборат, 1-, 2-, 3-компонентлар бирин- чи қисмни, 4-, 5- компонентлар иккинчи қисмни ташкил этган, қисмлар интонация ёрдамида боғланган;

турли типли (эргаш гапли ва боғланган) қўшма гап + боғланган цўшма гап, ҳар иккинчи қисм кенгайиб мураккаб- лашган, биринчи қисм уч гапдан, иккинчи қисм икки гапдан тузилган;

қисмлар орасида бириктириш муносабати мавжуд, период қисмларида турли, бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳодиса ёки ҳолатлар (биринчи қисмда уйга кириб, сув ичиш, иккинчи қисмда печкада исиниб ўтириш ва ух- лаб қолиш) ҳақида фикр юритилган, ана шу икки ҳо- диса бириктирилган, бир периодда баён қилинган;

қисмлар нуқтали вергул, компонентлар вергул би- лан ажратилган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схемаси қуйидагича:



Кўлидан ши келадиган бўлгач, отасининг қўлтиғи- га кирди: бойнинг боласини кўтарди, сувини ташиди. (К. Яшин.)

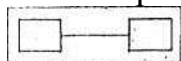
Тўрт компонентли;

- 1- компонент -гач равишдош формаси орқали, 2-, 3-, 4- компонентлар ўзаро интонация ёрдамида боғланган; икки қисмдан иборат, 1-, 2-компонентлар биринчи қисмни, 3-, 4-компонентлар иккинчи қисмни ташкил эт- ган, қисмлар интонация ёрдамида боғланган;

эргаш гапли қўшма гап + боғловчисиз қўшма гап, ҳар икки компонент иккитадан гапдан тузилган, бирин- чи қисм эргаш гап билан кенгайиб мураккаб- лашган, иккинчи қисм тўртинчи компонент билан мураккаб- лаш- ган, 3- компонентда 4- компонент учуи ҳам умумий бў- лак (*бойнинг — аниқловчи*) мавжуд;

қисмлар орасида изоҳлаш муносабати мавжуд, би- ринчи қисм изоҳланувчи, иккинчи қисм изоҳловчи қисм, иккинчи қисм биринчи қисм эргаш гапли қўшма гап- нинг бош гапини изоҳлаган (*отасининг қўлтиғига ки- риб бойнинг боласини кўтарганлиги, бойнинг сувини та- шиганлиги* баён қилинган);

қисмлар икки нуқта, компонентлар вергул билан ажратилган, дарак гап охирига нуқта қўйилган; схема- ^си қуйидагича:



Ваши ҳамон ўйноқлаб оқар, унинг лойқа тўлқинла- ридан ҳосил бўлган оппоқ кўпиклар баланд кўтарилиб, майда ёмғир. томчиларидек атрофга сачрар, аммо эн- ди буни Шерали пайқамас, бутун хаёли ёшлик йилла- рида эди. (С. Кароматов.)

Беш компонентли;

- 1- компонент интонация ёрдамида, 2-компонент -иб равишдош формаси орқали, 3- компонент *аммо* зидлов боғловчиси орқали, 4- компонент интонация ёрдамида боғланган;

уч қисмдан иборат, 1-компонент биринчи қисмни, 2- , 3- компонентлар иккинчи қисмни, 4-, 5- компонентлар учинчи

қисмни ташкил этган, биринчи қисм интонация ёрдамида, иккинчи қисм *аммо* зидлов боғловчиси орқали боғланган;

содда гап + эргаш гапли қўшма гап + боғланган қўшма гап, биринчи қисм бир гапдан, иккинчи ва учинчи қисмлар иккитадан гапдан тузилган, иккинчи ва учинчи қисмлар мураккаблашган;

қисмлар орасида бириктириш муносабати мавжуд; қисмлар ва компонентлар ўзаро вергул билан ажратилган, дарак гап охирига нукта қўйилган; схемаси қуйидагича:



ридан нуктали вергул билан ажратилган, дарак гап охирига нукта қўйилган; схемаси қуйидагича?;

Бойларнинг кунглини хушламади: отини ушламади, остига либос ташламади; ош тортди, сузган товоқни чошламади, ош тортганда ошнинг кетини-бетини тортди. (Ф. Йулдош.)

Етти компонентли.

V, 2-, 3-, 4-, 5- компонентлар интонация ёрдамида, 6- компонент - гада формаси орқали боғланган.

Тўрт қисмдан иборат, 1- компонент биринчи қисмни, 2-, 3- компонентлар иккинчи қисмни, 4-, 5- компонентлар учинчи қисмни, 6-, 7- компонентлар тўртинчи қисмни ташкил этган, қисмлар интонация ёрдамида боғланган;

бир (сода) гап + боғловчиси қўшма гап + боғловчи- сиз қўшма гап + эргаш гапли қўшма гап, иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмлар мураккаблашган;

қисмлар орасида изоҳлаш муносабати мавжуд, биринчи қисмдаги ҳодиса иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмлар томонидан изоҳланган, биринчи қисм изоҳланувчи, сўнгги қисмлар изоҳловчи;

биринчи қисмдаги сўнгги нукта қўйилган, иккинчи қисмдаги сўнгги нуктали вергул қўйилган, компонентлар ва бошқа қисмлар ўзаро вергул билан ажратилган; схемаси қуйидагича:

Узга гапли қўшма гап таҳлили

Узга гапли қўшма гапда сўзловчи (автор) фикри билан бирликда бошқаларнинг ҳам фикри (гапи) ҳеч ўзгаришсиз ёки мазмуни сақланган ҳолда, грамматик ва айрим лексик хусусиятлари ўзгартирилган тарзда ифодаланган бўлади. Узга гапли қўшма гапларнинг турли турлича бўлади, хусусан, кўчирма гаплар турли тарзда берилиши мумкин. Мазмун ифодаланиши жиҳатидан кўчирма гап асосига бўлиб, автор гапи уки изоҳлаш хусусиятига эга бўлади, таҳлилда кўчирма гап ва автор гапларининг муносабатини аниқлашда ана шу хусусиятини ҳисобга олиш лозим.

Таҳлил жараёнида кўчирма гап типларини ўзлаштира гапга айлантириш ҳам талаб этилади, бунда бир неча компонентли қўшма гаплар сода гапга айланади, кўчирма гаплар иккинчи даражали бўлакларга, автор гапи бош ҳамда иккинчи даражали бўлакларга айла-

нади. Натижада фикрнн сиқик тарзда ифодалаш наму- налари пайдо бўлади. Демак, ўзга гап таҳлилида сти- листик машқлар ҳам бажариш кўзда тутилади.

Ўзга гап таҳлилида автор гапининг кесимларига, тартибига ва интонациясига ҳам диққат қаратиш тақо- зо этилади. Автор гапининг интонацияси кўчирма ва автор гапларининг тартибига кўп жиҳатдан боғлиқ бў- лишини унутмаслик лозим.

Таҳлилда муҳим масалалардан бири ўзга гапнинг тиниш белгиларндир. Чунки ўзга гапли қўшма гапда тиниш белгилар жуда кўп — ёлғиз тарзда ҳам, қўшма тарзда ҳам қўлланиладики, буларнинг принципларини, ўрни ва моҳиятини белгилаш доимо муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзга гапли қўшма гап таҳлили тартиби

1. Ўзга гап ва автор гапининг характери (ўзга га- пини ва автор гапини аниқлаш, бу гапларнинг ифода мақсадига кўра турини, кесимларининг структураси)ни аниқлаш;

2. Ўзга гапларнинг типлари (кўчирма гап, ўзиники бўлмаган кўчирма гап ва ўзлаштирма гап);

3. Ўзга гапларнинг структураси (бир сўз, бир ёки бир неча гап, бир абзац, бир составли ёки икки составли бир ва ундан ортиқ гаплар шаклида бўлиши)ни аниқлаш. Автор гапининг структураси (бир ёки икки составли содда гап, қўшма гап — боғланган қўшма гап, эргашган қўшма гап, боғловчисиз қўшма гап шак- лида бўлиши)ни аниқлаш;

4. Ўзга гап ва автор гапининг тартиби, тиниш белгиларини аниқлаш ва изоҳлаш, тиниш белгилари- нинг схемасини белгилаш, интонацияси;

5. Ўзга гапларнинг турини структура жиҳатидан бир-бирига (кўчирма гапми ўзиники бўлмаган кўчирма гапга ёки ўзлаштирма гапга) айлантириш. Кўчирма гапни ўзлаштирма гапга айлантирганда кўчирма гап- нинг грамматик тузилиши ва стилистик хусусиятлари- ла юз берган ўзгаришларни аниқлаш.

— *Ўзингга эҳтиёт бўлсанг-чи, Карим,— деди Қоди- ров жаҳл аралаш,— булар-бўлмасга кекирдагингни чў- заверасанми? (111. Рашидов.)*

— *Ўзингга эҳтиёт бўлсанг-чи, Карим, бўлар-бўл- масга кекирдагингни чўзаверасанми?*— ўзга гапи, ик- каласи ҳам сўроқ гап, *деди жаҳл аралаш Қодиров* — автор гапи. Ўзга гапларнинг кесими -чи, -ми сўроқ юк- ламали, тусланишли феъл формаснда, II шахс, автор гапининг кесими III шахс аниқ ўтган замон формаси- ¹⁵⁵да. Ўзга гапи — сўроқ гап, автор гапи — дарак гап;

ўзга гапнинг кўчирма гап тури. Бировнинг гапи, фикри ҳеч ўзгаришсиз, айнаи берилган;

кўчирма гап икки содда гапдан иборат, иккаласи ўзаро интонация билан бириккан, иккала содда гап қам бир составли содда гап. Автор гапи бир содда гапдан иборат, икки составли содда гап;

автор гапи ўртада, ўзга гапи унинг боши ва охи- рида келган. Автор

гапи ўртада бўлганлиги учун ҳар икки томонидан вергул ва тире билан ажратилган. Диа- лог тарзида бўлганлиги учун кўчирма гап олдидан тире қўйилган. Бутун гап нфода мақсадига кўра сўроқ гап бўлганлиги сабабли гап охирига сўроқ белгиси қўйилган; схемаси;

э

—)) —

Кўчирма гаплар кучлироқ ва сўроқ интонацияси билан айтилади, автор гапи паст оҳангда айтилади, ҳар бир гап пауза билан ажратилади; кўчирма гапни ўзлаштирма гапга айлантириш:

а) Қодиров Каримга ўзига эҳтиёт бўлишни, бўлар- бўлмасга кекирдагини чўзавермаслигини айтди жаҳл аралаш;

б) Қодиров жаҳл аралаш Қаримга ўзига эҳтиёт бўлишни, бўлар- бўлмасга кекирдагини чўзавермаслигини айтди;

в) Қаримга ўзига эҳтиёт бўлишни, бўлар-бўлмасга кекирдагини чўзавермаслигини айтди Қодиров жаҳл аралаш;

г) Қаримга ўзига эҳтиёт бўлишни, бўлар-бўлмасга кекирдагини чўзавермаслигини Қодиров жаҳл аралаш айтди;

д) Ўзига эҳтиёт булишни, бўлар-бўлмасга кекирда- гини чўзавермаслигини Каримга жаҳл аралаш айтди Қодиров;

ўзга гап ўзлаштирма гапга айлантирилганда кўчир- ма гапли кўшма гап икки составли содда гапга айлан- ди, кўчирма гапнинг қисмлари иккинчи даражали бў- лак вазифасини бажарган. Кўчирма гапнинг шахсли феъл шаклидаги кесими ва ундалма тўлдирувчига ай- ланган. Автор гапининг эга ва кесими сақланиб қолин- ган.

¹Райимберди ваҳимали товушларга ҳулоқ. солиб бо- рар экан, ²аллақандай гурур ё ички бир туртки олиб чиққан товуш билан деди:

— ³<(Эсингда бўлсин, ошна. ⁴Мана шу товушлар қу- логингда турсин. ⁵Шу жойларда қамиш ёқиб, ⁶ботқоқ қазиб, ⁷чивинга таланиб, ⁸қишлоқ қурганмиз. ⁹Болала- ларимиз урушда жон олиб, ¹⁰жон беришаётганда ¹¹биз бекор турганимиз йўқ. ¹²Шу эсингда турса, ¹³бас». (С. Аҳмад.)

1-, 2-гаплар автор гапи, 3—13-гаплар ўзганинг гап- лари. Ифода мақсадига кўра барчаси дарак гап. Автор гапининг кесими феълнинг III шахс шаклида, ўзга гап- ларнинг кесими турли сўз туркумлари билан ифода- ланган ва турли грамматик шаклда. Автор гапи ва ўз- ганинг гаплари дарак гап;

ўзга гапнинг кўчирма гап тури. Бировнинг гапи ай« нан, кеч ўзгаришсиз берилган;

автор гапи тузилиши жиҳатидан равиш эргаш гапли кўшма гап, 1- содда гап — эргаш гап, 2-содда гап— бош гап. Кўчирма гаплар бир неча (11 та) гаплардан иборат. Кўчирма гаплар тузилишига кўра, 2 та муста- қил содда гаплардаи (3-, 4-гаплар), 3 та эргашган кўшма гаплар (5-, 6-, 7-, 8-, 9-, 10-, 11-, 12-, 13-гаплар) дан иборат;

автор гапи олдин, ўзга гаплар ундан кейин келган. Автор гапи охирига икки нуқта қўйилган, кўчирма гап олдига тире қўйилган.

Кўчирма гаплар бир неча содда ва эргашган кўшма гаплардан иборат бўлиб, автор га- пини изоҳлайди, шунинг учун икки нуқта қўйилган; схемаси*

автор гапи пастроқ оҳангда, кўчирма гаплар баланд- рок, кучлироқ оҳангда айтилади, автор гапи ва кўчир- ма гап тўлиқроқ пауза билан ажратилади;

ўзта гапни ўзлаштирма гапга айлантириш: *Райимберди ваҳимали товушларга қулоқ солиб бо- рар экан, аллақандай гурур ё ички бир туртки олиб чиққан товуш билан ошнасига эсида бўлишини, мана шу товушлар қулоғида туришини, шу жойларда қамиш .ёқиб, ботқоқ қазиб, чивинга таланиб, қишлоқ қурганли- еини, болаларимиз урушда о/сон олиб, жон беришаётган- да бизлар бекор турмаганлигимизни, ана шулар эсида турса баслигини айтди;*

автор гапининг кесими синоним (*деди — айтди*) сўз билан алмашган, грамматик шакли ўзгармаган. Кўчир- ма гапларнинг кесими грамматик жиҳатдан ўз шакли- ни ўзгартирган — мустақил содда гапларнинг кесими ҳаракат номи формасида бўлиб, тушум келишиги фор- масини олган, эргашган кўшма гапларнинг эргаш гап кесими ўз шаклини ўзгартирмаган, бош гапларнинг ке- сими -ган аффиксли сифатдош формасини, -лик от ясов- чи аффиксини, эгалик ва тушум келишиги формалари- ни қабул қилиб, гапда тўлдирувчи (уюшиқ тўлдирув- чи) бўлиб келган.

'У битмай ётган мураккаб ва чигал ишларини эсла- ди-ю,
²*Музаффар мирзога қараб:*

— ³*Фақирни маъзу.р тутинг, мирзо ҳазратлари,— деди.—* ⁴*Мен умримда май ичмаганмен! (77. Қодиров.)*

1-, 2-гаплар автор гапн, 3-, 4- гаплар ўзганинг гапи. Ифода мақсадига кўра автор гапи — дарак гап, ўзга гаплар — буйруқ гап. Автор гапининг кесими ўтган за- мон феълнинг III шахс шакли, кўчирма гапнинг ке- сими шахсли феълнинг II шахс (*маъзур тутинг*) ва I шахс (*ичмаганмен*) шакллари билан ифодаланган;

ўзга гапнинг кўчирма гап тури. Бировшиг фикри, гапи ҳеч ўзгаришсиз, айнан берилган;

автор гапи тузилиши жиҳатидан юклама (-ю) билаи бириккан, боғланган кўшма гап. Кўчирма гап — боғлов- чисиз кўшма гап, компонентлари интонация билан би- риккан;

автор гапи икки содда гапдан иборат бўлиб, I-сод-¹⁵⁷ да гап, 2-содда гапнинг эса иккинчи даражали бўлак- лари ўзга гапдан олдин келган. Автор гапн таркибида- ги 2-содда гапнинг кесими ўзга гап ўртасида келган;

автор гапи таркибидаги содда гаплар ўзаро вергул билан ажратилган. Автор гапи тугамасдан икки нуқ- та қўйилган. Кўчирма гаплар тире билан бошланган, автор гапнинг кесими олдидан вергул, тире қўйилган,

охирига нуқта қўйилган. Қўчирма гапнинг иккинчи қисми бошига тире, охирига ундов белгиси қўйилган; схемаси:

автор гапн паст интонацияда, қўчирма гаплар ба- ландроқ интонацияда айтилади, автор гапи таркибида- ги 2-содда гапнинг кесими (*деду*) худди кнриш сўзлар сингари паст ва ажратилган интонацияда айтилади; ўзга гапни ўзлаштирма гапга айлаптириш:

У битмай ётган мураккаб ва чигал ишиарни эсла- ди-ю, Музаффар мирзога қараб мирзо ҳазратларининг фақирни маъзур тутишлигини, ўзининг умрида май ичмаганлигини айтди;

автор гапнинг тузилишида грамматик ўзгариш юз бергани йўқ, кесими синоним сўз билан алмашди (*де- ди—айтди*). Қўчирма гапнинг тузилишида жиддий ўз- гариш юз берган — ундалма сўз қаратқич келишиги аффиксини қабул қилиб, аниқловчи бўлак бўлиб кел- ган, кишилик олмоши билан ифодаланган эга ўзлик ол- моши билан ифодаланган аниқловчи бўлиб келган. Қў- чирма гапнинг кесимлари феъл негизига от ясовчи -лик, эгалик ва тушум келишиги формаларини қабул қилиб, тўлдирувчи бўлиб келган.

Пунктуацион таҳлил

Тиниш белгилари системаси, уларнинг миқдори ва қўлланилиш усуллари, маъно ва вазифалари, қўлланиш ўринлари ва қоидалари, ўзига хос хусусиятлари ва ёзувнинг бошқа махсус белгиларидан фарқи, классифи- кацияси каби масалалар пунктуациянинг ўрганиш объ- ектидир.

Пунктуация ёзма нутққа хос. Ёзма нутқ эса энг бар- қарор ва тил тараққиётига катта ҳисса қўшадиган нутқдир. Нутқ мазмунн ва уннинг ифодаланиши, инто- нацияси ва услуби, вазияти ва мақсадн, нутқ компонент- ларининг тузилиши каби омнлар ёзувда тиниш бел- гиларининг хилма-хил тарзда қўйилишини талаб этади.

Ўзбек тилида тиниш белгиларм сопи 10 та: нуқта (.), сўроқ белгиси (?), ундов белгисн (!), вергул (,), нуқтали вергул (;) кўп нуқта (...), икки нуқта (:); тире (—), қавс (), қўштирноқ (« »). Мазкур тиниш белги- ларининг ҳар бири мустақил бўлиб, нутқда ҳар қайсиси ўзига хос функция бажаради, ҳар бири маъно ва функ- циясн, қўлланиш ўрни ва усули, тартиби ва принциплари жнҳатидан бир-биридан тубдан фарқ қилади. Таҳлилда ҳар бир тиниш белгининг ана шу хусусиятларини шарҳ- лаш лозим.

Таҳлил жараёнида ҳар бнр тиниш белгининг қўлла- нилиши билан боғлиқ барча назарий ва амалий асос- ларни билиш талаб этилади. Таҳлил учун гап танла- ниб унга тиниш белгилари қўйиш ва қўйилган белги- ларни нзоҳлашда нималарга асосланиш зарур? Ҳозир- ги ўзбек тилн пунктуацияси гапнинг мазмуни, грамма- тик қурилиши ва интонациясига боғлиқдир. Грамма- тик қурилиш тиниш белгиларни белгилашда асос ва- зифасини ўтайди. Чунки грамматик қурилиш нутқнинг мазмун, иитонацион ва тузилиш жиҳатларининг бир бу- тунлиги (яхлитлиги)дир. (К. Назаров.)

Тиниш белгилари ёзма нутқда нутқнинг логик-грам- матик, семантик, грамматик, сиитактик-стилистик ва интонацион хусусиятларини ҳисобга олиб қўллапилади, шунинг учун у мураккаб вазмфа бажаради. Ёзма нутқ- нинг характери билан боғлиқ равишда тиниш белгила- ри ёзувчи билан китобхон (ўқувчи) ўртасидаги муно- сабатлари ташкил этишда зарурий ёрдамчи восита вазифасини ўтайди. Албатта, ҳар бир тиниш белгиси- нинг хусусиятлари ёзувчи ва китобхон томоидан бир хил тушунилгандагиия у реаллик касб этади, ўз вази- фасини ўтаган бўлади. Ана шунинг учун тиниш белги- ларини тўғри қўллаш, ҳар бир тиниш белгн зиммасига юкланган функцияни тўғри тушуниш, маъносини анг- лаш лозим. Пунктуацион таҳлил ана шу кўникмаларни ҳосил қилишда асосий роль ўйнайди.

Пунктуацион таҳлил турли мақсадлар асосида бир неча аспектда ўтказилиш мумкин. Гап, гап бўлаклари, хусусан, ажратилгаи гап бўлаклари, гапнинг уюшиқ бўлаклари, гап бўлаклари бнлам грамматнк жиҳатдан .боғланмаган сўзлар, қўшма гаи ва унинг турларн, кў- чирма гаплн конструкциялар ўтилгач, ана шу темалар- нинг ҳар бири ёки бир нечаси асосида пунктуацион таҳ- лил уюштириш мумкин. Ана шундай сиқик таҳлил, ўз навбатида, синтаксиснинг айрим қисмларпни чуқурроқ ўзлаштириб боришга ёрдам беради. Бундан ташқарн, бундай сиқик таҳлил орқали келгусида пунктуация қо- нун-қоидалари бўйича кенгайтирилган тўлиқ таҳлил уюштириш учун замин ҳозирланади.

Пунктуацион таҳлил ўтказиш жараёнида интонация

m

Оилан боғлиқ ҳолатларга эътибор қилнш лозим. Инто- Йация оғзаки нутқнинг зарурий воситаларидан бири- дир, у тиниш белгиларига нисбатан кенг ва хилма-хил бўлганлиги учун ҳар бир интонация ёзма нутқда маъ- лум бир тиниш белги билан ифодаланавермайди. Ую- шиқ бўлақлар санаш интонацияси билан айтилиб, қис- қа паузалар билан ажратилиши ёзма нутқда вергул билан ифодаланади. Лекин ҳар қандай пауза ҳам вергул билан ажратилавермайди. Синтагмалар пауза билан ажратилади, лекин улар орасига ҳамиша вергул қў- йнлмайди. Интонациянинг характери асосида -тиниш белгилари қўйилади. Интонацияга асосланиб тиниш белгиларини қўллаш ёки тиниш белгиларига асосла- ниб интонацияни тайинлашда гапнинг мазмуни ва грамматик тузилиши, стилистик ва ситуатив ҳолатла- рини ҳисобга олиш лозим.

Пунктуацион таҳлил ўтказишда қуйидаги изчиллик- қа амал қилиш тавсия этилади: гап ёзилгач, ўқилади. Гапнинг мазмуний ва грамматик, интонацион ва сти- листик хусусиятлари асосида тиниш белгилари қўйиб чиқилади. Кўпинча тиниш белгилари қўйилган гап (ёки текст) танланади. Агар тиниш белгилари қўйил- ган бўлса, улар шарҳланади, текшириб чиқилади. Ти- ниш белгиларининг миқдори ва тури, қўлланиш ўрни ва усули аниқланади. Ҳар бир тиниш белгининг гап- даги функцияси шарҳланади, исбот этилади, исбот жа- раёнида маълум

бир тиниш белгининг бошқа функция- ларига ҳам экскурс қилиш мақсадга мувофиқдир, чун- ки бундай экскурс натижасида тиниш белгиларнинг қа- тор хусусиятлари аниқланилади, тасаввур ва билим доираси кенгаяди. Баъзан тиниш белгиларининг турини алмаштириш ва шу туфайли юз берган семантик ва ин- тонацион хусусиятларни тавсифлаш, қиёслаш ҳам мум- кин. Ана шу тарзда ҳар бир тиниш белгининг қўлла- ниш сабаблари ва грамматик, интонацион хусусиятла- ри бирма-бир, батафсил изоҳланади.

Пунктуацион таҳлил гап охиридаги якуний тиниш белгини баён этишдан бошланади. Чунки охириги тиниш белги гапнинг ифода усули ва умумий интонациясига катта таъсир этувчи муҳим белги ҳисобланади. Сўнгра гап таркибидаги бошқа тиниш белгилари таҳлил қи- линади, гап ичида қўлланган тиниш белгиларининг ту- зилиши ва тури, функцияси жиҳатдаи бир хил бўлган- лари анализ- этилади, сўнгра ҳар хил тур ва функция-

даги тиниш белгилари изоҳланади. Энг сўнгида гапда қўлланган тиниш белгиларининг оғзаки нутқда берилиши билан боғлиқ интонацион хусусиятлари баён этиладди,

Пуиктуацион таҳлил тартиби

1. Ифода мақсадига кўра гапнинг тури ва тиниш белгиси, унинг қўлланиш хусусияти.

2. Гапнинг грамматик тузилиш жиҳатидан тури.

3. Гап таркибидаги тиниш белгиларининг миқдорц,

4. Гап таркибидаги тиниш белгиларининг турй (10 та) ва тузилиши (бир элементли—вергул, тире, нуқт та; кўп элементли — икки нуқта, нуқтали вергул, қавс, қўштирноқ, ундов, сўроқ белгиси).

5. Гап таркибидаги тиниш белгиларининг ўрни (гар. охирида, гап ичида, гапнинг турли қисмларида аралаш ҳолда қўлланиши — гап бошида ва ўртасида (тире) қўлланиши, гап охирида ва ўртаеида (икки нуқта, нуқ- тали вергул) қўллаиши, гап бошида, ўртаси ва охи- рида (қўштирноқ, қавс, кўп нуқта) қўлланиши), ҳар бир белгининг хусусиятлари.

6. Гап таркибидаги тиниш белгиларининг қўлланиш усули: а) якка тарзда; б) қўша тарзда (бир хил тиниш белгининг такрорий қўлланиши, турли тиниш белгила- рининг бйргаликда қўлланиши).

7. Гап таркибидаги тиниш белгиларининг функ- цияси:

а) чегараловчи (қўштирноқ, қавс); б) айирувчи (нуқта, сўроқ, ундов, нуқтали вергул); в) мураккаб функцияли (икки нуқта, вергул, тире, кўп нуқта).

8. Гап таркибидаги тиниш белгиларнинг оғзаки нутқ- даги интонацияси.

Пунктуацион таҳлил намунаси

Гулшан айтишича,¹ иш ўтган,² гап мазмунича,³ ал' батта,⁴ хон Соли.\ маҳдумга кўев бўлмай қўймас,^б ҳо- зир бунинг қаршисига бирор тадбир топши жуда ҳийин ва бу хабарни Анварга айтиш-айтмаслик масаласи ҳам яна оғирА (А. Қодирий.)

Дарак гап. Шунинг учун охирига нуқта қўйилган;

грамматик тузилиши жиҳатидан қўшма гап, аралаш типли мураккаб қўшма гап (компонентлар боғловчи- сиз, боғловчи билан боғлангаи), 4 та содда гапдан ибo- рат, гап бўлаклари билан боғланмаган иккита кириш бўлак ва бир кириш сўз мавжуд; ...

6 та тиниш белги қўлланган;

икки хил тиниш белги қўлланган: вергул, нуқта—¹⁶¹ бир элементли, тузнлиши содда;

нуқта гап охирида қўллангаи, вергул гап ичида— қўшма гап таркибидаги содда гаплар ўртасида—қўл- ланган;

барча тиниш белгилар якка тарзда қўлланган; нуқта айирувчилик функциясини бажарган. Ушбу қўшма гапни навбатдаги гапдан ажратган, вергул 5 марта қўлланиб, турли функцияларни бажарган: 1- вергул гап бошида келган кнриш бирикмани содда гапдан ажратгап, 2-

вергул содда гапни кириш бирик- мадан ажратган, 3-, 4-вергуллар кириш бирикма ва ки- риш сўзни ўзаро ва содда гапдап ажратган, 5-вергул содда гапларни ўзаро ажратган;

нуқта хабар интонациясига, вергуллар санаш, таъ- кидлаш, ажратиш интонациясига эга, вергул қўйилган ўринларда қисқа пауза бўлади.

Сержант нрадор булиб\ шу ишҳарга келётганида яна Латофатхонни эслаб²: ³«Оёққа босишим биланоқ, йўқлаб бораман»,⁴ деб жазм қилган эди⁵, оёққа босга- нидан кейин ўйлаб қараса⁶, тўғри келмайди:¹ хатлари- га жавоб бермади⁸, рўмолчани урушдан кейин сўраб оламан дегани — ⁹фашистларни калла-поча қилмагу- нингча кўзимга кўринма^{III}, дегани^{II}... (А. Қаҳҳор.)

Дарак гап. Гап охирига кўп нуқта қўйилган, гап мазмунан тугалланмаган, кўп нуқта фикрнинг тугама- ганлигини билдиради;

аралаш мураккаб гап — қар уч муносабат: боғланиш йўли билан, эргашин йўли билан ва боғловчисиз му- носабатга киришин йўли билан тузилган мураккаб қўш- ма гап, 9 та компонентдан иборат;

11 та тиниш белгилари қўлланган. 1-содда гап охи- рига вергул қўйилиши керак, текстда қўйилмаган, 10- тиниш белги (вергул) ортиқча қўйилган;

5 хил тиниш белги қўлланган, бир элементли—вер- гул, тире, кўп элементли — икки нуқта, қўштирноқ, кўп нуқта;

кўп нуқта гап охирида, вергул гап ичида, икки нуқта гап ўртасида, қўштирноқ гап ўртасида, тире гап ўрта- сида қўлланган;

кўп нуқта, икки нуқта, тире, вергул якка қўллан- ган. Икки нуқта ва қўштирноқ, қўштирноқ ва вергул (2-, 3-, 4- тиниш белгилар) қўша қўлланган;

кўп нуқта айирувчилик ва фикрнинг бўлиниши функциясини бажарган, ушбу аралаш қўшма гапни навбатдаги гапдан ажратган ва фикрнинг тугал айтил- маганлигини билдиради. Вергул 6 марта такрор қўл- ланиб, қуйидаги функцияларни бажарган; эргаш гап- ларни бош гапдан ажратган (1-, 4-, 6-тншш белги), қўшма гапларни ўзаро бир- биридан ажратган (5-, 8- тиниш белги). Иккинчи тиниш белги—икки нуқта кў- чирма гап олдидан қўйилиб, автор гапини кўчирма гапдан ажратган, фикрнинг тугалланмаганлигини, изоҳ- ланишини билдиради. Икки нуқтанинг яна бирн (7- ти- ниш белги) эргашган қўшма гапни боғловчисиз қўшма гапдан ажратган, боғловчисиз қўшма гап мазмун жи- ҳатидан ундан олдинги эргашган қўшма гапни изоҳла- ган, уни конкретлаштириш учун хизмат қилган;

қўштирноқ кўчирма гапни автор гапларидан ажрат- ган. Тире боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи компо- нентини иккинчи компонентидан ажратган, бу икки ком- понент ўртасида изоҳлаш, тенглик мазмуни бор. 10-ти- ниш белги (вергул) нотўғри қўлланган, боғловчисиз қўш- ма гапнинг иккала компонентлари кесими таркибида бир сўз (дегани) айнан такрорланган ва шу сўзнинг •такрорланиши орқали компонентлар боғланган, боғла- ниш янада кучлироқ бўлган,

таъкид маъноси мавжуд, вергул қўйишга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ;

кўп нуқта узун, чўзиқ пауза билаи ифодаланеди. Икки нуқта тугалланмаган интонацияни билдиради. Вергул санаш интонациясига эга. Тире таъкид, ажратиш, юқорироқ ва кўтаринки интонация билан ифодаланади.

Ягона ҳам эрининг фикрига қўшилди — ²Тез кет- масангиз бўларди³, ҳар ҳолда отангиз...⁴

— ⁵У менинг отам эмас!⁶— ⁷деди Хиёл аччиқ усти- да⁸.—⁹Бошимга ис-не кунлар солмади!¹⁰ (И. Раҳим.)

Автор гаплари ва диалогнинг биринчи қисмидаги гаплар дарак гап, диалогнинг иккинчи қисмидаги икки содда гап хабар маъноси ҳам мавжуд бўлган ундов гап;

диалог, иккита автор гапи мавжуд, иккиси ҳам содда гаплардан иборат, кўчирма гап 4 та содда гапдан иборат;

10 та тиниш белгиси ишлатилган;

5 хил тиниш белги — икки нуқта, тире, кўп нуқта, ундов белгиси, нуқта қўлланган. Тире, нуқта — бир элементли, икки нуқта, кўп нуқта, ундов белгиси — кўп

элементли. *ҳар ҳолва*—кириш бирикма, гап ўртасида ҳар икки томондан вергул билан ажратилиши керак[<] лекин контекстда автор томонидан вергул қўйилмаган| вергул—бир элементли;

ундов белгиси кўчирма гапларнинг охирига қўйил- ган. Нуқта автор гапининг охирида қўлланган. Кўп нуқ- та гап охирида, икки нуқта икки содда гап ўртасида, вергул гап ўртасида қўлланган. Тире гап бошида ва ўр- тасида қўлланган;

6-, 7-тиниш белгилар (! —ундов белгиси, тире) қўша қўлланган, турли тииш белгилар бмргаликда қўллан- ган. Қолган тиниш белгилар — икки нуқта, тире, вергул, кўп нуқта, ундов белгиси яқка тарзда қўлланган;

нуқта, ундов белгиси айирувчи функция бажарган. Нуқта фикр тугаллигини, дарак маъноси билдирган. Ундов белгиси сўзловчининг эмоционал муносабатшш ифодалаган. Нуқта кўчирма гап ва автор гапини нав- батдаги кўчирма гапдан ажратган. Ундов белгисининг бири (6- тиниш белги) кўчирма гапни автор гапидан ажратган, иккинчисн (9- тиниш белги) навбатдаги гап- дан ажратган. Кўп нуқта фикрнинг баён этилмаганли- гини, гап тугамаганлигини билдиради. Иккн нуқта ав- тор гапини кўчирма гапдан ажратган, кўчирма нутқни таъкидлаган. Вергул (3- тиниш белги) содда гапни нав- батдаги гап (ёки кириш сўз, кириш бирикма)дан ажрат- ган. Контекстда *ҳар ҳолда* кириш бирикмасидан сўнг вергул қўйилмаган, лекин вергул қўйилиши керак, чун- ки қоидага биноан кириш бирикма гап ичида ёки ўрта- сида келса, ҳар-икки томондан тиниш белги билан аж- ратилади. Тире кўп қўлланган, улар турли функциялар- ни бажарган. Жумладан, кўчирма гапнинг бошланиш нуқтасини билдирган, ҳар бир шахснинг нутқи ўзаро бир- биридан ажратилган (2-, 5-тиниш белгилар), кў- чирма гап ва автор гапини бир-биридан ажратган (7- тиниш белги), автор гапидан сўнг кўчирма нутқнинг да- воми — диалогнинг давоми эканлигини билдирган (9- тиниш белги);

Ундов белгиси кучли, кўтарилувчан интонацияга эга, нуқта пасаяувчи интонацияга, икки нуқта ҳам пасаяув- чи интонацияга, вергул киритма интонацияга — бирмун- ча қисқа паузага, тире (7- тиниш белги) ажратиш ин- тонациясига эга. 2-, 5-, 9- тиниш белгилар — тире ўз интонациясига эга эмас, чунки улар диалогда шахслар нутқининг бошланишини, давомини билдиради, стилистик ТАҲЛИЛ

Стилистика тил ва нутқ услубларини ўрганади. Унинг предмети «тил стиллари; тилнинг¹⁷ луғат составида, фразеология, морфология ва синтаксисда мужассамлаш- ган ифода воситалари; бадиий, илмий, публицистик ва бошқа асарларнинг услублари; баъзи бир стилларга хос бўлган бадиий тасвир приёмларидир». (А. Ефимов.) Стилистика функционал стилистика, амалий стилистика, бадиий адабиёт стилистикаси, грамматик стилистика, фонетик стилистика каби тармоқлардан иборатдир.

Д. Э. Розенталнинг кўрсатишича, «тил стиллари ҳақида умумий маълумот; тил воситаларининг эмоцио-нал-экспрессив бўёғини баҳолаш; тил воситаларининг синонимияси амалий стилистиканинг асосини ташкил этади». Амалий стилистика нутқнинг ҳар бир конкрет кўринишида тил воситаларини назарий ўрганиш орқали улардан ■фойдаланишнинг усуллари ва формаларини тадқиқ этади. Тилнинг лексик ва грамматик воситалари амалий стилистика учун кўпроқ, фонетика ва сўз яса-лиш ресурслари эса камроқ материал беради.

Ўзбек тили амалий стилистикаси ҳозирги ўзбек ада-бий тили стиллари ҳамда стилистик имкониятларини ўрганади. Педагогика институтларида амалий стилис-тика ўқув предмети сифатида ўқитилиб келинмоқда. Ўқув планида 40 соатга яқин вақт ажратилган бўлиб, унинг кўп қисми амалий машғулотларга берилгандир. Амалий машғулотларни тўғри ташкил этиш муҳим аҳа-миятга эга. Стилистика бўйича бўладиган амалий маш-ғулотларда хилма-хил методик усуллардан фойдаланиш талаб этилади. Албатта, ҳамма усулларнинг ҳам асо-сида тил воситаларини қйёслаш, солиштириш ва баҳо-лаш ётмоғи лозим. Амалий машғулотларда энг яхши иш усулларидан бири стилистик таҳлилдир. Стилистик таҳлил принципи, ҳажми, тўлалиги ва мақсадига кўра ҳар хил бўлади.

. Стилистика ўзбек тилшунослигида . янги соҳа бўл-ганлиги учун унга бағишланган илмий-назарий ва ама-лий методик адабиёт кам. Ўзбек адабий тили амалий стилистикасидан олий мактаблар учун дарслиқ яратил-маган. (Анвар Шомақсудовнинг университетларнинг журналистика ва филология факультетлари учун мўл-жалланган икки қисмдан иборат «Ўзбек тили стилис-тикаси»ни ҳисобга олмаганда. Бу қўлланма ҳам кенг, оммавий нашр этилмаган). Бу ҳол стилистик таҳлил структурасини белгилашда анча ҳийинчилик туғдиради. Стилистик таҳлил олдида Ҳўйиладиган талаблар нима-лардан иборат бўлиши керак ва уларни қандай методик приёмлар орқали амалга оширса бўлади? Стилистик таҳлилда стилистиканинг қайси соҳалари кенгроқ ва қайси соҳалари камроқ акс этиши керак? қаби масала-лар назарий ва методик жиҳатдан ишлаб чиқилмаган. Стилистик таҳлил олдида қўйилган талаблар, бизнинг-ча, стилистиканинг ҳамма соҳаларини ўзида қамраб олиши лозим. Унда лексик, фонетик, морфологик, син-тактик стилистика ўз аксини топиши зарур. Стилистик таҳлил қуйидаги талаблар асосида ўтказилиши мумкин:

- 1) текстнинг нутқ стилларига хослигини аниқлаш;⁸²³⁸⁴⁸⁶⁵
- 2) текстдаги энг кўп маънавий ва стилистик вази-фа олган тил воситаларини аниқлаш;
- 3) шу текст учун «беғона» бўлган услубий восита-ларни топиш ва уларнинг стилистик функцияларини аниқлаш.

Стилистик таҳлил айрим томонлари билан лексико-логик, фонетик, морфологик ва синтактик таҳлилга ўх-шайди. Чунки стилистик таҳлил материал томонидан бу таҳлил турларни билаи муштаракликка эга.

Стилистик таҳлил тартиби

1. Текстнинг қайси нутқ услубига хослиги (китобий услублар, илмий услуб ва ҳоказо).

2. Уша услубни белгиловчи воситалар.

3. Тил услублари (фонетик, лексик, грамматик). Бунда:

а) фонетик стилистикага хос (урғунинг ўрни, товуш ўзгартириш, товуш орттириш ва ҳоказо) воситалар;

б) лексик стилистикага хос (синоним, омоним, ан-тоним; тарихий, эскирган ва янги сўзлар; фразеологизм, диалектизм, профессионализмлар ва ҳоказо) воситалар;

в) морфологик стилистикага хос (форма ясовчи қўшимчалар) воситалар;

г) синтактик стилистикага хос (сўз бирикмалари, гап типлари, гапда сўз тартиби, синтактик синонимия, синтактик омонимия ва ҳ.) воситалар кўрсатилади ва уларнинг стилистик функцияси аниқланади.

Кўринадикки, стилистик таҳлил талаблари ниҳоятда кўп ва мураккаб. Шунга кўра, таҳлил учун текст танланганда хилма-хилликка, текстнинг кўп талабли бўлишига эътибор қаратилиши зарур.

Стилистик таҳлил намуналари

Биринчи мисол: *«Ғуломжон гапга аралашмади, қовундан ҳам ёйилиб емади. Хирмон орқасидаги тоқзорда сайраётган булбул нолашига ҳуши кетиб ўтирди, тез-тез ўша томонга қараб, булбулни хаёл кўзлари билан қидирар эди. Шу қараюғларнинг бирида хирмонга пахта кўтариб келаётган бир аёлни кўриб қолди. Аёлнинг бошида эски чопон бор эди. У пахтасини келтириб хирмондаги энг катта тўпга тўка бошлади. Ғуломжон унинг оппоқ момиқ қўлларини кўриб: «Ёш экан», деб ўйлади. Аёл пахтасини тўкиб бўлгунча, Ғуломжон унга ер остидан разм солиб турди. У этакка илашиб қолган пахталарни қоқайтганда, бошидаги чопон бирдан сирғалиб тушиб кетди. Ғуломжон унинг жамолини кўриб сурат бўлиб қолди. Ўн беш-ўн олти ёшларда, юзлари ширмондай чиройли қиз эди. Ғуломжоннинг тикилиб турганлигини сезгандек, у ҳам чопонини ола туриб, йигитга ер остидан қараб қўйди. Шунда кўзлари тўқнашди, Ғуломжоннинг юраги жиг этиб кетди. Қиз унга бир табассум ҳадя қилиб хирмондан тез чиқиб кетди». (М. Исмоилий.)*

1. Текст бадиий адабиёт услубига тегишли.

2. Ғуломжоннинг Ҳаётхонни бйринчи бор кўриш воқеаси турли бадиий воситалар орқали тасвирланган. Ғуломжоннинг дастурхон ёнидаги хаёл ва кечинмалари, булбул товушига махлиё бўлиши (*гапга аралашмади, қовундан ҳам ёйилиб емади, ...булбул нолашига ҳуши кетиб, ...булбулни хаёл кўзлари билан қидирар*), нотаниш аёлнинг қўлини кўргач, олдинги фикрининг ўзгариши (*...унинг оппоқ момиқ қўлларини кўриб, «ёш экан», деб ўйлади*), аёл пахтасини тўкаётганида, унга билдирмасдан қараб туриши (*унга ер остидан разм солиб турди*), бошидан тўни тушиб кетган қизга унинг қараб қолиши (*...Жамолини*

кўриб сурат бўлиб қолди), қизнинг ҳусни (*юзлари ишрмондай чиройли...*), унинг йигитга сездирмасдан қараши (*...йигитга ер остидан қараб қўйди*), йигит ва қизнинг кўзлари тўқнаш келиб қолиши, бу ҳолатнинг Ғуломжонга таъсири (*юра- ги жиг этиб кетди*), йигитнинг қизга ёққанлигининг жа- воби (*...қиэ унга бир табассум ҳадя қилиб...*) тилнинг бадий воситалари ёрдамида «чизиб» кўрсатилгандир.

Текстда ахборот бериш, фикр баён қилиш ва эстетик таъсир этиш функциялари қўшиб берилганки, бу ху- сусиятлар бадий адабиёт стилининг белгиларидир.

3. а) Фонетик стилистикага доир хусусиятлар си- фатида, гаплардаги синтагмаларнинг айрим логик ур- ғу олган сўзларнинг талаффузини кўрсатса бўлади (мас., *Хирмон орқасидаги токзорда сайраётган булбул ноласига* — ҳаммаси бир синтагма; *йигитга ер остидан қараб қўйди* гапида *ер остидан* бирикмасига ёзувчи гап (логик) урғусини юклаган ва хоказо). Текстда фонетик стилистиканинг бошқа белгилари сезилмайди;

б) лексик стилистикага хос хусусиятлар: текстда стилистик нейтрал сўзлар билан бир қаторда услубий нагрузка олган сўзлар ҳам бор.

Текстда *ёйилиб емади, ҳуши кетиб ўтирди, ер остидан разм солиб турди, юраги жиг этиб кетди, бир та- бассум ҳадя этиб* фразеологик бйрикмалари ишлатил- ган. *Ер остидан разм солиб турди* ва *ер остидан қараб қўйди* иборалари ўзаро синонимлардир. Уларда *разм солмоқ* ва *қарамоқ* қиемлари ёрдамида бир ҳаракат икки хил восита орқали англатилган. Бу икки ибора- нинг бош қисми бўлган *ер остидан* кўчган маънода, яъни *билдирмасдан, зймдан* маъносида қўллангандир.

в) морфологик стилистикага хос хусусиятлар ту- бандагилар: кўплик қўшимчаси -лар *хаёл кўзлари би- рикмасида* маънони кучайтириш, *кўзлари тўқнашди* бирикмасида эса оддий кўплик учун қўлланилган, *кат- та* сифатининг орттирма даражаси ҳам маълум сти- листик мақсад билан ишлатилган;

Морфологик стилистикага хос хусусият сифатида кўмакчи феъллар ёрдамида ясалган аналитик форма- ларии келтириш мумкин. Ёзувчи кўмакчи феъллар- нинг маъно оттенкаларидан фойдаланиб ёрқин ифода- лар яратган. *Қолмоқ* феъли бир бирикмада ҳаракат- нииг тўсатдан бўлганлигини (*кўриб қолди*) билдирса, бошқа бирикмада қаҳрамоннинг маълум бир ҳолати узоқ давом этганлигини (*сурат бўлиб қолди*) англа- тади. *Кетмоқ* тўртта бирикмада бўлиб, уларнинг икки- тасида (*тушиб кетди, жиг этиб кетди*) ҳаракатнинг тарзини ифодалаш учун ицлатилади.

г) синтактик стилистикага хос хусусиятлар: текстда 10 гап бор. Уларнинг еттитаси содда, учтаси қўшма гап.

Бу гаплармиш' ҳаммаси дараК — хабар Мазмунига эга. Содда гапларнинг ҳаммаси содда ёйиқ гаплар шакли- да бўлиб, ундалма, ажратилган иккинчи даражали бў- лаклар мавжуд эмас. Текстда битта боғланган, иккита эргашган ва битта мураккаб қўшма гап бор. Фикр баён қилиш характерида бўлганлигидан текстда содда дарак гаплар қўшма гапларга

караганда кўпроқ ишлатилган. Ёзувчи хилма-хил сўз бирикмаларидан моҳирона фойдаланиб ёрқин ифодалар яратган. Бир мисол, қиз бошидаги чопон *бирдан тушиб кетди* дейилганда, чопоннинг тушиш жараёни ўқувчи кўз олдида тўлалигича акс этмаслиги мумкин эди. Ёзувчи шу нозик ҳолатни кўрсатиш учун *сирғалиб* равишдошини қўшган: *чопон бирдан сирғалиб тушиб кетди*. Текстда синтактик синонимлар ўринли ишлатилган: *разм солиб турди — қараб қўйди; этиб кетди — қилиб кетди* каби.

Иккинчи мисол: «*Тилнинг реализацияси эса нутқ орқали бўлади, морфология сўздаги маъноли элементларни ва сўзнинг лексик, грамматик томонларини текишради, морфонология эса буларнинг (морфема ва сўзларнинг) фонологик жиҳатдан шаклланишидаги қонуниятларни белгилайди: уларнинг фонетик қиёфаси, морфемаларнинг қўшилишида, сўз составида учрайдиган фонетик вариантларнинг, ҳар килликларнинг пайдо бўлишидаги қонуниятлар (...); морфемаларнинг ўз ичида, қўшилиши натижасида бўладиган фонетик ҳодисалар*». («*Ўзбек тили грамматикаси*», I т.)

1. Текст китобий услубга, унинг илмий услуб турига тегишлидир.
2. Текстда унинг илмий услубга хослигини белгилайдиган купидан хусусиятлар бор:

а) мақсад тилшуносликнинг бўлимлари бўлган морфология ва морфонологиянинг вазифасини тушунтириш. Бу мақсадми ёзувчи (олим) «куруқ», образли ифодаларсиз, шу фанга тегишли терминларни қўллаш орқали амалга оширяпти;

б) жуда кўп сўзлар, сўз бирикмалари ишлатилганки, булар фақат шу соҳа кишилари учун тушунарлидир (морфология, лексик-грамматик, морфонология, морфема, фонологик, сўз состави, сўзларнинг фонетик қиёфаси ва ҳоказо);

в) текстда илмий стилга хос бўлган фразеология бор: фонетик қиёфа, морфемаларнинг чегараси, морфемаларнинг ичи;

г) айтилиши керак бўлган фикр мураккаб бирикмалар орқали тушунтирилган. Текст 55 сўздан ташкил топган бир мураккаб қўшма гапдан иборат. Гапнинг бундай тури бошқа нутқ стилларида кам учрайди;

д) фикр мисоллар билан тасдиқланган (текстда ишлатилган мисоллар бор эди, биз уларни тушириб қолдирдик, ўрнига... (кўп нукта) қўйдик);

е) гапда сўзларнинг тартиби одатдагидек (бадий адабиёт стилига хос гаплар илмий стилда учрамайди).

3. а) фонетик стилистикага тегишли воситалар текстда бўртиб турган эмас: урғу одатдагича, товуш ўзгартириш, товуш орттириш ҳодисалари учрамайди;

б) текстда кўп маъноли, синоним, омоним, тарихий, эскирган сўзлар учрамайди, *фонология, морфология* каби терминлар шу фан доирасида

неологизмлар эмас;

в) тилнинг морфологик воситаларидан бу парчада илмий стилнинг талабига кўра фойдаланилган. Чунон- чи, унда -и(ш) билан ясалган ҳаракат номлари, -ик билан ясалган сифатлар нисбатан кўпроқ учрайди (*шаклланиш, қўшилиш, пайдо бўлиш, лексик, грамма- тик, фонологик, фонетик* ва ҳоказо);

г) текстда беш компонентдан иборат битта мурак- каб қўшма гап бор. Бу компонентлардан биринчи ик- китаси боғловчисиз, иккинчи ва учинчиси *эса* боғловчи- си орқали боғланган, қолган иккитаси ҳам боғловчи- сиз бўлиб учинчи гап билан умумий кесим (*белгилай- ди*)га эга. Гапдаги сўз бирикмаларининг жойлашти- рилиши бошқа нутқ стилларида учрамайди, бундай гап тузилиши фақат илмий стилга тегишли асарларда уч- райди.

Учинчи мисол: *«Рус тили — дунёда биринчи соция- листик революция тилидирки, биз буни ифтихор билан эътироф этамиз. Мамлакатимиздаги барча халқлар шу революция байроғи остида Россия пролетариати тева- рагига бирлашиб ўз озодлиги ва мустақиллиги учун қаж- рамонона курашга отландилар, бу курашда рус тили революцион кучларни бирлаштирувчи қудратли алоқа воситаси бўлди. Социализм қурилиш йилларида ҳам, Улуғ Ватан уруши пайтида ҳам, ундан кейинги даврда ҳам бу тил йша улуғ вазифани ўтамоқда».* (Ш. Р. Ра- шидов.)

1. Текст публицистик услубга тегишли.
2. Текст тарғибот қилнш принципи асосида ёзилган. Унда рус тилининг хизмати пропаганда қилинмоқда,

Фикр далиллар билан мусГаҳкаМланиб борган. Ус-лубга хос хусусиятлар сўзлар таиладда, уларга урғу беришда, бирикмаларнинг равонлнгида, тил воситала-ришшг экономиясида, ижтимоий-сиёснй лексикадан (*социалистик революция, пролетариат, озодлик, муста-қиллик, кураш, социализм* ва бошқалар) кенг фойдаланишда, тайёр бирикмаларнинг қўлланганлигида (*социалистик революция, революция байроғи остида, Россия пролетариати, революцион кучлар, социализм қурилиши, Улуғ Ватан уруши каби*) ва бошқаларда кў-ринади.

3. а) парчада фонетик стилистикага хос белгилар-ни нутқнинг синтагматик бўлинишларида, гап урғуларидида кўрамиз. (Масалан, баъзи синтагмаларни кўрсатамиз: *биринчи социалистик революция тилидирки, мамлакатимиздаги барча халқлар, шу революция байроғи остида* ва ҳоказо). Гапларнинг бундай синтагмаларга бўлиб ўқилиши нутқнинг оҳангдорлигини, таъсирлилигини оширади;

б) лексик стилистикага хос белгилар: пайт англатувчи синоним сўзлардан ўримли фойдаланилган: *йилларида, пайтида, даврда* каби. Ижтимоий фанга алоқадор *социалистик революция, революция байроғи, пролетариат, озодлик, мустақиллик, курашга отланмоқ, революция, революцион куч, социализм қурилиши* каби терминлардан фойдаланилган;

в) текстда стил хусусиятларига кўра қаратқич келишиги ва эгалик қўшимчаларидан, хусусан, унинг белгисиз шаклидан усталнк билан фойдаланилган;

г) текстда синтактик стилистикага алоқадор белгилар қуйидагилар: кўплаб атрибутив, объектли, кўмакчили, равишли бирикмалар мавжуд (*биринчи социалистик революция, революцион кучлар, қудратли алоқа воситаси, социализм қурилиши, улуғ вазифа; буни эътироф этамиз, революцион кучларни бирлаштирувчи; революция байроғи остида, озодлиги ва мустақиллиги учун, теварагига бирлашиб* ва ҳоказо). Текст учта гапдан иборат. Улардан иккитаси қўшма гап. Биринчи гап эргаш гапли қўшма гап, иккинчи гап мураккаб қўшма гапдир. Учинчи гап содда гап. Гапларнинг қурилишн публидистик стил талабига мосдир.

МУНДАРИЖ А

Суз боши

Лингвистик таҳлил ҳақида	5
Лексикологик ва фразеологик таҳлил	10
Фонетик таҳлил	15
Орфографик таҳлил	26
Орфоэпик таҳлил	29
Сўзни морфемаларга ажратиш таҳлили	33
Морфологик таҳлил	-16
Синтактик таҳлил	71
Содда гап таҳлили ,	91
Қўшма гап таҳлили	127

Пунктуацион таҳлил 170

Стилистик таҳлил 177

На узбекском языке Кудратов Тура, Нафасов Тура

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Пособие для студентов филологических факультетов высших учебных заведений

Ташкент «Ўқитувчи» 1981

Редактор Х. Юсупов Бадиий редактор П. А. Бродский Техн. редактор Ф. Нурмухамедова Корректор Д. Абдуллаева ИБ № 2016.

Теришга берилди 8.04.1981 й. Босишга рухсат этилди 20.10.1981 й. Формати 84x108 Қогози № 3. Қсгли 10 шпонсиз. Гарнцтура литературная. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 9.06. Нашр л. 8,46. Тиражи 3000 Заказ № 2384/1360. Баҳоси 25 т.

<Уқитувчи> нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 13—54—81.

Узбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфня ишлаб чиқариш бирлашмасининг полиграфия комбинатида терйлиб, 3-босмахонаси, 2-цеҳида босилди. Тошкент, Т. Шевченко кўчаси, 52. 1981 й.

Набрано на полиграфкомбинате, отпечатамо в типографии № 3, цех № 2 Ташкентского полиграфического производственного объединения «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, Ташкент, ул. Т. Шевченко, 52.

¹ Бундан кейинги ўринларда мисоллар такрор езилмади, фақат мисоллардаги ишлариинг эргаш гап ва бош гаплигини билдирувчи шартли чизиқлар чизиб кўрсатилди,

У хиёнат қилишни ўйламаган эди, иложи борича ҳамма ишни яхшироқ қилишга ҳаракат этди, чунки ҳаммасини ўйлаб чиққан эди; лекин шунинг учун ҳам у қўмондонликка ярамайди. (Л. Толстой.)

Тўрт компонентли;

1- компонент интонация ёрдамида, 2-, 3-компонентлар чунки, лекин боғловчилари орқали боғланган;

уч қисмдан иборат, 1-компонент биринчи қисмни,

2-, 3- компонентлар иккинчи қисмни, 4- компонент учинчи қисмни ташкил этган, қисмлар интонация ва лекин боғловчиси орқали боғланган;

бир (содда) гап + эргаш гапли қўшма гап + бир (еодда) гап, иккинчи қисм эргаш гап билан кенгайиб мураккаблашган;

қисмлар орасида бириктириш муносабати мавжуд; биринчи ва иккинчи қисмлар ўзаро вергул билан ажратилган, иккинчи қисм ва учинчи қисмлар бир-би-